

सन १९५२

श्रीसामर्थ्य सदन - प्रकाशन

२६

ऐतिहासिक पत्र-बोध

मराठशाहीतील निवडक पत्रे

१५९६ ते १८१९

म. ग्रं. सं. ठाणे

वैषय शिंदे

सं. क्र. ६१७

संपादक

प्रकाशक सरदेसाई, बी. ए.

रियासतकार

सं. नं. ७०३०

सं. नं. ३६१७

REFBK-0007830

श्री गिरगांव, मुंबई

मूल्य दीड रुपया

सर्व हक्क स्वाधीन

प्रथमावृत्ति : १९३९

पुनर्मुद्रण : १९५२

मुद्रक : बा. ग. ढवळे, कर्नाटक मुद्रणालय, चिरावाजार, मुंबई २
प्रकाशक : केशव भिकाजी ढवळे, श्रीसमर्थ-सदन, गिरगांव, मुंबई ४

REFBK-0007830

प्रस्तावना

अनेक अभ्यासकांच्या परिश्रमानें मराठी माषेंत जुन्या ऐतिहासिक कागद-पत्रांचा फार मोठा संचय प्रसिद्ध झाला असून त्यावरून मराठ्यांचा इतिहास आतां पुष्कळसा साधार बनला आहे. परंतु भाषेच्या दृष्टीनेंही या जुन्या कागदांचें महत्त्व कांहीं थोडें नाहीं. मराठीचें प्राचीन वाङ्मय बहुतेक पद्यमय असून त्यांतील गद्याची उणीव ऐतिहासिक कागदांनीं चांगली भरून निघते. तथापि सामान्य वाचकांचा किंवा शाळा-कॉलेजांच्या विद्यार्थ्यांचा या ऐतिहासिक पत्रव्यवहाराशीं फारसा परिचय नसतो.

या ऐतिहासिक वाङ्मयाकडे वाचकांचें लक्ष न जाण्याचीं कारणें अनेक आहेत. बरीचशीं पुस्तकें दुर्मीळ आहेत आणि जीं प्राप्य आहेत तीं पुष्कळांना विकत सुद्धां सहज मिळण्याजोगीं नाहींत. शिवाय त्यांची रचना अनभ्यस्त वाचकांचें मन आकर्षून घेण्याजोगीं नाहीं. त्यांतले कागद तुटक व निरनिराळ्या व्यवहारांचे असल्यामुळें त्यांचा संदर्भ सहज लक्षांत येण्याजोगा नसतो. सर्व कागद कालानु-क्रमानें प्रसिद्ध झाले आहेत असें नाहीं. म्हणून विशिष्ट अभ्यासकांपलीकडे हे साधनग्रंथ वापरणारे फार थोडे. मी आपल्या रियासतींत अशा कागदांचा शक्य तितका उपयोग केला आहे. या कागदांचे कांहीं नमुने स्वतंत्र रीतीनें वाचकांस व विद्यार्थ्यांस सादर करावे अशी कल्पना कैक वर्षें माझ्या मनांत घोळत होती. माझे मित्र कै. वासुदेवराव आपटे (आनंदकर्ते) यांना ती पसंत पडून आम्हीं एकत्र बसून एक निवडक यादी देखील तयार केली होती. पण इतर व्यवसायांत हें कार्य मार्गे पडत गेलें. आतां थोडीशी सवड मिळतांच तें हातीं घेतलें.

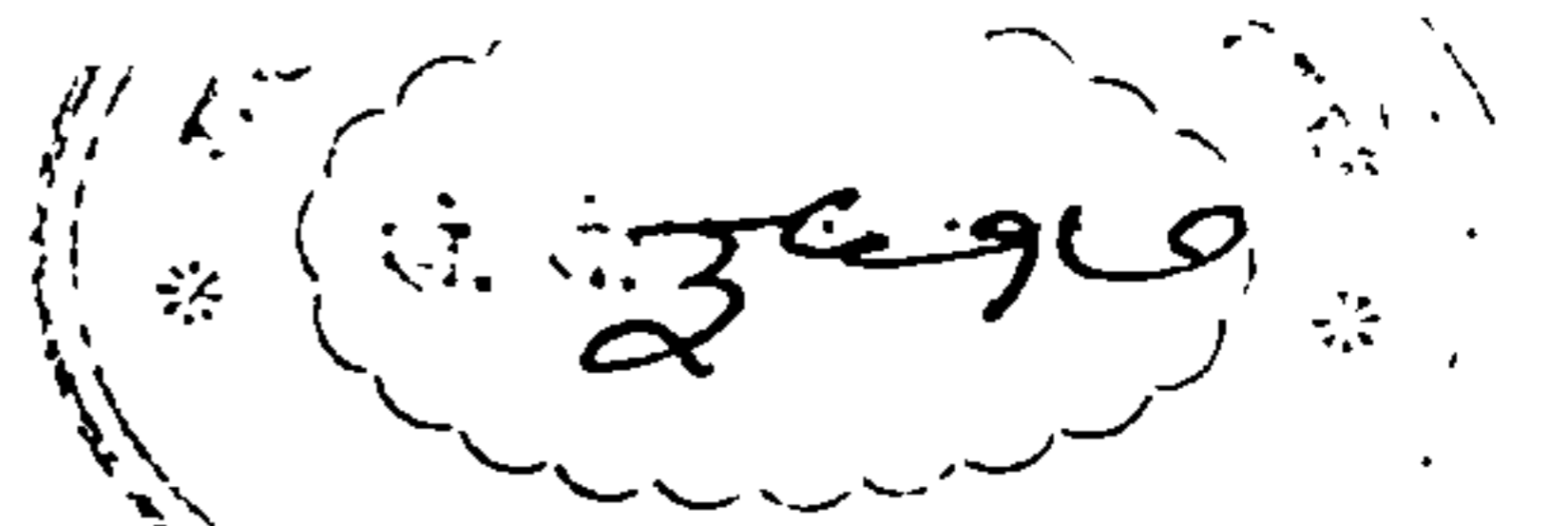
या पुस्तकांत आपल्या एकंदर इतिहासाचें सर्व सार उतरलें आहे असें कोणीं समजूं नये. आपला ऐतिहासिक वाङ्मय-संभार वस्तुतः प्रचंड आहे. दोन व्यक्तीं-मधील पत्रांशिवाय त्यांत न्यायनिवाडे, करार, निरनिराळ्या कामांच्या याद्या, हिशेब वगैरे अनेक प्रकारचे कागद प्रसिद्ध झाले आहेत. पण त्यांत वाचकांना गोडी लागेल असा मुख्य भाग म्हटला तर पत्रांचाच होय. या पत्रांत अनेक ऐति-हासिक व्यक्तींचीं स्वभाव-चित्रें व घडामोडी पहावयास मिळतात, पूर्वीचे व्यवहार

व रीतरिवाज समजतात. निरनिराळ्या लेखकांची भाषाशैली कळते, नवीन शब्द परिचित होतात, अशी एकंदरीत या पत्रांनीं वाचकांच्या ज्ञानांत पुष्कळ नवीन भर पडते.

पत्रांची निवड करण्याचें काम पहिल्या कल्पनेपेक्षां पुष्कळच अवघड पडलें. शहाजी शिवाजीपासून दुसऱ्या बाजीरावापर्यंत दोनशें वर्षांच्या काळाचें मुख्य स्वरूप साकल्यानें वाचकांचे मनांत उतरावें म्हणून या अवधीतील ठळक घडामोडी व त्या वनविणाऱ्या सुप्रसिद्ध व्यक्ती लक्षांत घेऊन तशीं पत्रें मीं स्वीकारलीं आहेत. युद्धाचीं, जयापजयाचीं व पराक्रमाचीं वर्णनें वाचण्यास मिळावीं, सामाजिक व धार्मिक व्यवहार कळावे, लोकांचें शिक्षण व उमेदी, राष्ट्रीय जीवनांत स्त्रीवर्गाचा भाग, भाषेचे नमुने वगैरे प्रकार समजण्याचें साधन हाताशीं असावें, अशा हेतूनें ही निवड केली आहे. सारांश, मराठशाहीचें अंतःस्वरूप व बाह्य व्याप या दोनही गोष्टी या पत्रांच्या द्वारा वाचकांच्या मनावर अंशतः ठसतील तर इतिहास शिकण्याचा उद्देश पुष्कळसा सफल होईल.

मराठीपेक्षां इंग्रजी भाषेंत अशा पत्रमय लेखांची थोरवी फार आहे त्या भाषेंत पत्रग्रंथांची संख्या प्रचंड असून त्यांत खासगी व दरवारी असे दोनही प्रकार नमूद आहेत. मराठींत पत्रवाङ्मय एकंदरींत अगदीं अल्प असलें तरी ऐतिहासिक पत्रें भरपूर आहेत. मात्र तीं वाचतांना तत्कालीन भाषा व संकेत आढळतात ते समजून घेतले पाहिजेत. प्रत्येक पत्राच्या समजुतीकरितां आरंभीच्या मथळ्याखालीं थोडें प्रास्ताविक स्पष्टीकरण दिलें आहे. तें वाचलें म्हणजे पत्राचा मजकूर लक्षांत येईल. कठिण शब्द व कित्येक संकेतांचे खुलासे पादटीपांत दिले आहेत. पण अशा सर्वच बाबती देऊं म्हटल्यास टीपांनींच पुस्तक भरून जाईल आणि विद्यार्थ्यांना स्वतःचे श्रम करण्यास कांहीं अवकाश उरणार नाहीं. सबब यासंबंधानें मुद्दाम आंखडता हात घेतला आहे. तत्कालीन पत्रांचे मायने, कालगणना, वाक्यरचना वगैरे गोष्टी वाचकांनीं स्वतःच्या परिश्रमानें समजून घेणें इष्ट होईल.

पानिपतोत्तरच्या चाळीस वर्षांत मराठी राज्यकारभारावर एका नाना फडणिसाचीच मुख्य छाप असल्यामुळें आणि त्यांतही त्याची भिस्त तरवारीवर नसून लेखणीवर असल्यामुळें निवडलेल्या कागदांत नानांचे कागद इतरांच्या

पत्रांच्या मानाने जास्त वाटले तर ते योग्यच होय. दुसऱ्या राजाजीरावाच्या अमदानीत राज्यकारभाराचा भर लेखनावर नसल्यामुळे त्या काळाचा फारसा पत्रव्यवहार उपलब्ध नाही. मात्र तत्कालीन इंग्रजी कागदांचा भरणा पर्वतप्राय आहे.

कोणत्याही कागदाची निवड ज्याच्या त्याच्या बुद्धिनुसार होणे युक्तच आहे. तेव्हां या पुस्तकांत छापलीं तेवढींच पत्रे चांगलीं असें मानण्याचें कारण नाही. प्रसिद्ध झालेल्या कागदांत निवडक अशीं आणखीही पुष्कळ पत्रे निघतील दिलेले मासले नमुन्यादाखल आहेत, उपलब्ध साधनांचा तो केवळ एक अंश होय, असें समाजावें.

प्रत्येक पत्र कोठून घेतलें त्याचा आधार आरंभीं दाखविला आहे. विद्यार्थ्यांना या ग्रंथांचीं नांवें व त्यांचें स्वरूप माहित पाहिजे. मराठींत ऐतिहासिक साधनांचे ग्रंथ पांचचारशें तरी आहेत, त्यांपैकीं पत्रेच तेवढीं देणारे मुख्य ग्रंथ म्हटले तर राजवाडे यांनीं प्रसिद्ध केलेले खंड २५, खरे यांनीं ऐतिहासिक लेखसंग्रह या नांवाखालीं प्रसिद्ध केलेले खंड १५, पारसनीस यांनीं प्रसिद्ध केलेले इतिहास संग्रहांतील भाग, पुरंदरे दत्तरांतील कागदांचे भाग आणि अलीकडे पेशवे दत्तरांतील सरकारमार्फत प्रसिद्ध झालेले निवडक कागद हे होत. त्यांतून बहूशीं या पुस्तकांतील पुष्कळशीं पत्रे घेतलीं आहेत.

प्रत्येक पत्रास इंग्रजी तारीख दिली आहे. मूळ कागदांत ही इंग्रजी तारीख दिलेली नाही. त्या वेळीं मुसलमानी अंमलांतली फारसी कालगणना प्रचलित होती, तीच मराठी लेखकांनीं स्वीकारली. या मुसलमानी गणनेचे तीन प्रकार आहेत, एक सौर गणनेचा आरबी सुहूर सन; दुसरा फसली व तिसरा हिजरी, हे दोन चंद्रमासाचे आहेत. शिवाय मराठी पत्रांत शालीवाहन शक व विक्रम संवत् हेही येतात. शिवाजीने आपला राज्याभिषेक शक स्वतंत्र चालू केला, पण तो पुढें फारसा वापरांत आला नाही. ही सर्व कालगणना समजून घेतल्याशिवाय ऐतिहासिक कागदांची मिति निश्चित करितां येत नाही. त्यासाठीं अनेक कॅलेंडर्स ऊर्फ जंज्या आहेत त्या अभ्यासकांस अवगत पाहिजेत. मराठींत अशा जंज्या दोन, एक खरे यांची शिवकालीन शतकाची व दुसरी मोडक थांची पेशवेकालीन प्रस्तुतकाल पर्यंतची. या दोन तरी हाताशीं असल्याशिवाय पूर्वीच्या कागदांची त्रिनचूक तारीख काढतां येणार नाही. मुसलमानी महिन्यांचीं वारा नांवें व शंभर

अंक एवढे तरी विद्यार्थ्यांनी ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे, ते असे: —
मुसलमानी महिने —

मोहोरम, सफर, रबिलावल, रबिलाखर,
जमादिलावल, जमादिलाखर, रजब, सावान,
रमजान, सब्वाल, जिल्काद, जिल्हेज.

मुसलमानी आंकडे —

१ इहिदे, २ इसन्ने, ३ सल्लास, ४ आर्बो, ५ खंमस, ६ सीत, ७ सब्बां,
८ सम्मान, ९ तिस्सां, १० अशर—पुढें ११ इहिदे अशर, १२ इसन्ने अशर इ.
२० अशरीन, ३० सल्लासीन, ४० आर्बैन, ५० खमसैन, ६० सितैन,
७० सब्बैन, ८० सम्मानीन, ९० तिस्सैन, १०० मयां, १००० आलफ;
मया तैन = दोनरो.

थोड्याशा सवयीनें हीं नांवे सहज ध्यानांत राहतील. या पुस्तकांत दाखल केलेलीं पत्रे लक्षपूर्वक वाचलीं असतां त्यांवरून पुढें आणखी मोठे पत्रांचे निर- निराळे ग्रंथ समजण्यास अडचण पडणार नाही. परंतु कोणताही विषय परिश्रमा- शिवाय हस्तगत होत नसतो हें अभ्यासकांनीं लक्षांत ठेविल्यास, पुढील इतिहास- संशोधनांत त्यांचा प्रवेश होण्यास हें पुस्तक उपयोगी पडेल अशी माझी धारणा आहे.

गो. स. सरदेसाई

कामशेत, ११ ऑगस्ट, १९३९

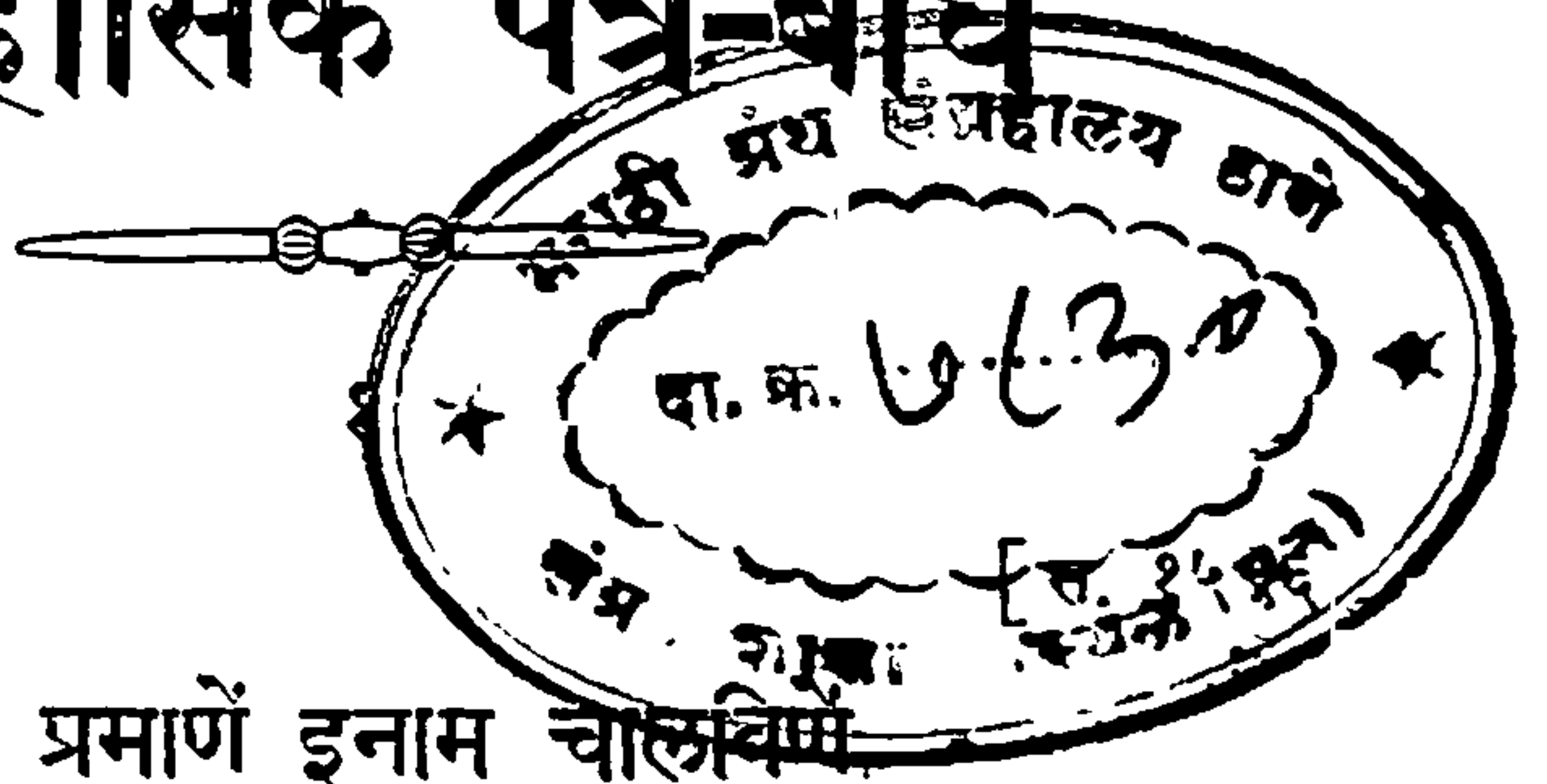
अनुक्रमणिका

<p>१ पूर्वाप्रमाणें इनाम चालविणें १</p> <p>२ भानाबाईवर कृपा २</p> <p>३ हरामखोर दादाजी ३</p> <p>४ राज्यास अधिकारी जालों ४</p> <p>५ मराठ्यांची तों इज्जत वांचणार नाहीं ५</p> <p>६ गृहकलह बरा नव्हे ७</p> <p>७ तृणानें अग्नि झाकित्तां १०</p> <p>८ पराक्रमाचा तमाशा दाखवा १३</p> <p>९ स्वामिकायांचें बक्षिस १५</p> <p>१० हरामखोरास तंबी १६</p> <p>११ स्वामीचे मांडीवरी उसें १८</p> <p>१२ कृष्णमृत्तिकेचें प्रयोजन २०</p> <p>१३ औरंगजेबास पुत्राचें पत्र २१</p> <p>१४ इंगळास वोळंबे लागले २२</p> <p>१५ भद्रकाली कोपली २४</p> <p>१६ असाधारण सेवाधर्म २५</p> <p>१७ गिरिधर बहादर बुडविला २६</p> <p>१८ पृथ्वी स्वामीस वश आहे २६</p> <p>१९ हट-निग्रह कार्यास येत नाहीं २७</p> <p>२० स्वामींच्या आशीर्वादे फते २८</p> <p>२१ अयत्नी मार्ग ऐसाच आहे २९</p> <p>२२ तुमच्या आशीर्वादे आम्हांस काय न्यून ? ३०</p> <p>२३ मीच तुमचा बाजीराव ३१</p> <p>२४ टोपीकर स्लानत्व पावले ३१</p>	<p>२५ पराक्रमाची सीमा, वसई काबीज ३४</p> <p>२६ पेशवेकालीन शिक्षण व शिस्त ३८</p> <p>२७ महादेव भट हिंगण्याचा मृत्यु ३९</p> <p>२८ घरगुती अडचणी ४०</p> <p>२९ तुमचे मस्तकीं हात ४१</p> <p>३० निजानंदलेखन ४२</p> <p>३१ आमच्या सांभालाचा अभिमान ४३</p> <p>३२ आम्ही कान धरली शेळी ४४</p> <p>३३ तिलोत्तमाच्या लावण्याचे तीळ ४७</p> <p>३४ मराठ्यांचा हिंदबाहेर दृष्टिक्षेप ४८</p> <p>३५ दौलताबाद तुम्हास दुर्घट वाटत्ये ? ५०</p> <p>३६ तैमूरच्या सलतनतेचा नाश कर्तव्य नाहीं ५१</p> <p>३७ पानिपत-स्वारीची आर्थिक कुचंबणा ५३</p> <p>३८ लाडके व्हाल तें कामाचें नाहीं ५६</p> <p>३९ भाऊवाचून दुनिया-दौलत व्यर्थ ! ५६</p> <p>४० नागांचें आत्मचरित्र ५८</p>
---	--

४१ लटके मनसबे न करणें	६६
४२ कालचक्रानुसार विपरीतार्थ	६७
४३ चुलते पुतण्यांची एक- वाक्यता	६८
४४ आम्हापेशां अधिक झाले	६९
४५ दौलतीची वांटणी अनिष्ट	७०
४६ वडिलांप्रमाणें लौकिक करी	७१
४७ सेवकांनीं विनंती मात्र लिहावी	७२
४८ इंग्रजांचे हातीं मोठा किमया	७३
४९ इंग्लंडचे राजास पेशव्याचें पत्र	७६
५० गंगाबाईचा मृत्यु	८०
५१ दौलतींतील तीन पिढ्यांचे फडणीस	८१
५२ ब्राह्मणी दौलत बुडणार	८२
५३ अकृत्रिमपणाचा करार	८३
५४ बंधुत्वाची शपथ-क्रिया	८६
५५ मी काय कुणबी लागलों आहें ?	८६
५६ इंग्रजांस मराठ्यांची दहशत	८८

५७ नानांच्या आयुष्यांतील संकटप्रसंग	९१
५८ चित्रसंग्रहाची हौस	९३
५९ तेरा कलमी उपदेश	९५
६० पाटिलबावांच्या कामाची रीत	९९
६१ आगच्याचें वातमीपत्र	१०२
६२ घाशीरामाची कोतवाली	१०४
६३ फर्मानवाडी, -३ पत्रे.	१०६
६४ फर्मानवाडीचा दरबार	१०९
६५ हरीपंत फडके यांचा मृत्यु	११२
६६ आनंदीबाईचा मृत्यु	११५
६७ मी आपली धर्माची बहीण	११६
६८ मावळांतील न्याय	११७
६९ नाना-बाजीराव यांचा करार	११९
७० नाना फडणिसाचा मृत्यु	१२१
७१ अतुल पराक्रमी सेवक	१२२
७२ बाजीरावाची शरणागति	१२२
७३ स्वहस्तानें हुंड्या पाठवाव्या	१२३
७४ सतीची बंदी	१२४

ऐतिहासिक पत्र-बोध

प. सं. वृ. पृ. ८८]

पूर्वी प्रमाणें इनाम चालविषें

[मालोजी राजे यांनी दिलेलें खालील इनामपत्र एक जुना ऐतिहासिक पत्राचा नमुना मानतां येईल.]

अजरस्तखाने राजश्री मालोजी राजे
दामादौलतहू

फारसी
शिक्रा

वजानेबा हुदेदारांनी हॉल व इस्तकैवाल व मोकदमांनी कसबे पेडिगाऊ पा मजरकूर.

विदाँनंद, सुाँ सबा तिसैन व तिसा मैर्या.

आकोवा गोसावी विन गोदोवा गोसावी वडवे पुजारे श्री विठ्ठलदेऊ कसबे मजरकूर हुजूर येउनु मालूम केलें जे. आपणास इनामावदल सदकोर्वांची जमीन चावर एक ताँ ठाणे व ता देहाय कुलाबाँव कुलकाँनू व वाजेपटियाँ, वेठी व वेगारी कारकीर्द दर कारकीर्द कसबे मजरकूर ताँ सन सीतँ चालिले आहे. सन सीतामधे वणगोजी^{१९}आपलिया कदीमँ हुजली फर्मान व भोगवटे गेले आहेत. साहेबी सदरहू इनाम चालवावेया खुर्दखर्त होय, मालूम जाले.

१ अज=वासून रस्तखाना=कचेरीची जागा, म्ह० यांच्या कचेरीतून. २ यांचें सुदैव कायम राहो ३ यांस. ४ हे शब्द जुन्या भाषेतले अनेकवचनी होत. ५ हालींचे व पुढें होणारे. ६ जाणावें कीं. ७ सुहूसन. ८. सत्याण्णव व नऊशें. ९ वर सांगितलेला पेडगांव. १० कळविलें ११ ठिकाणाचें नांव. १२ तर्फेचें ठाणें. १३ तर्फेचें गांव. १४ सर्व वाक्यीत. १५ सर्व नियम. १६ दुसरे कर. १७ पावेतो. १८ स. १९६ १९ वणगोजीच्या बंडाळींत. २० जुनीं बाबतवार फर्मानें. २१ ल्हान चिठी.

ऐ. प. १

आकोवा गोसावी विन गोदोवा गोसावी वडवे पुजारे श्रीविठ्ठलदेऊ कसवे मजकूर यास इनाम वदल चावर एक जमीन ताा सन सीत चालिले असेलीप्रमाणे चालवीजे. दरम्यान साल गुा गेल्या वावेचा उजूर न कीजे. औलाद व आफलाद चालवीजे. दर हरसाल ताजे खुर्दखताचा उजूर न कीजे. तालिके वेऊनू असली खुर्दखत इनामदार मजकुरापाशी दीजे. सीका

२

सनदा पत्रें पृ. १०२]

[३१ जाने० १६०५ ?

“ भानाबाईवर कृपा ”

जिजाबाईने दिलेले इनाम

[जिजाबाईची ही सनद खरी असल्यास, तिजवरून दादाजी कोंडदेवाचा करडा कारभार व जिजाबाईची दयार्द्रता व्यक्त होते.)

आशापत्र सौभाग्यवती मातुश्री जिजाबाई भोसली मोकदम, कसवे जिती परगणे श्रीगोंदे, कडेवलीत यांनी दानपत्रें वतनावर वतनभाऊ आणि पुरातन चाकर एकनिष्ठ याजवर कृपाळु होऊन, इनाम जमीन सवा चावर विघे १५० दीडशें राजश्री विसाजी रंगनाथ सोनटके कुळकर्णी कसवे मजकूर यांची स्त्री सौभाग्यवती भानाबाई यांजवर कृपाळु होऊन चोळी कांकणास म्हणून जमीन नेहर शेरी नजीक शीव बाभूळगांव जमीन विघे १२० एकशेंवीस वंशपरंपरेने अनुभऊन सुखरूप राहणें. एकूण येणें प्रमाणें दानपत्रें अजरामहामत निधि जल, तरु, पाषाण, चंद्र, सूर्य पावेतां अनभवीत जाणें.

राजश्री रंगो गणेश सोनटके कुळकर्णी कसवे मजकूर हे हिशेव मोहसव द्यावयास किल्ले कोंडाणा, राजश्री दादो कोंडदेऊ यांचे घरीं भोजनास बोलाविले. भोजन करून खोलीमध्ये विछाना करून निद्रा केली. पांचसहा घटका जाहलीयावर अंगाची आगी जाहली. पाणी पाणी करून खोलींत प्राण गेला. खोलीस वाहेरून कुलूप होतें. दुसरे दिवशीं खोलीचें कुलूप काढून पाहिलें तों

१ औलादपुत्रसंतान. अफूलाद् दुहितृसंततिः, (रा. व्य. को. २२५) २ नकल.

मृत पावले. प्राण निघोन गेला. असें वर्तमान जाहलें. याजकरितां साहेब कृपाळु होऊन, दानपत्रें इनाम करून दिल्लीं असे. कदीम सेवा केली आहे. भोसले यांचे वंशीं कुडुंग दाखल याचें चालवोन, जे कोणी अंतर करील त्यास श्रीवाराणसीची शपथ असे.

शके १५२६ सिध्यर्थीनाम संवत्सरे, माघ शुद्ध सप्तमी रविवार. लेखनसीमा.

३

ऐ. फा. सा. खंड १ पृ. ५०]

[१ ऑगस्ट १६४४

“ हरामखोर दादाजी ”

[शिवाजीच्या उद्योगांतील पहिली निश्चित तिथि दाखविणारें खालील फारसी फर्मान महत्त्वाचें आहे. हें विजापूरच्या शहानें कान्होजी जेधे यास लिहिलेलें असून त्यांत दादाजी कोंडदेवाचा उल्लेख हरामखोर असा आहे. म्हणजे यापूर्वी थोडे दिवस कोंडाणा उर्फ सिंहगड किल्ला दादाजीनें हस्तगत केला होता हें सिद्ध होतें. हा किल्ला घेऊनच शिवाजीनें स्वराज्याचा उद्योग आरंभिला.]

ज्या अर्थी शहाजी भोसले यास दरबारांतून अप्रतिष्ठेनें काढून लावण्यांत आलें आहे आणि त्याचा मुतालिक दादाजी कोंडदेव यानें कोंडाण्याचे वाजूस धामधूम चालविली आहे, त्या अर्थी त्यास शिक्षा करून विलायत ताब्यांत घेण्यासाठीं खंडोजी व वाजी घोरपडे यांची नेमणूक करण्यांत आली आहे. तरी तुम्ही आपल्या जमावानिशी मशारानिल्हेस सामील होऊन त्यांच्या संमतीनें तो दुष्ट दादाजी व त्या हरामखोराचे साथीदार यांना नेस्तनाबूद करावें आणि विलायत ताब्यांत आणावी. तेणेंकरून तुमची सरफराजी होईल.

खाना छ ७ जमादिलाखर सन १०५४ पाा खास हुजूर.

सनदा पत्रें पृ. ११३]

[१७ जुलै १६५३]

“ राज्यास अधिकारी जालों ”

[शिवाजीच्या स्वतंत्र राज्याची स्थापना केव्हां पूर्ण झाली हें समजण्यास हा कागद उपयोगाचा आहे. ‘ उपाध्यायाच्या प्रसादानें चिंतिले मनोरथ सिद्धीस गेले ’ हें शिवाजीचें वचन त्याची धार्मिक भावना व्यक्त करतें.]

श्रीभवानीशंकर

श्रीसकल तीर्थस्वरूप वेदमूर्ति राजश्री सिद्धेश्वरभट्ट विन मेघनाथभट्ट ब्रह्मे उपाध्ये, परगणे चाक्रण स्वामी गोसावी यांसा :—

आज्ञाधारक राजेश्री शिवाजीराजे विन शहाजीराजे भोसले साष्टांग दंडवत, सुरु—[शिक्का] सन अर्वा खमसैन अलफ.

पत्र लेहून दिधलें ऐसीजे. स्वामींच्या अनुष्ठानवळें आपण राज्यास अधिकारी जालों व सकल मनोरथ चिंतिले पावलों, ऐसा अनुभव आला म्हणून व संकटकाळीं साहाकारी जाणोन, पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें स्वामीस वर्षासन होन पातशाई १०० शंभरी केले असेत. सदरहू वर्षासन यावत् काळपर्यंत आपलें राज्य तावत् काळपर्यंत चालऊन. यासी अन्यथा करूं अथवा पुढें कोणी आपले वंशपरंपरेचा होऊन अन्यथा करील, त्यास श्रीजीची व कुलस्वामीची व आपल्या पूर्वजांची व गोब्राह्मणाची आण असे. या वेगळें स्वर्गदेवतेच्या पूजनास व श्रीनवचंडीमध्ये जपतप-हवनास व ब्राह्मणभोजनास जें लागेल, त्याची आज्ञा करीत जाणें. आज्ञेप्रमाणें प्राप्त करीत जाऊन. राज्य स्वामींच्या प्रसादाचें आहे. आपण आज्ञाधारक असों. जाणीजे.

रसानगी § छ १ माहे रमजान मोर्तव केले असे.

रजू
सुरुनिवीस.

राजवाडे खंड ८ ले. २८]

[१९ मे १६७३]

“ मराठ्यांची तो इज्जत वाचणार नाही ”

[शिवाजीची लष्करी शिस्त किती कडक होती हें पुढील पत्रावरून दिसून येतें.]

‘मशरुल अनाम राजश्री जुमलेदारांनीं व हवालदारांनीं कारकुनांनीं मु. मौजे हलवर्ण, तर्फ चिपळूण, मामले दामोळ, प्रति राजश्री शिवाजी राजे. कसबा चिपळूणीं साहेबीं लष्कराची विल्हे केली, आणि याउपरी घाटावरी कटक (सैन्य) जावें ऐसा मान नाही, म्हणून एव्हां छावणीस रवाना केलें. ऐसीयास, चिपळूणीं कटकाचा मुकाम होता, याकरितां दामोळच्या सुभ्यांत पावसाळ्याकारणें पागेस सामान व दाणा व वरकड केला होता तो कित्येक खर्च होऊन गेला, व चिपळूणा आसपास विलातींत † लष्कराची तसवीस व गवताची व वरकड दरएक वाव लागली. त्याकरितां हाल ‡ कांहीं उरला नाही. ऐसें असतां वैशाखाचे वीस दिवस उन्हाळा, हेही पागेस अधिक बैठी पडली. परंतु जरूर झालें, त्याकरितां कारकुनांकडून व गडोगडीं गह्या असेल तो देववून जैशी तैशी पागेची वेगमी केली आहे. त्यास तुम्ही मनास मानेल ऐसा दाणा रातीव व गवत मागाल, असेल तांवरी धुंदी § करून चाराल, नाहीसें झालें म्हणजे मग कांही पडत्या पावसांत मिळणार नाही, उपास पडतील, घोडीं मरायला लागतील. म्हणजे घोडीं तुम्हींच मारिलीं ऐसें होईल, व विलातीस तसवीस † देऊं लागाल. ऐशास लोक जातील, कोणी कुणव्याचे येथील दाणे आणील, कोणी भाकर, कोणी गवत, कोणी फाटें, कोणी भाजी, कोणी पाले, ऐसें करूं लागलेत, म्हणजे जे कुणवी घर धरून जीव मात्र घेऊन राहिले आहेत, तेही जाऊं लागतील. कित्येक उपाशीं मराया लागतील. म्हणजे त्यांला ऐसें होईल कीं मोंगल मुलकांत आले त्याहूनही अधिक तुम्ही, ऐसा तळतळाट होईल ! तेव्हां रयतेची व घोड्यांची सारी वदनामी तुम्हांवर येईल. हें तुम्ही बरे जाणून, शिपाई हो, अगर पावखलक * हो, बहुत यादी धरून वर्तणूक करणें. कोणी

° अनेकवचनी शब्द. † विलायतींत=मालकीच्या प्रदेशांत. ‡ सुस्थिति. § इला.

† उपद्रव. * पाईचे लोक=पायदळ लोक.

सनदा पत्रें पृ. ११३]

[१७ जुलै १६५३]

“ राज्यास अधिकारी जालों ”

[शिवाजीच्या स्वतंत्र राज्याची स्थापना केव्हां पूर्ण झाली हें समजण्यास हा कागद उपयोगाचा आहे. ‘ उपाध्यायाच्या प्रसादानें चिंतिले मनोरथ सिद्धीस गेले ’ हें शिवाजीचें वचन त्याची धार्मिक भावना व्यक्त करतें.]

श्रीभवानीशंकर

श्रीसकल तीर्थस्वरूप वेदमूर्ति राजश्री सिद्धेश्वरभट्ट विन मेघनाथभट्ट ब्रह्मे उपाध्ये, परगणे चाकण स्वामी गोसावी यांसी :—

आज्ञाधारक राजेश्री शिवाजीराजे विन शहाजीराजे भोसले साष्टांग दंडवत, सुरु—[शिक्का] सन अर्वा खमसैन अलफ.

पत्र लेहून दिधलें ऐसीजे. स्वामींच्या अनुष्ठानबळें आपण राज्यास अधिकारी जालों व सकल मनोरथ चिंतिले पावलों, ऐसा अनुभव आला म्हणून व संकटकाळीं साहाकारी जाणोन, पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें स्वामीस वर्षासन होन पातशाई १०० शंभरी केले असेत. सदरहू वर्षासन यावत् काळपर्यंत आपलें राज्य तावत् काळपर्यंत चालऊन. यासी अन्यथा करूं अथवा पुढें कोणी आपले वंशपरंपरेचा होऊन अन्यथा करील, त्यास श्रीजीची व कुलस्वामीची व आपल्या पूर्वजांची व गोब्राह्मणाची आण असे. या वेगळें स्वर्गदेवतेच्या पूजनास व श्रीनवचंडीमध्ये जपतप-हवनास व ब्राह्मणभोजनास जें लागेल, त्याची आज्ञा करीत जाणें. आज्ञेप्रमाणें प्राप्त करीत जाऊन. राज्य स्वामींच्या प्रसादाचें आहे. आपण आज्ञाधारक असों. जाणीजे.

रसानगी § छ १ माहे रमजान मोर्तव केले असे.

रजू
सुरुनिवीस.

राजवाडे खंड ८ ले. २८]

[१९ मे १६७३]

“ मराठ्यांची तो इज्जत वाचणार नाही ”

[शिवाजीची लष्करी शिस्त किती कडक होती हें पुढील पत्रावरून दिसून येतें.]

‘मशरुल अनाम राजश्री जुमलेदारांनीं व हवालदारांनीं कारकुनांनीं मु. मौजे हलवणें, तर्फ चिपळूण, मामले दाभोळ, प्रति राजश्री शिवाजी राजे. कसबा चिपळूणीं साहेबीं लष्कराची विल्हे केली, आणि याउपरी घाटावरी कटक (सैन्य) जावें ऐसा मान नाही, म्हणून एव्हां छावणीस रवाना केलें. ऐसीयास, चिपळूणीं कटकाचा मुकाम होता, याकरितां दाभोळच्या सुभ्यांत पावसाळ्याकारणें पागेस सामान व दाणा व वरकड केला होता तो कित्येक खर्च होऊन गेला, व चिपळूणा आसपास विलातींत † लष्कराची तसवीस व गवताची व वरकड दरएक बाव लागली. त्याकरितां हाल ‡ कांहीं उरला नाही. ऐसें असतां वैशाखाचे वीस दिवस उन्हाळा, हेही पागेस अधिक बैठी पडली. परंतु जरूर झालें, त्याकरितां कारकुनांकडून व गडोगडीं गह्या असेल तो देववून जैशी तैशी पागेची वेगमी केली आहे. त्यास तुम्ही मनास मानेल ऐसा दाणा रातीव व गवत मागाल, असेल तोंवरी धुंदी § करून चाराल, नाहीसें झालें म्हणजे मग कांही पडत्या पावसांत मिळणार नाही, उपास पडतील, घोडीं मरायला लागतील. म्हणजे घोडीं तुम्हींच मारिलीं ऐसें होईल, व विलातीस तसवीस † देऊं लागाल. ऐशास लोक जातील, कोणी कुणव्याचे येथील दाणे आणील, कोणी भाकर, कोणी गवत, कोणी फाटें, कोणी भाजी, कोणी पाले, ऐसें करूं लागलेत, म्हणजे जे कुणवरी घर धरून जीव मात्र घेऊन राहिले आहेत, तेही जाऊं लागतील. कित्येक उपाशीं मराया लागतील. म्हणजे त्यांला ऐसें होईल कीं मोंगल मुलकांत आले त्याहूनही अधिक तुम्ही, ऐसा तळतळाट होईल ! तेव्हां रयतेची व घोड्यांची सारी बदनामी तुम्हांवर येईल. हें तुम्ही बरे जाणून, शिपाई हो, अगर पावखलक * हो, बहुत यादी धरून वर्तणूक करणें. कोणी

° अनेकवचनी शब्द. † विलायतींत=मालकीच्या प्रदेशांत. ‡ सुस्थिति. § हला. † उपद्रव. * पाईचे लोक=पायदळ लोक.

सनदा पत्रें पृ. ११३]

[१७ जुलै १६५३]

“ राज्यास अधिकारी जालों ”

[शिवाजीच्या स्वतंत्र राज्याची स्थापना केव्हां पूर्ण झाली हें समजण्यास हा कागद उपयोगाचा आहे. ‘ उपाध्यायाच्या प्रसादानें चिंतिले मनोरथ सिद्धीस गेले ’ हें शिवाजीचें वचन त्याची धार्मिक भावना व्यक्त करते.]

श्रीभवानीशंकर

श्रीसकल तीर्थस्वरूप वेदमूर्ति राजश्री सिद्धेश्वरभट विन मेघनाथभट ब्रह्मे उपाध्ये, परगणे चाकण स्वामी गोसावी यांसी :—

आज्ञाधारक राजेश्री शिवाजीराजे विन शहाजीराजे भोसले साष्टांग दंडवत, सुरु—[शिक्षा] सन अर्वा खमसैन अलफ.

पत्र लेहून दिधलें ऐसीजे. स्वामींच्या अनुष्ठानबळें आपण राज्यास अधिकारी जालों व सकल मनोरथ चिंतिले पावलों, ऐसा अनुभव आला म्हणून व संकटकाळीं साहाकारी जाणोन, पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें स्वामीस वर्षासन होन पातशाई १०० शंभरी केले असेत. सदरहू वर्षासन यावत् काळपर्यंत आपलें राज्य तावत् काळपर्यंत चालऊन. यासी अन्यथा करूं अथवा पुढें कोणी आपले वंशपरंपरेचा होऊन अन्यथा करील, त्यास श्रीजीची व कुलस्वामीची व आपल्या पूर्वजांची व गोब्राह्मणाची आण असे. या वेगळें स्वर्गदेवतेच्या पूजनास व श्रीनवचंडीमध्ये जपतप-हवनास व ब्राह्मणभोजनास जें लागेल, त्याची आज्ञा करीत जाणें. आज्ञेप्रमाणें प्राप्त करीत जाऊन. राज्य स्वामींच्या प्रसादानें आहे. आपण आज्ञाधारक असों. जाणीजे.

रसानगी § छ ? माहे रमजान मोर्तव केळें असे.

रुजू
सुरुनिवीस.

५

राजवाडे खंड ८ ले. २८]

[१९ मे १६७३]

“ मराठ्यांची तो इज्जत वाचणार नाही ”

[शिवाजीची लष्करी शिस्त किती कडक होती हें पुढील पत्रावरून दिसून येतें.]

‘मशरुल अनाम राजश्री जुमलेदारांनीं^० व हवालदारांनीं^० कारकुनांनीं^० मु. मौजे हलवणें, तर्फ चिपळूण, मामले दाभोळ, प्रति राजश्री शिवाजी राजे. कसबा चिपळूणीं साहेबीं लष्कराची विल्हे केली, आणि याउपरी घाटावरी कटक (सैन्य) जावें ऐसा मान नाही, म्हणून एव्हां छावणीस रवाना केलें. ऐसीयास, चिपळूणीं कटकाचा मुकाम होता, याकरितां दाभोळच्या सुभ्यांत पावसाळ्याकारणें पागेस सामान व दाणा व वरकड केला होता तो कित्येक खर्च होऊन गेला, व चिपळूणा आसपास विलातींत † लष्कराची तसवीस व गवताची व वरकड दरएक वाव लागली. त्याकरितां हाल ‡ कांहीं उरला नाही. ऐसें असतां वैशाखाचे वीस दिवस उन्हाळा, हेही पागेस अधिक बैठी पडली. परंतु जरूर झालें, त्याकरितां कारकुनांकडून व गडोगडीं गळ्या असेल तो देववून जैशी तैशी पागेची वेगमी केली आहे. त्यास तुम्ही मनास मानेल ऐसा दाणा रातीव व गवत मागाल, असेल तोंवरी धुंदी § करून चाराल, नाहीसें झालें म्हणजे मग कांही पडत्या पावसांत मिळणार नाही, उपास पडतील, घोडीं मरायला लागतील. म्हणजे घोडीं तुम्हींच मारिलीं ऐसें होईल, व विलातीस तसवीस † देऊं लागाल. ऐशास लोक जातील, कोणी कुणब्याचे येथील दाणे आणील, कोणी भाकर, कोणी गवत, कोणी फाटें, कोणी भाजी, कोणी पाले, ऐसें करूं लागलेत, म्हणजे जे कुणव्री घर धरून जीव मात्र घेऊन राहिले आहेत, तेही जाऊं लागतील. कित्येक उपाशीं मराया लागतील. म्हणजे त्यांला ऐसें होईल कीं मांगल सुलकांत आले त्याहूनही अधिक तुम्ही, ऐसा तळतळाट होईल ! तेव्हां रयतेची व घोड्यांची सारी बदनामी तुम्हांवर येईल. हें तुम्ही बरे जाणून, शिपाई हो, अगर पावखलक * हो, बहुत यादी धरून वर्तणूक करणें. कोणी

^० अनेकवचनी शब्द. † विलायतींत=मालकीच्या प्रदेशांत. ‡ सुस्थिति. § हला. † उपद्रव. * पाईचे लोक=पायदळ लोक.

पागेस अगर मुलकांस गांवोगांव राहिले असाल, त्यांनीं रयतेस काडीचा आजार द्यावया गरज नाहीं. आपल्या जागांहून बाहीरं पाय घालाया गरज नाहीं. साहेबी खजानांतून वांटण्या पदरीं घातल्या आहेत. ज्याला जें पाहिजे, दाणा हो, अगर गुरें ढोरें वागवीत असाल त्यांस गवत हो, अगर फाटें, भाजीपाले व वरकड विकावया येईल, तें रास घ्यावें, बाजारास जावें, रास विकत आणावें. कोणावरही जुलूम अगर ज्यास्ती, अगर कोणासही कलागती करावयाची गरज नाहीं. व पागेस सामा * केला आहे, तो पावसाळा पुरला पाहिजे, ऐसे तजविजीनें दाणा रातीच कारकून देत जातील, तेणें प्रमाणेंच घेत जाणें, कीं उपास न पडतां रोजबरोज खायाला सांपडे, आणि होत होत घोडीं तवाना होत ऐसें करणें. नसतीच कारकुनाशीं धसपस कराया, अगर अमकेंच द्या, तमकेंच द्या असें म्हणाया धुंदी करून खासदार कोठींत कोठारांत शिरून लुटायार गरज नाहीं.

हल्ली उन्हाळ्याला आहे तैसे खलक पागेचे आहेत, खण धरून राहिले असतील व राहतील, कोणी आगट्या करतील, कोणी भलतेच जागा चुली रंधनाला § करतील, कोणी तंबाकूला आगी घेतील, गवत पडलें आहे अगर वारें लागलें आहे तैसे मनास ना आणितां म्हणजे अविस्ताच § एकादा दगा होईल. एका खणास आगी लागली म्हणजे सारे खण जळोन जातील. गवताच्या लहळ्यांस कोणीकडून तरी विस्तव जाऊन पडला, म्हणजे सारें गवत व लहळ्या आहेत तितक्या एकेक जळोन जातील. तेव्हां मग कांहीं कुणव्यांच्या गर्दना मारल्या अगर कारकुनास ताकीद करावी तैसी केली, तरी कांहीं खण कराया एक लांकूड मिळणार नाहीं, एक खण होणार नाहीं. हें तों अवघ्याला कळतें. या कारणें वरी ताकीद करून खासे खासे असाल ते हमेशा फिरत जाऊन, रंधनें करितां, आगट्या जाळितां, अगर रात्रीस दिवा घरांत असेल, अविस्ताच उंदीर वात नेईल, ते गोष्टी न हो, आगीचा दगा न हो, खण गवत वांचेल तें करणें, म्हणजे पावसाळी घोडीं वांचलीं. नाहीं तर मग घोडीं वांधावीं न लगेत. खायास घालावें न लगे, पागाच बुडाली, तुम्ही निसूर जालेत, ऐसें होईल. या कारणें तपसिलें तुम्हांस लिहिलें असे.

जितके खासे खासे जुमलेदार, हवालदार, कारकून आहां, तितके हा रोखा तपसिलें ऐकणें आणि हुशार राहणें. वरचेवरी रोजचा रोज खवर घेऊन,

* साठा. § स्वयंपाकाला. § अचानक.

ताकीद करून, येणेप्रमाणें वर्तणूक करितां ज्यापासून अंतर पडेल, ज्याचा गुन्हा होईल, बदनामी ज्यावर येईल, त्यास मराठ्याची तो इजत वाचणार नाही. मग रोजगार कैसा ? खलक समजों जास्ती केल्या वेगळ सोडणार नाही, हें वरें म्हणून वर्तणूक करणें. ”

इ. सं., तंजावरचें राजघराणें, पृ. ३६]

[१ मार्च १६९८

“ गृहकलह बरा नव्हें ”

[शिवाजीनें दक्षिण दिग्विजय केला त्याचीं कारणें व उद्देश खुद्द शिवाजीच्या या पत्रांत त्यानें आपल्या बंधूस कळविले आहेत. ऐतिहासिक दृष्ट्या या पत्राचें महत्त्व विशेष आहे.]

श्री महादेव श्री कुलस्वामिनी.

श्री सहस्रायु चिरंजीव अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री येकोजी राजे प्रति

राजश्री शिवाजी राजे, आशीर्वाद.

येथील क्षेम जाणोन स्वकीय कुशल लेखन केलें पाहिजे. उपरी. कैलासवासी साहेबीं कैलासवास केला, त्यास आजी तेरा वर्षे जालीं. महाराजांचे पैसे वं जडाव व हत्ती व घोडे व मुलूख अवघेही राजश्री रघुनाथपंतीं तुम्हांला राज्यावर त्रैसवून संपूर्ण राज्य तुमचें हातीं दिलें. ऐशियास आमचा अर्धा वांटा तेरा वर्षे तुम्हींच खादला, आम्हां जरी तुम्हांजवळी मागावें, तर बहुत दूर होतीं. वऱ्या वोलें तुम्हीं देणार नव्हां, म्हणून तेरा वर्षे सवुरी केली. मनामध्ये ऐसा विचार केला कीं वरें, महाराजांचे पुत्र तेही आहेत, खाती तांवरी खात. मालाचे धनीच आहेत. जे समयीं आम्हांस फावेल, ते समयीं आम्ही वेव्हार सांगोन घेऊं. असें मनीं धरोन होतीं.

ऐशियास, राजकारणप्रसंगें आम्ही कुलशहाचे भेटिस भागानगरास गेलों. तेथून कर्नाटकांत गेलों. चंजीस आलों. चंजी घेतली, व येलूरतर्फेचा मुख्य घेतला, व शेरखानास झगड्यांत मोडून गर्देस मेळविलें. शेरखानाचे हातीं मुख्य होता तेवढाही घेतला. त्यावरी मजल दर मजल कावेरी तीरास गेलों. तेथून तुम्हांस पत्रें लिहिलीं, कीं राजश्री गोविंदभट गोसावी व राजश्री काकाजीपंत व राजश्री निळोवा नाईक व राजश्री रंगोवा नाईक व तिमाजी यख्तियारराऊ असे भले लोक आम्हांपाशीं पाठविणें, म्हणून तुम्हांला बहुतां रीतीं लेहून पाठविलें. त्यावरून तुम्हीं सदरहू भले लोक आम्हांपाशीं पाठवून दिले. त्या भल्या लोकांशीं बहुता रीतीं घरोवियाचा व्यवहार सांगून आमचा अर्धा वांट्या आम्हांस वच्यो बोलें द्या, म्हणून सांगून पाठविलें; व त्यावरावरी राजश्री वाळंभट गोसावी, राजश्री कृष्ण जोतिपी व कृष्णाजी सखाजी असे आपले तफेंनें भले लोक दिले. हे भले लोक तुम्हांजवळी जाऊन बहुता रीतीं बोलिले, कीं गृहकलह करूं नये, आपला अर्धा वांट्या मागतात तो द्यावा. असें बोलले.

परंतु कपटबुद्धि तुम्ही ऐसी मनीं धरिली, कीं या समयांत आम्ही थोर राजे झालों आहों. आम्हांसी आपण खासा भेटिस येऊन हलमस्त § नरमी बहुत दाखवावी, आणि आमचा वांट्या बुडवावा. तेरा वरें सारें राज्य आपणच खादलें, पुढेंही आपणच सारें राज्य खावें. अशी बुद्धि मनीं धरून वांट्यांच्या निवाड्याचा तह न करितां आपण खासाच आमचे भेटिस आलेस. यास आमची व तुमची भेट जाली. त्या उपरी आम्ही बहुतां रीतीं तुम्हांसी बोलिलों, कीं आमचा अर्धा वांट्या द्या. परंतु तुम्ही वांट्या द्यावा हा विचार मनीं धराचना. मग जरूर जाहलें, कीं तुम्ही धाकटे भाऊ; आपण होऊन आमचे भेटिस आले (त), यास तुम्हांला धरावें आणि वांट्या मागावा ही गोष्ट थोरपणाचे इजतीमध्ये लायक नव्हे. या निमित्त तुम्हांला चंजावरास जावयाचा निरोप दिला. तुम्ही चंजाउरास गेलेसी. * त्याउपरी गृहकलह वाढवूं नये, वाढविल्यानें पहिले युगीं पांडव कौरव बहुत बहुत कष्टी झाले, ते सारी भारताची कथा मनांत आणून गृहकलह वाढविलियांत उभयपक्षां कष्टी होईजेत. असें जाणून राजश्री शामजी नाईक व कोन्हेरीपत व शिवाजी शंकर या हातीं मागतें बहुतां रीतीं सांगून पाठविलें, कीं तुम्हीं व आम्हीं

§ हलमस्त = humble but proud, — Molesworth.

* गुप्तपणें रात्रीं तराफ्यावरून पळून गेले, असें वखरींत आहे.

वांटे करून घेऊं ; परस्परें समाधानें राहूं. परंतु तुम्हीं दुर्योधनासारखी दुष्ट बुद्धि करून संधि न करावा, युद्ध करावें ऐसेंच मनीं धरिलें. ऐशियास आम्हांला रायगड प्रांतें बहुत कांहीं कार्य होतें. या निमित्तें चिरंजीव संताजी भोसले व राजश्री रघुनाथपंत व राजश्री हंवीरराव असे ते प्रांतीं ठेवून आम्ही स्वार होऊन तोरगळ † प्रांतास आलों. तेथें अशी खबर ऐकली, कीं तुम्हीं तुरुक लोकांच्या बुद्धीस लागून, आमचे लोकांशीं झगडा करावा असें मनीं धरून आपली सारी जमेत एकवट करून आमचे लोकांवर पाठवून दिलेत. ते वालगोंडपुरास आले. तुमचे लोक चालून आल्यावर तुमचे आमचे लोकांत थोर झगडा झाला. तुमचे लोक पराजय पावले. प्रतापजी राजे व भिवजी राजे * व शिवाजी डवीर असे तिघे धरिले, व किती एक लोक मारिले. किती एक लोक पळून दाणादाण होऊन गेले. ऐसा समाचार ऐकिला. हें ऐकून बहुत नवल असें वाटलें, कीं कैलासवासी महाराज, त्यांचे तुम्ही पुत्र, बहुत थोर लोक, ऐसें असून कांहीं विचार करीत नाहीं, व धर्माधर्म विचारीत नाहीं. असें असतां कष्टी व्हाल याचें नवल काय ?

तुम्हीं म्हणाल कीं काय विचार करावा ? तरी ऐसा विचार करावा होता कीं, अधर्मेकरून तेरा वधें आपण सारें राज्य खादलें तें खादलें ; आतां अर्धा वांटा मागतात तो त्यांचा त्यांस द्यावा आणि आपण सुखी राहावें, ऐसा विचार करावा होता. दुसरा विचार करावा होता कीं, श्री देवाची व श्रीची कृपा त्यांवरी पूर्ण झाली आहे, दुष्ट तुरुकांला ते मारितात. आपल्या सैन्यांत तुरुक लोकच असतां जय कैसा होतो, आणि तुरुक लोक कैसे वांचू पहातात. हा विचार करावा होता ; आणि युद्धाचा प्रसंग पाडावा नव्हता. परंतु दुर्योधनासारखी बुद्धि करून युद्ध केलें आणि लोक मारविले. जें जाहलें तें जाहलें. पुढें तरी हट्ट न करणें. तेरा वधें तुम्हीं सारें राज्य खादलें तें खादलें. या उपरी कितेक आमचे आम्हीं घेतले असे. अरणी, धंगरूल, कोलार, होसकोट, शिराळकोट व किरकोळ जागे

† फेब्रुवारी स. १६७८ अखेरीस बेलवाडीचें प्रकरण आटोपून शिवाजी मग तोरगळास गेला व पुढें एप्रिलांत पन्हाळ्यास पोचला. पत्र बहुधा तोरगळहून लिहिलें असावें म्हणून त्याची अंदाजी तारीख १ मार्च स. १६७८ समजावी.

* प्रतापजी, भिवजी, संताजी व रायभानजी काका असे शहाजीचे चार दासीपुत्र नमूद आहेत. संताजी प्रथमपासूनच शिवाजीस सामील होता.

व चंजाऊर असे जे जागे तुमचे हातीं उरले आहेत, ते आमचे लोकांचे हातीं देणें; आणि नगद पैके व जडाव व हत्ती व घोडे यांचा अर्धा वांट्या देणें. ऐसा विचार करून आम्हांसी संधि करणें. तुम्हीं ऐसा संधि निर्मलपणें केलीया आम्हीं आपणापासून तुम्हांला तुंगभद्रे अल्याड पन्हाळे प्रांते तीन लक्ष होनांची दौलत देऊन. अथवा आम्हांजवळील दौलत तुम्हांला मानेना, तरी कुत्वशहास अर्ज करून त्यापासून तुम्हांस तीन लक्षांची दौलत देऊं. असे दोनही विचार तुम्हांस लिहिले आहेत. या दोनही मधील एक मनीं धरून मान्य करणें, हद्दाचे हातीं न देणें. आपल्यांत आपण गृहकलह करावा आणि कष्टी व्हावें याचें कांहीं प्रयोजन नाही. या उपरी तरी आमचा आपला संधि व्हावा असे बुद्धि मनीं धरून वांटियाचा व्यवहार निर्गमून टाकणें आणि सुखें असणें. ग्रह कलह बरा नव्हे. आम्ही रीतीनें वडीलपणें आजवरी तुम्हांला सांगितलें. आतांही सांगतो. ऐकाल तरी बरें, तुम्ही सुख पावाल, न ऐकाल तरी तुम्हीच कष्टी व्हाल. आमचें काय चालतें ?

बहुत काय लिहिणें. मर्यादेयं विराजते.

७

सनदापत्रें पृ. १४९]

[स. १६७९ ची अखेर

तृणानें अग्नि झाकित्तां

शिवाजीचें औरंगजेबास पत्र —

[हिंदूंचीं मंदिरे पाडून तीं जमीनदोस्त करण्याचा हुक्म औरंगजेबानें ता. ९ एप्रिल स. १६६९ रोजीं जाहीर केला, तदनुसार काशीविश्वेश्वराचें मंदिर पाडून त्याचे जागीं मस्जिद बांधिली. तदुपरांत दहा वर्षांनीं ता. ३ एप्रिल स. १६७९ रोजीं समस्त हिंदूंकडून जझिया कर वसूल करण्याचा हुक्म औरंगजेबानें फर्माविला, या जुलमी कृत्यांचा निषेध करण्याकरितां शिवाजीनें एक तडफदार कानउघाडणीचें पत्र औरंगजेबास लिहिलें, त्याचा तर्जुमा प्रसिद्ध असलेला खालीं दिला आहे. अस्सल फारसी पत्र ब्रिटिश म्युझियममध्ये असून त्याखालीं

‘ शिवाजीचा फारसीनवीस नील प्रभु याचें हस्ताक्षर ’ असा शेर आहे. फहा, सरकारकृत शिवाजी आवृत्ति ४, पृ. ३०६.]

“नेकीची इच्छा करणार, सत्यवचनी शिवाजी, ईश्वराची कृपा व बादशहाची मेहेरबानी, हे सूर्याप्रमाणें प्रसिद्ध आहेत. त्यांचा धन्यपणा मानून नंतर पत्र लिहितां.

अभीष्टचिंतन करणार प्रारब्धयोगानें हुजूरून निरोपाशिवाय आलों. परंतु यथायोग्य सेवेचे सांप्रदायांत हजर आहे. ती चांगली सेवा व उत्तम प्रयत्न, हिंदुस्थान व इराण व तुराण व रूम व शाम येथील बादशहा व उमराव, मोगल व राजे लोक व राणे यांस व खेरीज सात मुलुखाचे रहाणार व खुषकी व तरी येथील मुशाफर यांस जाहीर आहेत. त्यापेक्षां आपलें अंतःकरण समुद्राप्रमाणें आहे त्यासही विदित जाहलेंच असेल. याजकरितां कित्येक गोष्टी ज्यांत आत्रालवृद्धांचें कल्याण राही अशा लिहिल्या जातात.

सांप्रत आम्ही इकडे आल्यावर पादशाही खजिना रिकामा जाहला व सारें द्रव्य खर्च जालें, याजकरितां हिंदु लोकांपासून जझिया पट्टीनें द्रव्य उत्पन्न करून पातशहातीचा क्रम चालविला आहे, ऐसें ऐकण्यांत आलें. त्यास पूर्वी अकबर बादशहा यांणीं न्यायानें वावन्न वर्षे राज्य केलें, याजमुळें इसवी व दाउदी † व महमदी वगैरे याती खेरीज ब्राह्मण व जैन वगैरे हिंदु लोक यांचे धर्म चांगले चालले व त्या धर्मांचे संस्थापकाविषयीं ते बादशहाही मदत ठेवीत होते. याजकरितां जगद्गुरू अशी त्यांची प्रसिद्धि जाहली ; व अशा सद्वासनेच्या योगानें हरएक स्थळीं त्यांची नजर पडत होती, तेथें यश येत होतें व कित्येक मुलुख सर केले.

त्याजवर नुरुद्दीन जहांगीर बादशहा यांणीं बावीस वर्षे बादशाही ईश्वरीं लक्ष ठेवून केली. नंतर स्वर्गास पोहोंचले. शहाजहानसाहेब-यांणीं वत्तीस वर्षे पादशहात करून, उपरांत राहिलें आयुष्य चांगलेपणांत घालून निरंतर कीर्ति मिळविली. येविषयीं दृष्टांत, “ जो पुरुष जिवंत असतांना लौकिकवान व मार्गे ज्यांची चांगली कीर्ति असा जो, त्यांजला अचल लक्ष्मी प्राप्त जाहली, ” असें आहे.

सदरी लिहिले पादशहाचा प्रताप व पराक्रम असा कीं, त्यांणीं दस्तुर व वहिवाटी केल्या, त्यांचें रक्षण करण्यास अलमगीर फिकीरवंद जाहले. ते

बादशाहाही जझियापट्टी घेण्यास समर्थ होते. परंतु सारे लहानमोठे आपलाले धर्मावर आहेत ते सर्व ईश्वराचे आहेत, असें जाणून कोणावर जुलूम करावा हे त्यांनीं मनांत आणिलें नाहीं. त्यांचे उपकाराची कीर्ति अद्याप आहे, व हरएक लहानमोठे यांचे मुखीं त्यांची स्तुति व आशीर्वाद आहे. जशी नियत तशी त्यास वरकत. त्या बादशाहांची दृष्टि लोकांचे कल्याणांत होती. हल्लीं आपले कारकीर्दीत कित्येक किल्ले व मुखूख गेले व बाकी राहिले तेहि जातात. कारण जे खराबी करण्याविषयीं कमतर नाहीं, ते रयत लोक खराब आहेत. हरएक महालचें उत्पन्न लाखास एक हजार येणें कठिण असें जाहलें. बादशाहा व बादशाहाजादे यांचे घरीं दारिद्र्याचा वास जाहला. तेव्हां पदरचे मनसबदार व उमराव यांची अवस्था कळतच आहे.

सारांश, शिपाई लोक हैराण, व सौदागर पुकारा करितात, व मुसलमान रडतात, व हिंदु लोक मनांत जळतात, आणि कित्येक लोकांस पोटास मिळत नाहीं असें आहे. तेव्हां राज्य चालविणें कसें ? त्यांजवर जझियापट्टीचा उपद्रव या प्रकारचा, तो पूर्व पश्चिमेपावेतो जाहीर जाहला आहे कीं, हिंदुस्थानचे पादशाहा फकीर व ब्राह्मण व जैन व योगी व संन्यासी व वैरागी व अनाथ, गरीब व थकलेले व पडलेले असे एकंदर लोकांपासून जझिया घेतात व यांतच पुरुषार्थ असें समजतात, व तैमुर पादशाहाचें नांव बुडवितात असें जाहलें आहे. अस्मानी किताब म्हणजे कुराण, ते ईश्वराची वाणी आहे. त्यांत आज्ञा केली, ती ईश्वर जगाचा किंवा मुसलमानांचा आहे. वाईट अथवा चांगला असो, हे दोन्ही ईश्वराचे निर्मित आहेत. कोठें महजीद आहे, तेथें त्याचें स्मरण करून वांग देतात व कोठें देवालय आहे तेथें घंटा वाजवितात. त्यास कोणाचे धर्मास विरोध करणें हें आपले धर्मापासून सुटणें व ईश्वराचें लिहिलेलें रद्द करून त्याजवर दोष ठेवणें आहे. येविषयीं चांगलें अगर वाईट, जें पहावें त्यास रद्द करूं नये. पदार्थाची निंदा करणें हें प्रदार्थ करणारावर शब्द ठेवणें आहे. न्यायाचे मार्गानें पाहतां, जझिया पट्टीचा फायदा केवळ गैर. पेशजीं सुलतान अहमंद गुजराथी, हा असा गैर चालीनें वागला तो लौकर बुडाला. त्यास या वृद्धापकाळीं असें वद्ध होणें हे पराक्रमास अगदीं योग्य नाहीं. येविषयीं दृष्टांत. जुलूम ज्याजवर जाला त्याणें खेद करून 'हाय हाय' म्हणून मुखानें धूर काढल्यास त्या धुरानें जितकें लवकर जळेल, तितकें जलदीनें जळतां अग्निही

समंघास जाळणार नाहीं. अंतःकरण पातकानें मलीन जालें तें स्वच्छ करावें ही चांगली सल्ला आहे. याजवर हिंदु लोकांस पीडा करण्यांतच धर्म आहे असें मनामध्ये आलें असल्यास, आधीं राजा राजसिंग यांजपासून जज्ञिया व्यावा म्हणजे इकडून कठिण नाहीं. उपरांत सेवेसी हजीर आहे. परंतु गरीब अनाथ ते मुंग्या, चिलटांसारखे आहेत. त्यांस उपसर्ग करण्यांत कांहीं मोठेपणा नाहीं. पदरची मंडळीही पाहतां पाहतां अग्नि तृणानें झाकितात याचें आश्चर्य वाटतें. अस्तु. राज्याचा सूर्य हा प्रतापाचे उदयाचलापासून तेजस्वी असो. ”

८

इ. सं.,-तंजावरचें राजघराणें पृ. ४२]

[जाने० १६८०

पराक्रमाचा तमाशा दाखवा

[शिवाजीनें दक्षिण दिग्विजय करून सावत्र बंधु एकोजी यास आपल्या हुकूमतींत आणिलें, त्यामुळें एकोजी उदास होऊन दुःख करूं लागला, हें वर्तमान समजल्यावर शिवाजीनें त्यास समजुतीचें व समाधानाचें खालील पत्र मृत्युपूर्वीं थोडे दिवस लिहिलें. बंधूनें यवनाची सेवा न करितां वडील बंधूच्या आज्ञेंत वागावें असा भाव पत्रांत व्यक्त केलेला आहे.]

‘श्रियासह चिरंजीव अखंडित लक्ष्मीअलंकृत राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री महाराज एकोजी राजे

प्रती राजश्री शिवाजी राजे आशीर्वाद.

येथील क्षेम जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करणें, विशेष. कित्येक दिवस झाले, तुमचें पत्र येत नाहीं. याकरितां समाधान वाटत नाहीं. सांप्रत राजश्री रघुनाथपंती लिहिलें कीं, तुम्ही आपले ठायीं उदासवृत्ति धरून पहिलेसारखें आपलें शरीरसंरक्षण करीत नाहीं. सणवार उत्सवादि हेही कांहीं करीत नाहीं. सेना बहुत आहे, परंतु उद्योग करून कार्य प्रयोजन करवावें, हेंही कांहीं करीत नाहीं. वैराग्य धरिलें आहे. एखादे तीर्थाचे जागीं बसून कालक्रमण करूं ऐशा गोष्टी सांगतां, म्हणोन विस्तारें लिहिलें होतें.

तरी या गोष्टी आम्हांस बहुत अपूर्व वाटल्या कीं, कैलासवासी स्वामींनीं कसे कसे प्रसंग पडले ते निर्वाह करून यवनांच्या सेवा करून, आपल्या पुरुषार्थें वाजी संवारून, उत्कर्ष करून घेतला. शेवट बरा निर्वाह केला. तें सर्व तुम्ही जाणतां. त्यांच्या साह्यतेस त्यांच्या बुद्धियुक्ती सर्वही तुम्हांस उपतिष्ठोन त्यांपासून शहाणे जाले आहां. त्याउपरी आम्हीही जे जे प्रसंग पडले ते निर्वाह करून कोणे तऱ्हेनें राज्य मिळविलें हें जाणतां व देखत आहां.

असें असोन तुम्हांला ऐसा कोणता प्रसंग पडला जे इतक्याच मध्यें आपल्या संसाराची कृतकृत्यता मानून, नसतें वैराग्य मनावरी आणून, कार्य प्रयोजनाचा उद्योग सोडोन, लोकांहातीं रिकामेपणीं द्रव्य खाऊन नाश करवणें, व आपल्या शरीराची उपेक्षा करणें हें कोण शहाणपण व कोणती नीती? आम्ही तुम्हांस वडील मस्तकीं असतां चिंता कोणे गोष्टीची आहे? याउपरी सहसा वैराग्य न धरितां मनांतून विषण्णता काढून कालक्रमणा करीत जाणें. सणवार उत्साह पूर्ववत् करीत जाऊन तुम्हीं आपलें शरीरसंरक्षण वरें करीत जाणें. जमेती सेवक लोकांना रिकामें न ठेवून, कार्य प्रयोजनाचा उद्योग करून त्यांपासून सेवा करून पुरुषार्थ व कीर्ति अर्जणें. तुम्ही त्या प्रांते पुरुषार्थें करून संतोषरूप असल्या, आम्हांस समाधान व श्लाघ्य आहे की कनिष्ठ वंधु असे पुरुषार्थी आहेत. रा. रघुनाथ पंडित त्या प्रांते आहेत. ते' काहीं इतर नव्हेती, आपले पुरातन, तुम्हांसी रीतीनें वर्तवें हें निपुण जाणितात. आम्हांस मानितात तसे तुम्हांस मानितात. आम्हीं त्यांचे ठायीं विश्वास ठेविला आहे, तैसा विश्वास तुम्हींही ठेवून काय प्रयोजनास परस्परें अनुकूल व साह्य होऊन वर्तत जाणें पुरुषार्थ व कीर्ति अर्जणें. रिकामें बैसोन, लोकांहातीं नाचीज खावून, काल व्यर्थ न गमावणें. कार्यप्रयोजनाचे दिवस हे आहेत. वैराग्य उत्तरवयीं कराल तें थोडें. आज उद्योग करून आम्हांसही तमासे दाखविणें.

बहुत काय लिहिणें, तुम्ही सुज्ञ असा.'

९

राज. खं. १५ ले. ३६५]

[२३ जून १६८५

स्वामिकार्याचें बक्षीस

[शिवाजीचा सुप्रसिद्ध सरदार येसाजीकंक व त्याचा पुत्र यांस लडाईत जखमा लागल्या, सबब संभाजी महाराजांनीं त्यांस बक्षीस दोन हजार होन (एक होन = ३॥ रुपये) दिले. त्याचें हें नेमणुकीचें पत्र सहीशिक्यानिशीं लिहून दिलेलें स्मरणीय आहे. संभाजीचा शिक्षा आरंभीं व शेवटीं लेखनालंकार हीं त्याचीं स्वतःचीं अक्षरें होत. त्या काळीं हल्लींप्रमाणें सही करीत नसत. शेवटचें मोर्तब त्याचेंच. दसरीं पत्र वार झाल्याचा उल्लेख शेवटीं आहे. नीलकंठ मोरेश्वर पिंगळे संभाजीचा प्रधान होता त्याचाही शिक्षा पत्रावर आहे.]

श्री

श्रीशंभोः शिवजातस्य मुद्रा घौरिव राजते ॥

यदंकसेविनो लेखा वर्तते कस्य नोपरि ?

पत्र नियत पारतोसिक § मा येसाजी कंक सरनोबत व कृष्णाजी येसाजी कंक पदातिनायक शक १२ क्रोधन नाम संवत्सरे आषाढ शुद्ध द्वितीया भोमवासर सुा सीत समानीन अलफ. मा निलेनी † व कृष्णाजी कंक मा निलेचे पुत्र या दोघानी फोंडाचे स्वारीस फिरंगी यांसी गाठी पाडिली तेव्हां बहुत कस्त केली आणि गनीम मारून काढिला. ते वखतीं दोघालाही जखमा लागोन चकाचूर जाले. कठिण जखमा राजश्री स्वामीनी दृष्टीने पाहिल्या, आणि घरासी जावया आज्ञा दिल्ली. त्यावरी कृष्णाजी कंक याच्या जखमा फुटोन घरी मयत जाला. हालीं येसाजी कंक हे हुजूर येऊन आपले वर्तमान विदित केले, त्यावरून स्वामी कृपालु होऊन हे कामाचे मर्दाने स्वामिकार्यावरी तत्पर आणि यांचा पुत्रही स्वामिकार्यावरी मयत जाला. फोंडाचे बक्षीस जावयाचे होते म्हणोन छ मजकुरी पारितोषिकाची मोईन केली होन पादशाही बेरीज २००० दोनी सहस्र होन रास, पा*

§ बक्षीस. † मशार निल्हे=वर सांगितलेले. * पैकीं.

खासा येसाजी कंक सरनोवत होन १०००

कृष्णाजी कंक मानिलेचे पुत्र.
स्वकार्यावरी पडिले हणोन
दिल्ले होन पा १०००

येणेप्रमाणे एक साला ये वर्षी पारितोसिक द्यावयाचा नियत केला असे.
लेखनालंकार.

श्री शंभु नरपति हर्षनिदान मोरेश्वरसुत नीळकंठ मुख्य प्रधान

मर्या
देयं विज
यते

तेरीख ३० रजव
सुा सीत
वार

सुरू सुद वार

१०

राज. खं. १५ ले. ३४२]

[५ ऑक्टो. १६८५

“ हरामखोरास तंबी ”

श्री

[मावळचा देशमुख कान्होजी जेधे शहाजीचा साह्यकर्ता होता. त्याचा पुत्र व्राजी सर्जेराव हा प्रथम शिवाजीची सेवा करून पुढे संभाजीचे कारकीर्दीत मोगलांस मिळाला. त्यास तंबी देणारें हें पत्र संभाजीनें लिहिलेलें तत्कालीन स्थितीचें निदर्शक आहे.]

[श्री ॥ शंभु भजनोत्कंठ मोरेश्वरसुत नीळकंठ] *

* प्रधानाचा शिक्का अष्टकोनी.

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शक १२ क्रोधन नाम संवत्सरे आश्विन बहुल त्रितीया इंदुवासरे क्षत्रियकुलावतंश सिंहासनाधीश्वर श्री राजा शंभु छत्रपति स्वामी याणी

सर्जेराज जेधे यांसी आज्ञा केली ऐसे जे. तुम्ही संताजी निंबालकर मुद्राधारी विचित्रगड यासी पत्र लेहून आपला मुद्दा सांगोन पाठविला, कीं आपला भाऊ शिवाजी जेधा याणे हरामखोरी करून सिरवळास गेला त्यानें आपली गुरे ढोरे वळुनु नेली. पुढें आपणास वरें पाहाणार नाही, याबद्दल आपणही उठोन सिरवळास आलों आहें. ऐसियासी आपण राजश्री स्वामींच्या पायाजवळी एकनिष्ठच आहें. स्वामी कृपाळु होऊनु आपले वतन देशमुखी आपले स्वाधीन करतील आणि अभयपत्र सादर होईल तरी आपण शेवेस एउनु शेवा करीन म्हणून, तरी तुमचा मुद्दा माा निले हवालदार एही स्वामीचे शेवेसी हुजूर लिहिला त्यावरून कळो आला. त्यावरून हें आज्ञापत्र तुम्हास लिहिलें आहे. तरी आधी तुम्हीच सरासरी हरामखोरी केली की वतनदार होउनु इमाने इतवारें वर्तावे ते गोष्ट न करितां, स्वामींचे अन्न बहुत दिवस भक्षिले त्याचे सार्थक केलेत कीं स्वामींच्या पायाशी दुर्बुद्धि धरून दोन दिवसांचे मोगल त्यांकडे जाउनु राहिलेस. तुमचा भाऊ शिवाजी गनीमाकडे गेला तो तुम्हास वरें पाहे ना ऐसें होतें तरी तुम्ही स्वामीसन्निध हुजूर यावे होते, म्हणिजे तुमचे इतवारपण कळोन एकनिष्ठता कळो एती. ते केले नाही तरी बरीच गोष्ट जाली. या उपेरीही गनीमाकडे राहाणेच असेली तरी सुखेच राहाणे. तुमचा हिसाब तो काय आहे! एक्षणी स्वामी आज्ञा करितात तरी गनीमा देखील तुम्हास कापून काढवीतच आहेत हें वरें समजणें. दुसरी गोष्ट की तेथें राहाणेच नाही, एकनिष्ठेनें स्वामींच्या पायाजवळी वर्तावे ऐसे असेली तरी तुम्ही परभारे मुद्दे सांगोन गडकिलियाकडे राबिते † काय म्हणून करितां? ही गोष्ट स्वामीस मानत नाहीं. जो राबिता करणे तो स्वामीकडेच करून हुजूर वर्तमान लेहून पाठवावे. स्वामी तुमचा मुद्दा मनास आणून आज्ञा करायाची ते करतील. तरी ऐसी गोष्ट करावयास प्रयोजन नाहीं. उजराती खेरीज* दुसरियाकडे एकंदर राबिता न करणे. जे वर्तमान लिहिणे ते स्वामीस लिहित

§ शिवाजीनें आपला नवीन शक ६ जून १६७४ रोजीं राज्याभिषेकसमयीं चालू केला.

† संधान. * हुजूर शिवाय.

जाणे. तुमचे ठायीं एकनिष्ठाच आहे ऐसे स्वामीस कळलियावरी जे आशा करणे ते करून आज्ञापत्र सादर होईल तेणे प्रमाणे वर्तणूक करणे. लेखनालंकार.

रुजू	लेख	मर्या
खाना छ ३ जिल्हेज सुरू सुद	नावाधि	देयं विज
	मुद्रा	यते

११

राज. खं ८ ले. ४७]

[स. १६९४

“ स्वामींचे मांडीवरी उसें ”

श्री

[ऐतिहासिक व्यक्तींचे स्वभावभेद कळण्यास अशीं पत्रें उपयोगी पडतात. रामचंद्रपंतास लिहिलेल्या खालील पत्रांत संताजीचा तडफदार पण एककल्ली स्वभाव निदर्शनास येतो.]

राजश्री पंत अमात्य स्वामीचे सेवेसी,

सकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य,

स्नेहांकित संताजी घोरपडे सेनापति जप्तन्मुलूक दंडवत. विनंती येथील कुशल तो प्रताप स्वामीचा जाणऊन स्वानंदवैभव लेखन केलें पाहिजे. विशेष. स्वामीनीं राजश्री सेखोजी वरगे व त्राजी शिंदे याजवरावरी कितेक बुद्धिवाद सांगोन पाठविला कीं आपली भेट घेतली नाहीं. परस्पर निघोन गेलेत. म्हणून शब्द लाविला. ऐसियास, स्वामीची आमची क्रिया ऐसी नाहीं जे स्वामीस द्वैतवाद धरावा. आम्ही त्या प्रांते असतां दहाविसांचे साक्षीनसी ऐकिलें कीं संताजी घोरपडे यास त्या प्रांते ठेवून राजश्री धनाजी जाधवराऊ यास पाठवून देणें, म्हणवून पत्रें राजश्रीस लिहिलीं त्यावरूनच द्वैतपदार्थ दिसून आला. स्वामीचे आशेवितरिक्त आम्ही कांहींच नव्हतो. विश्वासाची जाती म्हणावी तरी स्वामीचे आमचे शफत तुळशीबेलाचे श्रीवरील आहे. स्वामीचे मांडीवरी आम्ही उसें

ठेवून निजावे, आमचे मांडीवरी स्वामींनीं उसें ठेवावे, शरीर मात्र भिन्न आत्मा एक, ऐसें असतां ही गोष्ट द्वैताची होऊन आली. म्हणूनच वीतरागें येणें जालें. गत वर्षापासून श्रमाची जाती म्हणावी तर कागदी लिहितां पुरवत नाहीं. बरें ! जे गोष्टी जाहालीं ते जाहाली. याउपरि तन्ही राज्यांत डोहणा* न होय तो पदार्थ केला पाहिजे. द्वैतभाव दिसोन आला होता म्हणऊनच येणें जाहलें होतें. त्यास राजश्री सेखोजी बरगे व बाजी शिंदे यांजपाशीं स्वमुखें सांगितलें कीं, आपण कांहीं संताजीस ठेवून घेऊन धनाजी जाधवराऊ यास पाठवणें ऐसें लिहिलें नाहीं, म्हणऊन शफतपूर्वक सांगितलें. त्यावरून बाजी शिंद्याचे साक्षीनसी मशारनिलेनीं आम्हांस सांगितलें. वरकडही कितेक भावार्थ व मानाजी मोऱ्यांचें वर्तमान व आणखी स्नेहाचीं उत्तरे सांगोन पाठविलीं. त्यावरून द्वैताची गोष्टी होती ते स्वामीचे वचनावरून दूर केली. आम्ही लोकांचे बळें द्वैत धरिलें होतें तें आम्हापासूनच अंतर पडलें. आपणही त्या गोष्टीचा कांहीं मनांत विकल्प धरिला न पाहिजे. आणखी स्वामींनीं एक शब्द लाविला कीं, राजश्री छत्रपति स्वामींची भेटी जाहली ते समयीं बहुमान जाहाला, तेव्हां आमचा मान काढिला नाहीं. म्हणून शब्द लाविला. ऐसियासी, राजश्री छत्रपति स्वामींचीं व आमचीं जीं वचनें स्वामींचे सीहुरसीचीं§ जाहालीं, काय काय चाकरी केली असेल तें एक श्री जाणे. कोणे गोष्टीस अंतर पडिलें नाहीं. आम्ही ऐसे सेवक नव्हे जे स्वामीचें स्मरण न करितां आधीं आपला बहुमान घेऊं. याचा पर्याय कागदीं काय म्हणून लिहावा ! भेटी अंतीं कळों येईल. तुम्ही आपलें स्मरण राजश्रीपाशीं घेतलें नाहीं, परंतु अलीमर्दाखान घेतला म्हणून ऐकिलें. विजयी वस्त्रें पाठविलीं म्हणून लिहिलें त्यावरून अपूर्व वाटलें ! स्वामी वडील, हें यश येतें तें स्वामीचेच पुण्येकडून येतें. आमचा अभिमान सर्व गोष्टींचा स्वामीस. पूर्वीपासूनही आम्हास स्वामीनेच गौरविलें. तेथें वस्त्राचेंच काय म्हणून आम्हीं ल्याहावे ! पूर्वीपासून अंगीकार आमचा स्वामींनीं केला आणि बंधु म्हणविलें ; तोच सिद्धी पाविला पाहिजे. वरकड विस्तारें ल्याहावे तरी लिहिजेसारखा पदार्थ नाहीं. राजश्री सेखोजी बरगे व बाजी शिंदे मुखवचनें सांगतील तीं वचनें आमचींच ऐसें जाणून, श्रीशिवनाथदेव कृष्णेपाशीं आहे, तेथें आपण आलें पाहिजे. आम्ही येऊन स्वामीची आमची भेटी होऊन श्रीचे व कृष्णेचे साक्षीनसी बेल तुळशी

* बखेडा. § सौरस्य, स्नेह.

होतील. मग जो विचार करणें तो केला जाईल. स्वामीवितरिक्त आम्ही कांहीं नाहीं. जैसी पूर्वी आज्ञेप्रमाणेंच वर्तणुक केली तैसीच करूं. कळलें पाहिजे.

श्रीराजोरामचरणीं

तत्पर । संताजी

घोरपडे निरंतर.

विलसति

लेखनावधिः

१२

पुरंदरे दत्तर भा० १ ले. २१]

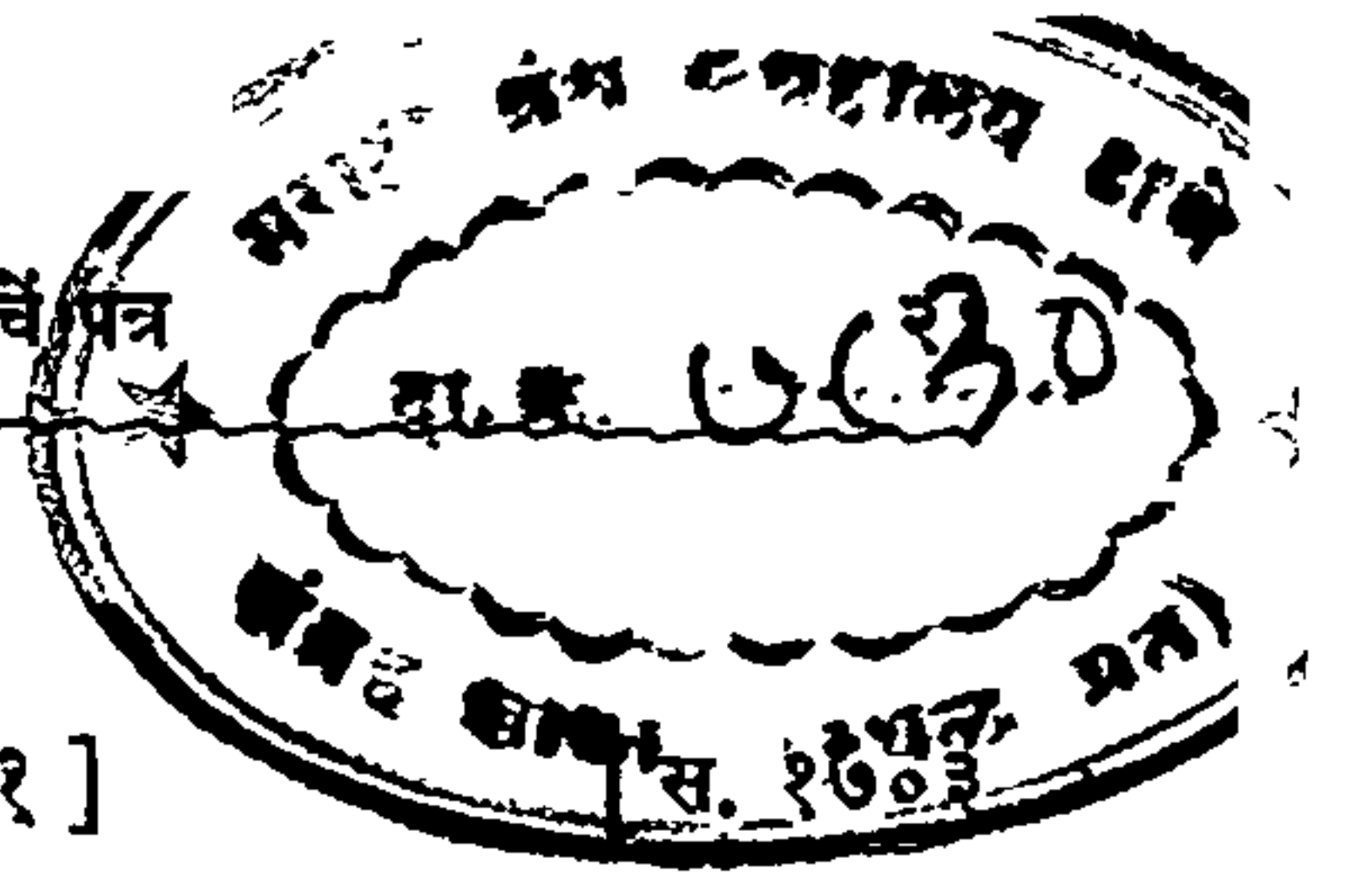
[३० ऑगस्ट १७०२

“ कृष्णमृत्तिकेचें प्रयोजन ”

[स. १७०२ त औरंगजेबानें सिंहगडास वेढा घातला असतां पुणें प्रांताचा सरसुभेदार बाळाजी विश्वनाथ यानें किल्ल्याच्या बचावाची शिकस्त केली, ही गोष्ट पुढील पत्रांत व्यक्त होते. हें पत्र काशी विश्वनाथ व अंबाजी पुरंदरे यांस बाळाजीनें लिहिलेलें आहे. पुरंदरे व बाळाजी विश्वनाथ यांचा घरोबा पूर्वीपासून होता हें या पत्रावरून समजतें.]

राजश्री कासीबा व आबाजीपंत यासी, सेवक बाळाजी विश्वनाथ नमस्कार विनंति उपर. तुमचे कांहीं प्रयोजन आहे तर पावताच येऊन भेट घेऊन सवेच जाणें. राजश्री सेनापतीचा कागद पाठविला आसे. जरूर काम आसे तर आधी येणें. साराऊश कृष्ण मृत्तिकेचे † राजश्री सेनापतीस फार जरूर लागले आहे यास ये प्रसंगीं भगीरथ प्रेत्न करून पके २॥ आडीच मण कृष्ण मृत्तिका मेळऊन, देणे याचे देऊन तुम्ही येकजण स्थलास जाऊन हर इलाजे घेऊन येणे. येकजण पुढे येणे. यामुळे बहुत कार्य आनकूल आहे. जिवावरच खेल करणें. आजचे उद्यावर कार्यास न ये. सा भिवाजीपंत ईश्वरें नेले. याउपर मन्हाठा आज कूल (आनकूल ?) रक्षिता तरच तुमचे रांहणें या मुलकात होऊन सर्वही आनकूल होते. भगीरथ प्रेत्न करून आडीच मण पके वजन आज उद्याचे दिवसांत येई त्रैसे करणे. बहुत काय लिहिणें हे विनति.

† कृष्णमृत्तिका = काळी माती, बंदुकीची दारू.

मनूची, स्टोरिया मोगार, भा. ४ पृ. १७१]

औरंगजेबास पुत्राचें पत्र

[औरंगजेबाचा पुत्र अकबर बापाविरुद्ध बंड करून स. १६८१ त दक्षिणेंत संभाजीच्या आश्रयास आला. सहा सात वर्षे त्यानें औरंगजेबाला बादशाही पदावरून काढण्याचा कसून प्रयत्न केला, तो सिद्धीस न जाऊन त्याला प्राण वांचविण्यासाठीं इराणांत पळून जावें लागलें. तिकडेच तो पुढें स. १७०४ त मरण पावला. त्याला आणण्यासाठीं औरंगजेबानें इराणांत माणसें पाठवून पत्रेही अनेक रवाना केलीं. बापाच्या पत्राला जबाब म्हणून अकबरानें एक विस्तृत पत्र पाठविलें तें मनूचीच्या ग्रंथांत भाग ४ पृ. १७१-१७७ येथें दाखल आहे. त्या पत्रांतील खालील उतारा भाषांतर रूपानें दिलेला बोधपर वाटेल.]

‘ बाबा ’ तुमचेंच उदाहरण मी नेहमीं डोळ्यांपुढें ठेविलें आहे. इतकें चांगलें उदाहरण दुसऱ्या कोणाचें सापडणार ? ज्या राजपुतांनीं अकबर, जहांगीर, व शहाजहान यांस मनापासून साह्य केलें, त्यांचा आश्रय मीं केला, यांत वाईट तें काय केलें ? जशवंतसिंह तुमच्या भुलथापांस भुलला नसता तर तुम्ही आज हिंदुस्थानचे बादशहा राहिले नसतां. असे हे राजपूत लोक आपल्या राज्याचे खांबे होते. पूर्वी फौजेत राजपूत शिपाई पाहिजे असले म्हणजे एकाचे ठिकाणीं शंभर उभेदवार पुढें येत. हल्लीं तुम्ही तीन तीन वर्षे डांगोरा पिढूनही दहा पांच माणसें देखील जमा होत नाहींत, हा परिणाम कशाचा ? आज तुमचे अंमलदार इतके आहेत, पण एकाची तरी तुमच्यावर खरी भक्ति आहे काय ? फौजेतील सर्व लोक दरिद्री झाले आहेत, कोणापाशीं हत्यार नाहीं. एक कवि किंवा ग्रंथकार तुमच्या आमदानींत निपजला नाहीं. व्यापरी धनिक म्हणून आहेत त्यांची दिवसाढवळ्या लूट होते, त्यांचे खून पडतात. रयत तर धुळीस मिळाली. विजापूर गोवळकोंडा येथील राज्यांचा दक्षिणचा प्रदेश जो पूर्वी तुम्हांस अत्यंत संपन्न व स्वर्गतुल्य वाटत होता, तो आतां ओसाड, कंगाल व निर्धन बनला आहे. विजापूर, औरंगाबाद वगैरे शहरे केवढीं धनाढ्य, विस्तृत व शोभिवंत होतीं, पण हल्लीं तेथें धुळीशिवाय जास्त काय आहे, तुम्हीच सांगा. ह्या

सर्वोचें कारण काय तर तुमचा परधर्मद्वेष. तुम्हीं हिंदूंवर जिझिया बसविला, त्यानें लोक सर्व तुमच्यावर उठले, जाळपोळ व लूट करूं लागले, त्यानेंच देश धुळीस मिळाला.

‘तुमच्या राज्यांत एक तरी प्रकार असा आहे काय कीं ज्याची मला तारीफ करितां येईल? थोर थोर पुरातन घराणीं सर्व नामशेष झालीं. सर्वच लुच्चांचा बाजार भरला आहे. सगळा राज्यकारभार हलकट लोकांच्या हातांत आहे. हातांत जपमाळ, काखेंत कुराण, आणि डोक्यास मोठेंसें मुंडासें असलें म्हणजे त्यावर तुमचा पूर्ण भरंवसा. अशी मंडळी तुमच्या राज्याचे आधारस्तंभ !

‘असा सर्व राज्याचा नाश झालेला मला पाहवेना, तेव्हां अत्यंत कष्टानें मी देशत्याग करून इकडे आलों. आतां मी शांत आहे. परमेश्वर तुम्हांला दीर्घायुष्य देवो. मीच परत येऊन राज्य करावें म्हणतां, तरी तुम्ही राज्य सोडून मक्केस चालते व्हा, म्हणजे मी येऊन दाखवितों कसें राज्य करावयाचें तें. आजपर्यंत काय करामत होती, ती सर्व तुम्हीं करून दाखविलीत. आतां वृद्धापकाळीं परमार्थसाधनच तुम्हांस योग्य आहे. ज्यास्त लिहून तुम्हांस त्रास होईल म्हणून पत्र पुरें करितों.’

१४

वा. इ. वि. शके १८३७ पृ. २९८]

[१९ एप्रिल १७०५]

“ इंगळास वोळंबे लागले ”

[स. १६८९ त औरंगजेबानें संभाजीचा वध केल्यावर रायगड घेतला. येसूबाई व पुत्र शाहू यांस सपरिवार आपल्या छावणींत कैदी ठेवून १७ वर्षे ठिकठिकाणीं फिरविलें. त्यांच्या चरितार्थास जरूरीपुरता तनखा बादशाहनें नेमला होता. उत्तरोत्तर बादशहाची हीनावस्था होऊन येसूबाईचा तनखा वेळेवर पोचेनासा झाला. त्या संकटकाळीं तिनें आपली हकीकत चिंचवडचे मोरया देव यांस पुढील पत्रांत कळविली आहे.]

राजश्री श्रीदेव § स्वामींचे सेवेसी. आज्ञाधारक मातुश्री येसूबाईसाहेब दोनी करकमल जोडून वैशाख शु० सप्तमी मुकाम अमदानगरीं दुर्गांत यथास्थित

§ चिंचवडचे साधु उपनांव देव.

असें विशेष. आमचें वर्तमान तरी स्वामीपाशीं सत्यच लेखन केलें पाहिजे. चिरंजीव दाजी * तों पृथ्वीपतिसमागमें गेले. आम्हांस सार्वभौमाची आज्ञा जाली कीं अहंमदनगरास जावें. आज्ञेप्रमाणें आम्हांस येथें घेऊन आले. येथें आलियावरी आजी पांच मास जाले. परंतु खर्चाची बहुत तंगचाई जाली. काय निमित्त तरी सार्वभौम दूर गेले. आमचा तनखा जो दिव्हा तेथें ताम्रांनीं व हरिभक्तांनीं व कांहीं क्ळाळनें करून प्रतिकूलता जाली त्यामुळें द्रव्य येणें राहिलें. येथें अंमदानगरीं साहुकाराचें पांच सात सहस्र ब्रह्मस्व जालें. आतां कोणी देत नाहीं. मागल्याच पैक्यास तगादे लाविले आहेत. त्याच्यामुळें बहुत कष्टी होतों. तो दुःखसागर स्वामींस काय म्हणून ल्याहावा ! मग जरूर जाणोन स्वामींच्या सेवेसीं रायाजी जाधव पाठविला असे. तरी महाराज कै० स्वामी गेल्या तगाईत आपणावरी हा कसाला § प्राप्त जाला, इंगळास वोळंबे लागले. बरें होणार भविष्य त्यास यत्न काय आहे ? आतां एक स्वामी व्यतिरिक्त आणीक कोणाचा भरंवसा या समयांत नाहीं. एक स्वामीच क्लेश परिहार करितील, इतरांच्यानें कांहीं होणें नाहीं. तरी सारांश गोष्टी कीं ब्रह्मस्वापासून मुक्त केलीयानें बहुत कीर्ति स्वामींची आहे ; आणि पाऊस पाणी जालीयावरी स्वामी ज्यापासून देवितील त्यास प्रविष्ट करूं. परंतु हा समय आम्हांवरी कठिण पडला आहे, आपलें कोणी येथें प्रतिपालक नाहीं ऐसा प्रसंग प्राप्त जाला आहे. याचें निवारण करणार स्वामी आहेत. माझी उपेक्षा केली न पाहिजे. वरकड चिरंजीवाकडील समाचार व आमचें वर्तमान रायाजी मुखांतरी चरणापाशीं विनंति करितां श्रुत होईल तें सत्यच मानणें. विशेष ल्याहावें तरी आपण अज्ञान मूढ असें. लिहितां येत नाहीं. अवाक्षराची क्षमा केली पाहिजे. कृपा आशीर्वाद निरंतर करीत गेलें. पाहिजे. जाणीजे. मोर्तबसुद. सेवेसीं मातुःश्री सकवार आऊसाहेब † साष्टांग. दंडवत. लिहिला अर्थ परिसीजे हे विज्ञापना. सेवेसीं सेवक बसवंतानें § चरणावरी मस्तक ठेवून साा दंडवत विनंती. मी सेवक असें. आशीर्वाद पत्र पाठवीत जाणें. हे विनंति.

* शाहूराजे दाजी. § कसाला=कहर. † सकवारबाई शिवछत्रपतीची बायको (गायकवाडाकडील) बादशहाचे कैदेंत होती. § बसवंत खोजा शाहूचा विश्वासु सेवक.

[सरदेसाई: स्मारक ग्रंथ पृ. १७१]

[स. १७०७]

“ भद्रकाली कोपली ”

[शिवभारतकार कवि परमानंद याचा नातू गोविंद परमानंद छत्रपतींच्या पदरीं कवि होता. त्याने केलेलीं कित्येक कवनें प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्यांपैकीं खालील ओव्या ताराबाईनें औरंगजेबाशीं युद्ध केलें त्यासंबंधाच्या आहेत. त्यांवरून ताराबाईची तत्कालीन योग्यता समजते.]

‘ श्री गोविंदो जयति ’

तुलजा प्रसन्न झाली । पातशाही हातीं आली ।
जयलक्ष्मी माळ घाली । शिवाजीस आदरें ॥ १ ॥

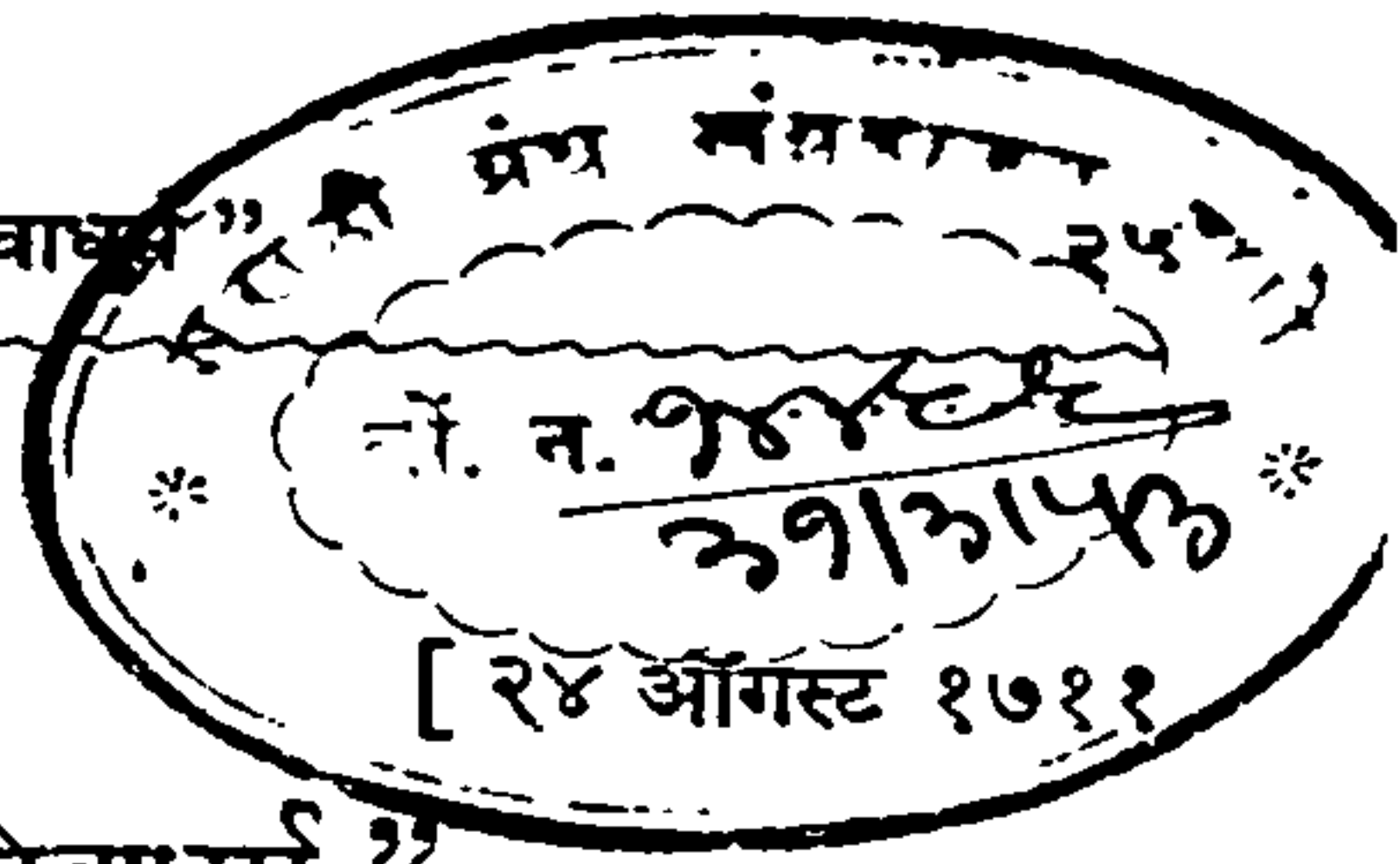
दिल्ली झाली दीनवाणी । दिल्लीशाचें गेलें पाणी ।
ताराबाई रामराणी । भद्रकाली कोपली ॥ २ ॥

जाणा तुम्ही आजि साची । आज्ञा आली शंकराची
सर्व सेना दिल्लीशाची । अंतकास वोपली ॥ ३ ॥

मानहानि दिल्लीद्राची । सभा हांसते इंद्राची ।
आजि काल कवींद्राची । सर्व चिंता हारली ॥ ४ ॥

रामराणी भद्रकाली । रणरंगीं क्रुद्ध झाली ।
प्रलयाची वेळ आली । मुगल हो सांभाळा ॥ ५ ॥

वसे रत्नसिंहासनीं । भोसल्यांचा शिरोमणि ।
शिवराज चिंतामणी । दिनमणि उदर्ये ॥ ६ ॥

पेति. पत्र व्यवहार ले. ५]

“असाधारण सेवाधर्म”

[धनाजी जाधव यानें मराठेशाहीचा बचाव करण्यांत किती कष्ट सोशिले हें खालील उतान्यांत दिसून येतें. हें पत्र दुसऱ्या शिवाजीची मातुश्री ताराबाईनें धनाजीचा पुत्र चंद्रसेन जाधव यास लिहिलेलें असून त्या लांब पत्रापैकीं धनाजीसंबंधींचा अभिप्राय यांत स्वीकारला आहे.]

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ३८ खर संवत्सरे अधिक बहुल सप्तमी भृगुवासरे क्षत्रिय कुलावतंस श्री शिवछत्रपति याणी समस्त सेनाधुरंधर विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री जयसिंग जाधवराव सेनापति जपान्मुख यांस आज्ञा केली ऐसीजे—

*

*

*

*

जाधवराव कैलासवासी स्वामीचे संपूर्ण कृपेस पात्र झाले ते आपल्या कर्तृत्वावरी व हुकुमदारदारी एकनिष्ठेवरी झाले. राज्याभिवृद्धीविषयीं त्यांहीं कांहीं सामान्य कसाला श्रमसाहस केला नाही. जीविताची तमा न करितां स्वामिकार्यांच तत्पर राहून, कैलासवासी स्वामींनीं जे समयीं हुकुम केला ते समयीं कर्नाटकांत फौजांनीं धावून जाऊन प्राप्त झालीं संकटे निरसन करून, स्वामिगौरवाचें सुख त्यांहींच अनुभविलें, व सेवाधर्मे करून त्यांहींच कैलासवासी स्वामीस संतुष्टविलें. तेव्हां स्वामीस मशारानिल्लेविना दुसरे प्रिय कीं प्राण (कोणी) होते असें नाही. सर्व प्रकारें कार्यास येतील हा भरवंसा दृढ मनीं मानिला होता. तदनुरूपच राव मशारानिल्लेनी स्वामीचे चरणीं चित्तालय करून औरंगजेवासारखा मोठा शत्रु राज्यांत पसरला असतां, शूरत्वाच्या व कर्तेपणाच्या योगें, शत्रूचा हिसाब न धरतां, राज्याचे संरक्षणार्थ असाधारण कसाला केला ! स्वामींच्या तपोबल-प्रभावे करून शत्रु पराभव पाविल्याचें यश मशारानिल्लेस प्राप्त झालें.

१७

पे. द. भा. १३ ले. १५]

[९ डिसें. १७२८

गिरिधर बहादर बुडविला

[आमझेराच्या लढाईत चिमाजी आपानें बादशाही सुभेदार राजा गिरिधर बहादर यास ठार मारिलें त्याचें वर्तमान या पत्रांत आहे.]

पो छ २१ जमादिलोवल मुा उजनी
दोनप्रहर दिवस

श्री

श्रियासह चिरंजीव राजश्री चिमाजी यांसी बाजीराऊ बलाल आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल मार्गसीर्षि वद्य चतुर्थी इंदुवार मुकाम मौजे बोधेगाऊ टाकली पाा सेवगाऊ जाणून तुम्ही आपणाकडील कुशल वृत्त लिहित जाणे. यानंतर तुम्ही गेल्यादारभ्य काही कागद पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही. तरी साद्यंत वर्तमान लिहून पाठविणे. यानंतर सांप्रत आजीच वर्तमान आलें की तुमचे व गिरिधर बहादर याचे युध्य जाहाले. गिरिधर बहादर याजकडील कित्येक सरदार व लोक मारून गिरिधर बहादर बुडविला. लस्कर लुटून खासा दस्त जाहाला म्हणून वर्तमान आलें आहे. येसियासी ये गोष्टीचे तत्वता वर्तमान काय आहे तें सविस्तर लिहून पाठविणे. लोभ असों दीजे हे आशीर्वाद.

१८

पे. द. भा. १३ ले. १७]

[२४ डिसें. १७२८

“ पृथ्वी स्वामीस वश आहे ”

श्री

[बाजीराव व चिमाजी आप्या यांचा सगळ्या उत्तर हिंदुस्थानावर दहशत बसविणारा पहिला मोठा पराक्रम खालील पत्रांत वर्णिलेला आहे. ते दोघे एकदम पुण्याहून निघाले, चिमाजीआप्या पश्चिमेच्या बाजूनें खानदेशांतून व बाजीराव पूर्वेच्या बाजूनें वऱ्हाडांतून. माळव्यांत आमझेरा येथें गिरिधर बहादर व

दया बहादुर हे दोन नामांकित मोगल अंमलदार फौज घेऊन सज्ज असतां त्यांजवर चिमाजी आप्पानें नर्मदा उतरून ता. २८ नोव्हेंबर १७२८ रोजीं पाठीमागून हल्ला करून मोगलांचा फत्ता उडविला. दोघेही सरदार निघन पावले. तें वर्तमान या पत्रांत आहे.]

श्रीमंत राजश्री चिमणाजी—
पंत आपा स्वामीचे सेवेसी,

सेवक कृष्णराव महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील कुशल ताा पौष शुद्ध पंचमी मुा कल्याण स्वामीचे कृपेकरून आमचे व या प्रांतीचे वर्तमान यथास्थित असे. यानंतर स्वामीनी संतोषाचीं आज्ञापत्रें पाठविलीं ती प्रविष्ट जालीं. तेथे लिहिले की दयाबहादुर याणे चालोन येऊन बारी धरिली, मग आपण सख्ती करून युधप्रसंग बरा दाट जाला. दयाबहादुर व त्याचे सरदार ठार जाले. लुटून फना केला म्हणून लिहिले, त्यावरून बहुत संतोश जाला. स्वामी पुन्यपुरुष, येशस्वी, श्रीची दया व वडिलांचें पुन्य समर्थ, यामुलेच येसी येशे स्वामीचे पदरी पडतात. दयाबहादुर त्या प्रांते मोहोरा सामान्य नव्हता त्यासच मोडिला. याउपरी पृथ्वी स्वामीस वस्य आहे. याउपरी श्री कधीही न्यून पडो देणार नाही. टक्या पैकियासही काये उणे ! याउपरी वरचेवर आपणाकडील संतोशवृत्त लेहून समाधान पावीत गेले पाहिजे. हे विनंती.

१९

पे. द. भा. ४३ ले. १००]

[स. १७३० ?]

“ हटनिग्रह कार्यास येत नाही ”

श्री

[देवार्चन अनुष्ठानें इत्यादिकांनीं देवतांची कृपा संपादण्याची बाजीरावासारख्या शूर पुरुषाची भावना पुढील पत्रांत चांगली व्यक्त होते.]

श्रीमदतुलधिषणवैभवोपार्जित
साम्राज्यलक्षण लक्ष्मीरक्षण दंडि-
तोदंडदोर्दंड गोब्राह्मणप्रतिपालक

१७

पे. द. भा. १३ ले. १५]

[९ डिसें. १७२८

गिरिधर बहादर बुडविला

[आमझेराच्या लढाईत चिमाजी आपानें बादशाही सुभेदार राजा गिरिधर बहादर यास ठार मारिलें त्याचें वर्तमान या पत्रांत आहे.]

पो छ २१ जमादिलोवल मुा उजनी
दोनप्रहर दिवस

श्री

श्रियासह चिरंजीव राजश्री चिमाजी यांसी बाजीराऊ बलाल आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल मार्गसीर्ष वद्य चतुर्थी इंदुवार मुकाम मौजे बोधेगाऊ टाकली पाा सेवगाऊ जाणून तुम्ही आपणाकडील कुशल वृत्त लिहित जाणे. यानंतर तुम्ही गेल्यादारभ्य काही कागद पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तरी साद्यंत वर्तमान लिहून पाठविणे. यानंतर सांप्रत आजीच वर्तमान आलें की तुमचे व गिरिधर बहादर याचे युध्य जाहाले. गिरिधर बहादर याजकडील कित्येक सरदार व लोक मारून गिरिधर बहादर बुडविला. लस्कर लुटून खासा दस्त जाहाला म्हणून वर्तमान आलें आहे. यैसियासी ये गोष्टीचे तत्वता वर्तमान काय आहे तें सविस्तर लिहून पाठविणे. लोभ असों दीजे हे आशीर्वाद.

१८

पे. द. भा. १३ ले. १७]

[२४ डिसें. १७२८

“ पृथ्वी स्वामीस वश आहे ”

श्री

[बाजीराव व चिमाजी आप्या यांचा सगळ्या उत्तर हिंदुस्थानावर दहशत बसविणारा पहिला मोठा पराक्रम खालील पत्रांत वर्णिलेला आहे. ते दोघे एकदम पुण्याहून निघाले, चिमाजीआप्या पश्चिमेच्या बाजूनें खानदेशांतून व बाजीराव पूर्वेच्या बाजूनें वऱ्हाडांतून. माळव्यांत आमझेरा येथें गिरिधर बहादर व

दया बहादुर हे दोन नामांकित मोगल अंमलदार फौज घेऊन सज्ज असतां त्यांजवर चिमाजी आप्पानें नर्मदा उतरून ता. २८ नोव्हेंबर १७२८ रोजीं पाठीमागून हल्ला करून मोगलांचा फत्ता उडविला. दोघेही सरदार निधन पावले. तें वर्तमान या पत्रांत आहे.]

श्रीमंत राजश्री चिमणाजी—
पंत आपा स्वामीचे सेवेसी,

सेवक कृष्णराव महादेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील कुशल ताा पौष शुद्ध पंचमी मुा कल्याण स्वामीचे कृपेकरून आमचे व या प्रांतीचे वर्तमान यथास्थित असे. यानंतर स्वामीनी संतोषाचीं आज्ञापत्रें पाठविलीं ती प्रविष्ट जालीं. तेथे लिहिले की दयाबहादुर याणे चालोन येऊन बारी धरिली. मग आपण सख्ती करून युधप्रसंग बरा दाट जाला. दयाबहादुर व त्याचे सरदार ठार जाले. लुटून फत्ता केला म्हणून लिहिले, त्यावरून बहुत संतोश जाला. स्वामी पुन्यपुरुष, येशस्वी, श्रीची दया व वडिलांचें पुन्य समर्थ, यामुलेच येसी येशे स्वामीचे पदरी पडतात. दयाबहादुर त्या प्रांते मोहोरा सामान्य नव्हता त्यासच मोडिला. याउपरी पृथ्वी स्वामीस वस्य आहे. याउपरी श्री कधीही न्यून पडो देणार नाही. टक्या पैक्रियासही काये उणे ! याउपरी वरचेवर आपणाकडील संतोशवृत्त लेहून समाधान पावीत गेले पाहिजे. हे विनंती.

१९

पे. द. भा. ४३ ले. १००]

[स. १७३०]

“ हटनिग्रह कार्यास येत नाही ”

श्री

[देवार्चन अनुष्ठानें इत्यादिकांनीं देवतांची कृपा संपादण्याची बाजीरावासारख्या शूर पुरुषाची भावना पुढील पत्रांत चांगली व्यक्त होते.]

श्रीमदतुलधिषणवैभवोपार्जित
साम्राज्यलक्षण लक्ष्मीरक्षण दंडि-
तोदंडदोर्दंड गोब्राह्मणप्रतिपालक

श्री बाजीराव बल्लाळ प्रधान पंत यांप्रति आश्रित मुकुंदभट्ट तथा ज्योतीभट्ट माहवलीकर यांचे अनेक त्रिकाल वेदोक्त आशीर्वाद उपरी. तुमचा निरोप आला होता की श्रीहनुमंतास अक्रा उपोषणा करा. यास नव उपोषणे झाली. यास देवापाशीं प्रार्थना करून प्रसाद मागितला. त्यास कार्यसिद्धि करितो म्हणून उत्तम मस्तकीचा प्रसाद दिल्या. या देवाजवळ अति हटनिग्रह कार्यास येत नाहीं. नाना प्रकारीचे भय दाखवितो आहे. यास दाहा ब्राह्मण मिळोन प्रार्थना केली. त्यास दृष्टांत जाहला कीं उपोषण करून सेवा करूं नका. आपली मनकामनो जे असेल ती पूर्ण करितो. अशास तुमची आज्ञा ज्या प्रमाणें होईल त्या प्रमाणे वर्तणूक करूं. त्यास दाहा दाहा प्रकारीचा गोष्टी सांगतील ते आपण चितावर न घेणें. या देवाजवळ आपला भावार्थ असो देणे. कार्यसिद्धी जाहाली असाच निश्चय असो देणे. देवाची पूजासामग्री पाठऊन देणें. केशर, कस्तुरी, मोगरेल, अतार, बुका, कापूर, उदकाड्या इतकी सामग्री पाठऊन देणें. यास बापोजी मोरा खासवारदार, सांगता कळो येईल. या पत्राचे प्रतिउत्तर सत्वर पाठवणे. सुज्ञाप्रति बहुत काय लिहिणे हे आशीर्वाद.

२०

ब्रह्मद्रस्वामी च. ले. २६]

[२ एप्रिल १७३१

“ स्वामींच्या आशीर्वादे फत्ते ”

[सेनापति खंडेराव दाभाडे निजामास सामील झाला म्हणून बाजीरावानें त्याजवर गुजरातेंत स्वारी केली. ता. १ एप्रिल १७३१ रोजीं डभोई येथें लढाई होऊन त्रिंबकराव मारला गेला. त्याचें वर्तमान पुढील पत्रांत आहे.]

श्री

महाराज परमहंस श्री. स्वामींचे सेवेसी :—

चरणरज बाजीराव बल्लाळ प्रधान कृतानेक विज्ञापना. येथील क्षेम ता. छ. ५ सवाल नजीक डभोई यथास्थित असे. येथील वर्तमान तरी त्रिंबकराव दाभाडे व उदाजी व आनंदराव पवार व कंठाजी रघुजी कदम व पिलाजी गायकवाड

व चिमणाजीपंत दादा असे तीस पस्तीस हजार फौजेनिशीं आम्हासीं युद्धास आले. छ. ४ सवालीं युद्ध जाहलें. त्रिंबकराव दाभाडे व जावजी दाभाडे व मलोजी पवार व पिलाजी गायकवाडाचा पुत्र ऐसे चौघे ठार जाहले. उदाजी पवार व चिमणाजीपंत पाडाव जाहले. आनंदराव व पिलाजी गायकवाड व कुंवरबहादर जखमी होऊन पळून गेले, व बांडे पळाले. फौज लुटली. हत्ती पाडाव केले. सारांश स्वामींचे आशीर्वादें फते जाहली. आपणांस कळावें यास्तव लिहिलें आहे. निरंतर स्वामींचें चिंतन करीत असों. सदैव पत्रीं परामृष केला पाहिजे. आपणांकडील नारायणजी ढमढेरे ठार पडले व आणखीही कित्येक लोक पडले व जखमी जाहले; परंतु कार्य जाहलें. कळलें पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

२१

वि. शा. वि. नोव्हेंबर स. १९२१]

[स. १७३१ ?

“ हा अयत्नी मार्ग ऐसाच आहे ”

[शिवछत्रपतीची सून, संभाजीची राणी, शाहूची मातुःश्री येसूबाई सुमारे तीस वर्षे बादशहाच्या कैदेत राहिली. नंतर बाळाजी विश्वनाथानें दिल्लीस जाऊन तिला सोडवून दक्षिणेंत आणिलें. तिच्या मृत्युसंबंधाचें हें सांत्वनपत्र पुतण्या कोल्हापुरकर संभाजीनें शाहूस लिहिलें आहे. हिचें लग्न स. १६६९ त झालें. या बाईची मान्यता दक्षिणेंत फार मोठी होती.]

श्रीमत् सकलतीर्थस्वरूप राजश्रिया विराजमान राजश्री शाहूराजे दाजी वडिलांचे सेवेसी,

अपत्य संभाजीराजे दंडवत विनंति उपरी. वडिलीं आशीर्वाद-पत्र पाठविलें तें प्रविष्ट जालें. मातुःश्री येसूबाई साहेब यांसी वेथा होऊन कैलासवास जाला म्हणोन लिहिलें, त्यावरून ममताविषयें चित्तास परम खेद प्राप्त जाला. हा अयत्नी मार्ग ऐसाच आहे. वडील सर्वज्ञ आहेत. विवेकेंकरून चित्ताचें सांत्वन होय तें केलें पाहिजे. विशेष लिहावें तरी वडिल सुज्ञ आहेत.

पे. द. भा. ९ ले. ११]

[१४ फेब्र. १७३५

तुमच्या आसीर्वादे आम्हास काय न्यून ?

[बाळाजी विश्वनाथाची पत्नी व बाजीरावाची माता राधाबाई हिची मान्यता पेशवाईच्या अमदानींत फार मोठी होती. ती काशीयात्रेस निघाली तेव्हां चिमाजी आप्पानें तिला लिहिलेलें पुढील पत्र पुत्रभावनेचें निदर्शक आहे.]

श्री

मातुश्री बाई यांसी,—

अपत्ये चिमाजीनें कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी. येथील कुशल तागायत फाल्गुन सुध त्रितीया भृगुवार संध्याकाळ. तुमच्या आसीर्वादे करून सुखरूप असो विशेष. चिरंजीव सदाशिवास पाठवावयाचा विचार आपल्यासी बोलून आलों होतो. त्यास विचार पाहातां चिरंजीवास सर्वाई जेयसिंगाचे घरी बहुमान होईल हा एक अर्थ; वरकड चिरंजीवाचे यात्रेचे हे दिवस आहेत जैसे नाहीं. बहुमानाची गोष्ट म्हणावी तर तुमच्या आसीर्वादे आम्हांस काये न्यून केलें आहे? दोन पर्याय तो या प्रकारचे आहेत. परंतु तिसरा पर्याय तुमची आज्ञा क्षेपनिक्षेप पाठवावें यैसीच असली तर लक्ष प्रकारें पाठऊन देऊं. तुमच्या समाधानापेक्षां आम्हांस दैवत दुसरें नाहीं. तुम्ही यात्रा करावयास जातां, देवधर्म तीर्थ करावयास चिरंजीवाचा पायगोवा होईल जैसे आहे. आपण तुमचा निरोप घेतला ते समई आपण पाय उतारा तुमचे पालखीसमागमें घटकाभर येऊन मग निरोप घेऊन यावें जैसे होतें, परंतु ते समई चित्तांत आलें नाहीं, यामुळें चित्तांत आलीकडे आलीयावर हळहळ वाटली. आपलें समाधान-पूर्वक आसीर्वाद पत्र आलें म्हणजे चित्तांतील हळहळ दूर होईल. हे विनंती. छ २ सवाल दुपाहार.

२३

राज. खं. ३ ले. १६७]

[११ जाने. १७३९]

“ मीच तुमचा बाजीराव ”

[भीवराव रेठरेकर या नांवाचा एक गृहस्थ बाळाजी विश्वनाथाचा ऋणानु-
बंधी व साह्यकर्ता असून, त्याला दोन मुलगे झाले, त्यांचीं नांवां बाजीराव व
चिमणाजी अशींच ठेवण्यांत आलीं. बाजी भीवराव रेठरेकर बाजीराव पेशव्याचा
भरंवशाचा सरदार होता. तारापुरच्या हल्ल्यांत तो मारला गेला, तेव्हां त्याच्या
मातुःश्रीस पेशव्यानें पाठविलेलें पुढील सांत्वनपत्र मासलेवाईक आहे.]

गंगाजान्हवी समान मातुश्री वेणूबाई काकी वडिलांचे सेवेसी,—अपत्ये
बाजीराव बह्मळ साष्टांग नमस्कार वि॥ येथील ता पौष वद्य १३ पावेतो
स्वकीय लिहीत जाणें. विशेष.

पौष शु ११ स तारापुरावर हल्ला केला ते समयीं बाजी भीवराव तोंडांत
गोळी लागून कैलासवासी जाहाले. ईश्वरें मोठें अनुचित केलें. तुम्हास मोठा
शोक प्राप्त जाला. आमचा तर भाऊ गेला. त्यास, तुम्ही वडील. दुःखाचें
परिमार्जन करून विवेक करावा. त्यांचीं मुलें व चिमणाजी अप्पा आहेत,
त्यांचेहि त्यांजपेक्षां अधिक चालेल. परंतु आमचा भाऊ गेला. वाजू गेली.
उपाय नाहीं. त्यास, चिमणाजी भीवराव हे पाठविले आहेत, हे सांगतील तें
ऐकावें. सारांश, मीच तुमचा बाजीराव असा विवेक करून धीर धरावा. मजवर
दृष्टि द्यावी. बहुत काय लिहिणें, लोभ कीजे हे विनंति.

२४

राज. खं. ३ ले. २७]

[१३ मे १७३९]

“ टोपीकर म्लानत्व पावले ”

[चिमणाजी आपानें ब्रह्मेन्द्रस्वामींस लिहिलेलें वसईच्या युद्धाचें खालील
वर्णन भाषेच्या व भावनेच्या दृष्टीनें उद्बोधक आहे.]

श्री.

श्रीमंत महाराज श्रीपरमहंस बाबा स्वामींचे सेवेशीं,—

अपत्ये चिमाजीनें कृतानेक सा॥ नमस्कार. विज्ञापना. येथील कुशल ता॥
वैशाख बहुल प्रतिपदा पर्यंत मुक्काम वसई स्वामींचे आशीर्वादेकरून सुखरूप
असो. विशेष.

स्वामींचे अभयावरून वसईस मोर्चे माघ शु॥ दशमीस लाविले. त्यादारभ्य
मोर्चे चालविले व धमधमे चारपांच बांधले. सुरंग चालविले. जे जे उपाय
स्थळ हस्तगत करावयाचे ते केले. फिरंगी यांनीं निराकरणाचा मंत्र पूर्वी
युद्धप्रसंगीं मोठ्यामोठ्या सुरांनीं केले. तदन्वये फिरंगियांनीं सुरंगावर व धमधमे-
यांवर गरनाळा टाकिल्या. सुरंग विच्छिन्न केले. पनळ लावून पाणी सोडिलें.
आगीचे ओंढे जळके टाकून त्यावर तेल, दारू, राळ टाकून चार चार रोज
डोंबाराही* सारखा करी. बरकंदाजी व तोफाजी फिरंगियांची निस्सीम म्हणावी
तैशी. तथापि स्वामींचा आशीर्वाद व दंड हें सबळ शस्त्र आम्हाजवळ. त्याचे
प्रतापें इकडून तोफा लागून फिरंगियांच्या तोफा मना केल्या. सफेल § पाडून
लेश केली. वसई जागा बाका बुलंद. सुरंगांचा उपाय नाही. परंतु स्वामींचे
कृपाकटाक्षे सुरंग चालवून दोही बाजूंनीं खांब, वरती तक्तपोशी, त्यावर दोन
अडीच हात रेती टाकून सुरंग नेऊन पोहोचवून, दोनशें पाथरवट लावून मोठे
मोठे चिरे फोडून सुरंगाचे बुधलियास जागा करून, वैशाख शु ॥ पंचमीस
सकल सिद्धता करून, सुरंग लोकांस बाजू वाटून देऊन नगारेयाची इशारत
करून, सुरंग उडतांच सर्वांनीं येलगारास † उठावें, बुरजावर चढावें, शिड्या
टेकून चढावें, ऐसा करार करून वैशाख शु ॥ ६ बुधवारीं दोन घटका दिवस
प्रातःकाळचा येतांच सुरंगांस बत्त्या दिल्या. डाव्या बाजूचे सुरंग कांहीं उडाले,
कांहीं उडणें होते, तोंच लोकांनी उतावळी करून कोटावर चालून घेतले; तों
दुसरे सुरंग तेच बाजूचे उडाले, त्याणी लोक-दडपले व जाया व ठार झाले.
तसेच उजवे बाजूचे सुरंग उडाले. एक दोन उडतांच बुरजास वाट जाहलीशी
देखून लोक वरते चढले, तों दुसरे सुरंग उडाले, त्यांनी वरते लोक चढले
होते ते उडोन गेले. लोक कचकरले. हिरमोड होऊन काम बंद पडिलें.

* डोंबारा = आगीचा लोळ. § तटबंदीच्या मागील बाजूचा धक्का. † हला करण्यास

फिरंगीयांनी संभाळून हुके व गरनाळा व रेजगरीचा मार न भूतो न भविष्यति केला. त्याणें लष्करचे लोकांस व हशमांस अवसान राहिलें नव्हतें.

उजवे वाजूचा मातवर सुरंग राजश्री मल्हारजी होळकर यांजकडील उडणें होता, त्याचा शोध करून, पुन्हां त्यांत बुधले घालून रंजक † दुरुस्त करून लोकांची निवड केली; आणि सुरंग उडतांच खामखा निशाणें चढवावींसा करार करून वैशाख शु॥ ७ गुरुवारीं उजवे वाजूचा सुरंग उडविला. तेच समयीं लोक जाऊन बुरूज अर्धा उडाला त्यावजर चढले. फिरंगीयांनीं सफेलीच्या आंतून मेंढा § घालून पेटी भरून तोफा जाऊन तयार होतांच तेथें फिरंगी वळाऊन होके गरनाळाचा दारूच्या पोत्यास आग लावून मार केला व रेजगरीचा मार सीमेपरता केला. लोकांवरी अग्नीचा पर्जन्य करून भाजून काढिले. तथापि स्वामीचे अभय आशीर्वादाचें वज्रकवच लोकांचे आंगीं होतें. तेणेंकरून आगीची तमा न धरितां लोकांनीं हत्यार वरेवजेनें केले. फिरंगीयांनीं मरदुमी शिपाईगिरी करावी तैशी केली. त्याप्रमाणें इकडील लोकांनीं भारती युद्धाप्रमाणें युद्ध केले.

या मार्गे युद्धें बहुत झालीं. परंतु या लढाईस जोडाच नाहीं. सर्व स्वामीचा आशीर्वाद. लोक बुरूज सोडीनातसे जाहले, तेव्हां स्वामीच्या दंडकप्रहारें करून फिरंगी धर्मद्वेषे वेहिमत होऊन अष्टमीस प्रहरा दिवसास कौलास आले. कौल धेतला. आठ दिवसांत कविलासुद्धां झाडून जातोसे करार केले. याजवरून मार तहकूफ केला. फिरंगी यांगी कविले वस्तभाव गलवतांत भरिली. काल वै॥ पौर्णिमेस फिरंगी झाडून गेला. स्वामीच्या पुण्येंकरून जागा फत्ते झाली.

लष्करचे व हप्रमाचे लोक सुरंगानें उडाले व जाया ठार अदमासें पांच हजार किंवाहुना विशेष होतील. तैसेच फिरंगीयांचे सातआठशें माणूस ठार व या निराळे जखमी झाले. भारती युद्धाप्रमाणें युद्ध झालें. वसई चांकी जागा, पश्चिमेकडून समुद्र, दक्षिणेस खाडी, पूर्वेकडे खाजणचिखल, तिहीकडून किमपि इलाज नाहीं. एक उत्तरेकडून उपाय. तिकडेही रेती, धर नाहीं. स्वामी साक्षात्कार. ईश्वराचा अंश. स्वामींनी वसई दिली. त्रिवार लिहिले ते शब्द अन्यथा कसे होतील ?

† दारू पेटविण्याचें छिद्र. § दुबेळका खांब.

वरकड वसईची गोष्ट मानवी लोकांनीं म्हणावी असें नाहीं. वसई स्वामीचे आशीर्वादे फते झाली. श्रीचें सुदर्शन धर्मद्वेष्याचे मस्तकीं वज्रप्रहार होऊन टोपीकर म्लानत्व पावले. अन्यथा वसई वसई होती. व फिरंगी आगीचा पुला * होता. स्वामीचे कर्तृत्वास पार नाहीं. स्वामीचा महिमा स्वामी जाणत. आम्हा मानवी लोकांस काय कळे ?

वसई फते होतांच सव्वाशे पुतळी पाठवून देणें व श्रीभुलेश्वरास सव्वाशें रुपयांचा मुगुट घातला म्हणोन आज्ञा केली. याजवरून स्वामीचे आज्ञेप्रमाणें वसई फते होतांच श्रीनिवास केदार याजबरोबर पुतळ्या सव्वाशें व श्रीभुलोबास मुगुट सव्वाशें रुपयांचा घातला, ते रुपये १२५ सव्वाशे स्वामीचे सेवेशी पाठविले आहेत. प्रविष्ट होतील. आम्ही लेकरें स्वामींचीं असो. सर्व प्रकारें कृपा करणार स्वामी समर्थ आहेत. स्वामीचे वितरिक्त दुसरें दैवत आम्हा काय आहे ? सारांश स्वामीच्या आशीर्वादे व दंडाच्या प्रतापें कार्यसिद्धीतें पावलें असे. स्वामीचा महिमा आम्ही वर्णावयास सामर्थ्य धरीत नाहीं. श्रीनिवास केदार पुतळ्या व रुपये देऊन रवाना केले आहे ते लवकरच पावतील. वर्तमान त्वरेनें विदित व्हावें यास्तव हें पत्र पुढें रवाना केलें असे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

२५

पोर्तुगीज व मराठे भाग ४.]

[१२ मे १७३९

पराक्रमाची सीमा, ... वसई काबीज

[वसईच्या युद्धाचें दुसरें पत्र चिमाजी अण्णानें शाहू छत्रपतीस लिहिलेलें गोव्याचे सुप्रसिद्ध संशोधक प्रो. पिसुर्लेकर यांनीं "पोर्तुगीज व मराठे" या मालेच्या चौथ्या भागांत तें छापलें असून तें त्यांस गोव्याच्या दसरांत आढळलें. मुळांत भाषेच्या चुका दिसतात.]

श्री

श्रीमत् क्षत्रियकुलावतंस महाराज राजश्री छत्रपती स्वामीचे शेवेस —

विनंति. शेवक चिमणाजी बल्लाळ कृतानेक विज्ञापन्हा. शेवकाचें वर्तमान तागायत छ १४ सफर मोकाम वसई महाराजांचे येथास्तीत असें विनंति. वसईस मोर्चे छ ८ जिलकादी † लाविले. वसईचा विलंद उंच वीस बावीस हात रुधी. इमारत बारा हात पकी. गजी तोफा थोर व दारुगोळा व हुके गरनाळांस न्यून नाहीं. वसईच्या कोटास पश्चिमेकडेस समुद्र, दक्षिणेकडे मातवर खाडी, पूर्वेकडे खाजण चिखल, तीन अंगास उपाय नाहीं, उत्तरेकडेस खुसगी. तिकडे वाळूची जमीन. दोन हात खंटल्यानें पाणी लागतें. जागा पका. फिरंगीयांच्या कोटांत चार हजार माणूस. त्यामध्ये एक हजार ढोणे * फिरंगी पुर्तुकाली. बाकी तीन हजार किरस्तांव वगैरे. एक हजार जुजते माणूस खबरदार होते. आरमार सामान वसईच्या बंदरांत तयार. मोर्चेवर मार कोटाचा व आरमाराचा होत होता. तेव्हां शेवकांनीं तीनसे तोफा व दोनसे फटगड्या लाग करून रात्रंदिवस मार देऊं लागलों. पांचसातशे गोळा नित्य कोटास गेला. या निराळे धंभधंभे पांच. एक दोनसें हातांवर. दुसरा शंभर हातांवर. तिसरा साठी हातांवर. चवथा तीसा हातांवर. पांचवा कोटाजवळ. याप्रमाणें कोटापासोन तफावतीने बांधोन, करोल व बरखंदाज व जताल बालदार वरते वसऊन, मार राखोन फिरंगीयांसी सफेलीवर मार करूं लागलों. फिरंगी यानी धंभधंभेवर व मोर्चेवर गरनालाचा मार नित्य सीमेपरता केला. त्यानी मोर्चेतील व धंभधंभेतील माणसें जखमी व ठार होत. तथापि महाराजांचे प्रतापें, लोकांनीं हिंमत न सोडितां जीवित तृणप्राय साहास करूं लागले. सुरंगाचा उपाय केला. त्यास जमीन रेतीची. धर नाहीं. याजकरितां सुरंग खंडोन दोन बाजूनी खांबावर तखतपोसी, त्याजवर दोनअडीच हात रेती, गरनाळेस फुटेना असे करून सुरंग बारा चवदा चालवितां, हे बातमी फिरंगीयांस कळलियावर, सुरंगावर मोठमोठीया गरनाळा टाकून, सुरंग मोडून टाकिले. दाहा पांच सुरंग याच रीतीनें विच्छिन्न केले. तदोपर चोरीनें दाहा सुरंग कोटास न्हेऊन, लाग करून, टांकीं वाजतां, फिरंगीयांनीं आईकून पनाळानी पाणी सोडिलें. पाण्याचा उपाय न चालेसा जाहाला. तेव्हां आगीचा मार करून, मोठे मोठे

† ता. ७ फेब्रुवारी १७३९. * अगडवंव, अवजड.

ओंडे पेटवून खालीं टाकून, त्यावर राळ व तेल टाकून, च्यार पांच रोज डोंव केला. तरी उपाय न चालेसा जाहला, तेव्हा कुसीचे वाजूने नारळीचा मेढा घालून, पेटी भरून, तोफा लागू करून, तोही तयार जाहाला. शेवकांकडून सुरंगाची तयारी छ ३ सफरीं जाहाली. लष्करच्या लोकांस व हशमास वाजू वांटून देऊन, सुरंगास नगारेची इशारत करून सुरंग उडतांच सर्वांनीं एलगार करून जागा फते करावा, ऐसा सिद्धांत करून सुरंग भरोन लिपोन घेऊन वऱ्या भरून आणून छ ४ सफरी बुधवारीं * प्रातःकाळीं दोन घटिका दिवस येतां सुरंगास वऱ्या दिल्या.

जेथे वऱ्तीस सरदही पोहचली नाही तो अगोदर उडाला. कांहीं सारदी पोहचली त्यास जरा विलंब लागला. दोन सुरंग उडालेच नाहीत. त्यास प्रथम सुरंग उडतांच लोकांनी उताविळी करून हल्ल्यास उठले. कांही कोटाखालीं गेले. कांही थोडेथोडे कोटाचे बुरूज उडाले त्याजवर लोक चढले. तो मागून दुसरे सुरंग उडाले. त्याणे लष्करचे व हशमाचे लोक दडपले. कित्येक दगडांनी जखमी जाहाले. कांही लोक बुरुजावर चढले होते, ते सुरंगाने उडोन गेले. तेच फिरंगीयांनी सांभाळून हुके व गरनाळे व दारूचीं मडकीं व तोफाचे रेजगरीचे मार सीमेपरता केला. माणूस जायां व ठार बहुत जाहाले. दोनही वाजूंनी लोक थडकून कसरले. काम सुत्धारले. लोक धीरमोड जाहाले. ते दिवशीं काम कांही जाहालें नाही. उजवे वाजूचा सुरंग मातबर वांधला होता, त्याचा शोध करून पुन्हां सुरंगांत आणखी दारूचे बुधले घालून, वऱ्ती दुरुस्त करून, लिपोन घेऊन छ ५ सफरीं महाराजाचे नामस्मरण करून, लोकांची निवड केली होती, त्यांस जोरावार ताकीद केली की, पडेल तो पडेल, राहेल त्याणे खामखा महाराजाचें निशाण कोटावर चढवावें. असे करून वऱ्ती दिल्ली. सुरंग उत्तम प्रकारें उडाला. तेच लोकांनी चालोन घेऊन निमा बुरूज उडाला त्याजवर निशाणें चढविलीं. तो फिरंगीयांनी भेटेयांतून सांभाळून हुके व गरनाळा व दारूचीं मडकीं व दारूचा जोत्या व तोफाचा रेजगार ऐसा मार कुवल केला, तेव्हा लोक भाजून कोंडिले. फिरंगीयांजवळ आगीचे बल भारी. तरी लोकांनीं डोया देऊन बुरुजाच्या कराडीयांस † दम धरून राहिले. फिरंगी यांनी तीन वेळां आम्हांकडील लोकांवर लगट करून, उधळोन दिले.

* २ मे १७३९, † लकडाचे ओंडे.

तरी लष्करच्या व हशमाच्या लोकांनी छातीचा कोट करून पुनः परडियांसि व बुरुजांच्या वघलीस वसोन काईम जाहाले. तसेंच बुरुजाचे तळवटीस तहकें खाणोन आश्रा केला. दोन रोज येलगार केला. त्यास सुरंग उडाले त्याखालीं लोक दडपले व जखमी ठार अजमास चार पांच हजार होतील. तैसेच फिरंगीयांचे दोनही येलगारां अगोदर दोनसें असे सातसें ठार जाहाले. या निराळे जखमी जाहाले. मेढी मारून फिरंगी बोलावला होता. मेढा जालावयाचा विचार केला होता. परंतु ते रात्रीस लाग चालिला नाहीं. फिरंगी यांनीं हिमत धरून सिपाईगिरी म्हणावी तैसी केली ज्याचें नाम सिपाईगिरी. सुरंग उडाले. बाहेरील लोक निमी बुर्जास जाऊन पोहचले असतां अन्यात्रांनी दम धरावा. तेणें प्राप्त काये आहे तेच फिरंगीच कीं इतुकी मर्दुमी करून, मेढा नूतन व बाहेरून आम्हांकडील लोक जुजले. त्याणीही मर्दुमी सीमेपरती केली. पूर्वीं भारती युद्धांत अतिरथी महारथी झुंझले. त्याच न्याये प्रस्तुत काळीं महाराजांचे येकनिष्ठ शेवकलोकीं विरथीपण जुंझले. दीड प्रहर परियेंत आगीचा मार प्रजन्य फिरंगी यांनी केला तितका सोसून राहिले. इतुकी आग पिऊन मराठे फौजेनें दम धरिला असें जाहालें नाहीं. सीमा केली. जागा काईम राखिला. कोट घेतले खेरीज उठत नाही, असें पुर्ते कळले तेव्हां फिरंगी बेहिमत होऊन कौलाची बोली लागली. § मातबर फिरंगी बाहीर येऊन शेवकास भेटले. आठ रोजाची मुदत द्यावी, शंभर गलबतें द्यावीं. म्हणजे झाडून मुंबैस जातो. असा करार करून गेला. आम्ही जेथिले तेथे मोर्चे काईम राखोन फिरंगी यांसी कौल दिल्ला. फिरंगी यांनी मुंबैहून शेंदीडसें गलबतें भाडेने आणिलीं व शेवकांनी शंभर गलबतें दिल्लीं. त्यावर कुल कविले वस्तभाव चढवून छ १३ सफरीं * फिरंगी गेला.

जागा महाराजाचे पुण्यप्रतापें फते जाहाला. वसईसारखा जागा बांका बिलंद. कोणी गोष्टीचा अपाय नाहीं. याहीमध्ये फिरंगी याचा जागा सर्व गोष्टीने सजुती सामानपुर. लढाईला हे जागा येणें दुरोवस्त (दुरापास्त) होती. परंतु महाराज पुण्यप्रतापी. महाराजांचे पुण्यप्रभावास जोड नाहीं. तत्प्रभावेकरून फिरंगी आयास येऊन जागा हस्तगत जाहला. अन्यश्रया जाग्यास उपाय आहे असें नाहीं. महाराजांचे प्रतापतेजोद्भवे सार्वभौमादिक म्लान होऊन महाराजांची कीर्ति समुद्रवल्यांकित पृथ्वींत प्रफुल्लित जाहाली आहे. फिरंगी यांचा जागा वसई

हस्तगत जाहालियामुळें, समुद्रांत सर्वास दहशत प्राप्त होऊन चौऱ्याशीं वंदरांतरीं महाराजांची सलावत गालीव* जाहली. महाराज ईश्वरी अंश. जे गोष्टी यामागे कर्णद्वारा श्रवण जाहाली, ते या कलयुगीं महाराजांचे पुण्यप्रभावे दृष्टीगोचर होते. अघटित गोष्ट घडोन येते. पूर्वी दाशरथी व श्रीकृष्ण व पांडवादिक अवतारी याणी दैत्यादि दमन करून, देव ब्राह्मणांचा आशीर्वाद घेतला. त्याच न्याये महाराजानी या युगीं अवतार धरून धर्मद्वेषे दैत्यांचा निःपात केला. महाराजांचा स्तुतिस्तव मानवी लोकांनी करावा असें सामर्थ्य काय आहे? मुख्य गोष्ट महाराजांचे पुण्यें वसई फते जाहाली. अन्यत्रांस शेवक लोकांचा उपाय होता असा अर्थ नाही. विस्तारें वृत्त महाराजांचे शेवेसी विदित व्हावयास्तव विनंतिपत्र लिहिलें आहे. शेवेसी श्रुत होय, हे विज्ञापन्हा.

२६

राज. खं. १ पृ. ९६]

[मे १७४८

पेशवेकालीन शिक्षण व शिस्त

[ऐन उमेदीच्या काळांत पेशव्यांचें गृहशिक्षण व कुटुंबांतील शिस्त कशा प्रकारची होती आणि छत्रपतींशीं त्यांचा घरोबा कसा चालू होता याचें गमक पुढील पत्रांत मिळतें.]

“ चिरंजीव राजश्री रघुनाथ यासी प्रति बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद, उपरी विशेष. येथून जाते समर्यां जें सुचलें तें तुम्हांस सांगितलें आहे. त्याचें स्मरण निरंतर मनांत असूं देत जाणें. रघुवंश विदुरनीति, चाणक्य व जें तुम्हांस येत असेल, त्याची नेमपूर्वक चिंतनिका करून, थोडेंबहुत शास्त्री यांजवळ नित्य म्हणत जाणें. विराटपर्वापासून पुढें भारत रिकामपणीं वाचीत जाणें. केवळ घोडीं फेरावयाचे छंदास न लागणें. वजनी, कौली, बेरीज बराबर करावयाचा सराव बहुत करणें. चिरंजीव भाऊची मर्जी बहुत प्रकारें रक्षण करीत जाणें. जे आज्ञा करतील तेंच काम करावें. बहुत करून भाऊ बरोबरच जेवीत जाणें. घोडीं वेगळीं बांधीत न जाणें, क्षुद्र मनुष्यांशीं सहवास कोणे प्रकारेंही न करणें.

मातुश्रीवाई (= राधावाई), ताई (= काशीवाई), अचुवाई यांसी एक दो दिवशीं अर्ध घटकाभर जाऊन वसत जाणें. शरीरप्रकृत नीट नाही. यास्तव औषध कांहीं नेमकरून घेत जाणें. भाऊसमागमें घोडी फेरावयांस जात जाणें. सातारियास जर जावयाची आज्ञा केली तर चिमणगिरि गंगाधर भटास, भाऊजवळ विनंति करून, वरोवर दिले तर घेऊन जाणें. सातारियास गेलियावर दोहीं बाईंकडे विना बोलविल्यावांचून, अथवा गोविंदराव यांनीं आपणहून सांगिल्यावांचून, न जाणे. कालानुरूप, वयास उचित योग्य वेष करीत असावें. देवपूजा थोडी परंतु एकांती, न बोलतां करीत जाणें. इतकेंही नेमकरून करावें, आणि गर्व न करावा, निरंतर साधन वृत्तीनें वडिलांची मर्जी उत्तम असलिया पुसावें. शिष्यधर्मे असलिया फार उपयोग आहे. चिरंजीव जनार्दन बहुत कामही करून पढतात. ते हर एक गोष्टींत अधिक जाहल्यास तुम्हीं त्यांस मान्य पुरुष कसे व्हाल ? विशेष काय लिहिणें ? येथील वर्तमान तर उदेपुराजवळ पंचविसा दिवसांत पावलां. श्रीकृपेनें महेनत करून दिल्लीचे सुमारे जात आहां. जसें पुढील वर्तमान होत जाईल, तैसी योजना होईल. हे आशीर्वाद.

२७

पुरं. द. भा. १ ले. १५४]

[२९ फेब्रु० १७४४

महादेव भट हिंगण्याचा मृत्यु

[हिंगणे हे पेशव्यांचे नाशिक येथील क्षेत्रोपाध्ये. बाळाजी विश्वनाथ स. १७१८ त दिल्लीस गेला तेव्हां त्यानें आपल्याबरोबर महादेव भटास घेतले. बाळाजी परत आला तेव्हां दिल्लीच्या वकिलातीवर त्यानें आपल्या भरवशाचा इसम म्हणून महादेव भटाची नेमणूक तेथे केली. तेव्हांपासून हिंगणे राजकारणांत मान्यता पावले. उद्योगास क्षेत्र मिळतांच महाराष्ट्रीय घराणीं कशीं भराभर उदयास आलीं त्याचें हें एक ढळक उदाहरण आहे. दिल्लीच्या वजिरास दक्षिणेंतला भिक्षुक आव्हान देतो हा पत्रांतील प्रकार लक्ष्य आहे.]

चिरंजीव राजमान्य राजश्री धोंडोवा यासी, सदाशिव चिमणाजी आसीर्वाद उपरी. येथील कुशल ता छ २५ मोहरम जाणून स्वकीये कुशल लेखन करीत जाणे. विशेष. काल दोन प्रहरा दिल्लीहून राजश्रीकडून वकील इछाराम आहे, त्याचे पत्र तेविसावे रोजी येथे आले, त्यांत खुलासा हाच, की नादरशहाने रूमच्या वातशाहीवर चढाई केली त्यास नादरशहास मारून काढिले. फिरून नादरशाहा आपली फौजबंदी करीत आहे व तोहमास कुलीखान खंदारच्या मुलकात आहे, त्यासहि नादरशहाचे पत्र आले आहे कीं येणें व रूमांतहि फौजबंदी होत आहे, हे येक वर्तमान लिहिलें व दुसरें लिहिलें आहे कीं मनसूर आलीखान व अमीरखानही दिलीस आले त्यास सांप्रत माहादे[व] भटानीं सवाईजी * मेलियावर त्याची वकिली आपणाकडे करून घेतली आहे. पहिला कृपाराम होता त्यास जैसिंगनगरांत ठेविलें. माहादेव भट मनसूर आलीखान याच्या दरबारीं गेले, त्यास बराबर सवाईकडील जमातदार व प्यादे होते. त्यास त्याची याची हकाविसी बोली जाहाली. त्यास माहादेव भटानी सिबी दिल्ली आणि आपले लोकास बोलले कीं धरा. त्यावरून त्याची याची लटापटी जाहाली. माहादे[व] भटास जखमा लागल्या. त्याच्या पुत्रासही जखम लागली. संध्याकालीं घरास गेले. मध्यरात्रीं मृत्यु पावले. पुत्र मात्र वांचले. मोठी गोष्ट वाईट जाहाली. पत्रें आलीं तीं तीर्थस्वरूपांकडे रवाना केलीं. बहुत काये लिहिणें हे आसीर्वाद.

२८

पुरं. द. भा० १ ले. १७६]

[जून १७४८

घरगुती अडचणी

[सदाशिवराव भाऊनें हें पत्र धोंडो आपा पुरंदरे यास लिहिलें आहे. त्यांत घरगुती अडचणीचें प्रतिधिव दिसतें तें सामाजिक दृष्ट्या विचारणीय आहे.]

श्री

आसीर्वाद उपरी. गोपिकावाई परवा येणार त्यास, येक वाईको घरां गरवार असता वाहेरून दुसरी आली तरी जोपर्यंत प्रसूत होये तोपर्यंत भेटी परस्परे

* सवाई जयसिंग, २३ सप्टेंबर, १७४३ रोजी मरण पावला.

बाइकाची न व्हावी आसे आहे. त्यास प्रस्तुत बाई § येथे नाहीं, ताई † आहेत त्याकडून चौघांस पुसून ज्याप्रो आसेल त्याप्रो करून रहावेसे जाले तरी बरेच जाले ; जावेसे जाले तरी तूर्त तात्याचे येथे पाठऊन पुढे वहिनी † आलियावर त्यांचे विचार लोहगडास पाठवणें तरी पाठवावे लागेल. त्यास लोहगडाची हवा वाईट. सासूची मर्जीं येक प्रकार, इचें पोरपण. दूर नसावें. बरें जाणेंच तेव्हा तात्याचे येथे ठेवावे किंवा माहरीं जावें हे पुर्त रीतभात मनांत आणून लिहिणें.

ताईजवळ पाचसात बाइकाचा शोध केला. त्यास ही रीतच नाहीं. येक दोन दिवस घरचीने बाहेर आसावे, बाहेरची जुनी जालीयावर येके जागा कोनी * देखील निघतात आसे आहे. आणखी शोध करितो. आसे जाले तरी बरेच जाले. तरी त्याचा विचार लिहिणे. कोकणस्तात दंडक नाही, देसस्थांत आहे आसे बोलतात. यातही जसे होईल तसे करून पत्राचे उत्तर पाठवणे. सखाराम-पंतासी§ बाबूरायासी// असा मजकूर बोलत असतो. खाना मंदवार तिसरा प्रहर हे आसीर्वाद. उत्तर लौकर पाठवणे. आथवा येथले माणूस भागले तरी तेथून पाठऊन देणे. हे आसीर्वाद.

२९

पे. स्फु. ले. भाग ४ ले० ५] [१५ डिसें. १७४९ च्या आधीं.

“ तुमचे मस्तकीं हात ”

[शाहू महाराजांस पुत्रसंतान नव्हतें म्हणून अंतसमयीं त्यांस फार दुःख होऊन पुढें राज्यभार कोण चालविणार याबद्दल चिंता उत्पन्न झाली. पुष्कळ तपास व खल केला. पेशव्यांशिवाय इतरांच्या हातून राज्याचा निभाव लागणार नाहीं अशी खात्री पडून त्यांनीं मरणापूर्वीं दोन लेख स्वहस्तानें लिहून पेशव्यांचे स्वाधीन केले आणि त्यास राज्यभार चालविण्याची आज्ञा केली. याच आधारावर पेशव्यांनीं पुढील उद्योग केला. हे दोन लेख मृत्युपत्रासारखे महत्त्वाचे आहेत.]

§ राधाबाई-बाळाजी विश्वनाथाची बायको. † काशीबाई-बाजीरावाची बायको. † गोपिकाबाई. * कोनी निघणें=बाळंत होणें. § सखाराम वापू बोकील. // बाबूराव पेठे-सदाशिवरावाचा मामा.

यादी—१

श्री.

राजमान राा बालाजी प्रधान पंडित यास आज्ञा—तुम्ही फौज धरने सरवास आज्ञा केली. त्याच्या दैव नाही महाराजास दुखने जाले. नाही वर होत नाही. राजभार चाला पाहिजे तर पुढें वंस बसवने. कोलापुरचे न करणे. चिटणीसास* सरव सांगितले तसे करणे. वंस होईल त्याच्या आज्ञेत चालून राजमंडल चालवने. चिटणीस स्वामीचे इसवासू. त्याच्या तुमच्या विचारे राज राखने. वंस होईल तो तुमची घालमल करनार नाई. सुदन असा.

यादी—२

श्री.

राजमान राा बालाजी पंडित प्रधान —

आज्ञा जे—राजभार तुम्ही चालवाल हा भरवसा स्वामीस आहे. पहिले सांगितलें. खातरजमा ती चिटणीसानी अढळ केली. तुमचे मस्तकीं हात ठेविला आहे. वस होईल तो तुमचे प्रधानपद चालवील. करील अंतर त्यास सफत आसे. त्याचे आज्ञेत चालून सेवा करणे. राज राखने. बहुत काय लिहिने, सुदन असा.

३०

पे. द. भा. २५ ले० १२१]

[८ एप्रिल १७५१]

“ निजानंद लेखन ”

[या पत्रांतील भाषाशैली विशेष लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे.]

राजश्री पंतप्रधान गोसावी यांसी,—

श्रीमंत सद्रुग्निधान कृपाविधान प्रतापवरीष्ठाभिधान निरंतर भगवदनुसंधान सावधान श्रेया महाराव जानोजी जसवंत निंबाळकर § दंडवत विनंती उपर

* गोविंदराव चिटणीस शाहूचा एकनिष्ठ सेवक. § हा निजामाकडील मराठा सरदार, यास महाराव असा किताब होता.

येथील क्षेम ता छ २२ जमावल मुा भागानगर जाणोन निजानंद लेखन कीजे विशेष. राजश्री रघोजीवावा भोसले येथोन तीं कोसांवर येऊन उतरले आहेत हे वर्तमान विस्तारें राजश्री भगवंतराव राम व राजश्री मनोहरपंत वकील यांनीं लिहिलें आहे त्यावरून विदित होईल. आजी उद्यां आम्हांस निरोप होणार आहे. आविलंबेच आटोपून येतों. निरंतर स्ववैभवातिशये लेखकास लेखनाज्ञा करून लेखन जाल्या मन संतोशैकनिकेतन होईल. विशेष लिहिणें हेच विनंती.

३१

प. द. भा. २५ ले० १४६]

[ऑक्टो. १७५२ ?

“ आमच्या सांभालाचा अभिमान ”

[तोरगळकर तुळजाबाई सिंदे हिचें खालील पत्र भाषेच्या व राज्यकारभाराच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें आहे. तुळजाबाईसारख्या कित्येक स्त्रिया त्या वेळीं राज्यसंरक्षणाचे कामीं कशा उत्सुक होत्या आणि छत्रपति व पेशवे यांजबद्दल सरदारांची भावना किती अनुरक्त होती हें यांत दिसून येतें.]

श्रीशंकर

राजश्री पंतप्रधान गोसांवी यांसी,

श्रीमंत अखंडित लक्ष्मी अलंकरण राजमान्य विराजित स्नो तुलजाबाई सिंदे दंडवत विनंती उपरी-येथील कुशल जाणऊन स्वकीये कुशल लेखनाज्ञा करून आसीर्वाद पत्री सांभालावे विशेष. आपणाकडील आसीरवादपत्र बहुत दिवस येत नव्हतें. याजकरितां अमृतोतराची प्रतीक्षा सदैव सापेक्षित असतां सांप्रत आनंद-रूप आसीरवाद (पत्र स्वामीने आम) चे नावे पाठविले ते (मस्तकीं वंदून) चितास परम आल्हा * * * पत्रावलोकनी आपले चरणाविंदच अवलेकनांत आले. आशापत्री आशोत्तरे ल्हील्ली कीं नवात्र आमीरुल उमराव निजामनमुलक गाजुदीखान वाहादर फेरोजंग दक्षणेस सुवेदार होऊन औरंगाबादेस दाखल जाले. सारी पातशाही मनसबदार दक्षणेच्या सुत्रियाचे ताबे आहात. आपले जमियेतीनिसी पत्रदर्शनी औरंगाबादेस जाऊन नवात्राची मुलाजमात करणें यांत

तुमचा गौरव सरंफाराजी व बेहबुदी * असे, तरी जलदीने येणे म्हणऊन आर्हापिलें. स्याजवरून परमसंतोश जाला. येसियासी आम्हांस आपली आज्ञा वंद्य. आमचे मुरबी सर्व प्रकारे पूर्वीपासून गोसांवी समर्थ आपले सिरी आहेत ; आणि सर्वस्वे आपल्या सांभालाचा आभिमान गोसावियांसीच वाडिलवडिलापासून आमचा सांभाल होत आला. तीर्थरूप कैलासवासीनीं महाराज छेत्रपतीची सेवा येकनिष्ठपणें करून कृपा संपादून घेतली होती. पुढे अनाथकरुणानुबंध कैलासवासीं या राज्यांत अलियावरीही छेत्रपति व कैलासवासी थोरले पंतप्रधान सर्व प्रकारे सांभाल करीतच आले. आतां आमच्या सांभालाचा आभिमान गोसावियांचाचून आणिक कोणास आहे ? आपल्या आज्ञेप्रमाणें जमियेत सुद्धां चिरंजीवास यावया विलंब नाही. आमचे वर्तमान राजश्री धोंडाजी आकदेव सेवते निवेदन करितां अवगत होईल, आणि पत्रीही विश्रुति कीं चिरंजीव गत वरप्री न्यामतुलाखांजीचे हामराह करनोलच्या मोहिमेस रवाना केले ते करनोलची मोहिम करून न्यामतुलाखांजी बरावरीच भागानगरास दाखल जाले. आम्हीही चिरंजीवास गोसावियांच्या आज्ञापत्रा आगोधरींच पत्रें लेहून पाठविली की तुम्ही लवकर येणें. इकडे नवाब निजामनमुलक फेरोजंग बाहादर औरंगाबादेस दाखल जाले म्हणऊन पहिलेही पत्रें लिहिली आहेत आणि गोसावियांचे आज्ञापत्र आलियावरीही मागती पत्रें लेहून पाठविली तेही लवकरीच येऊन पोहचतील.

विशेष विस्तार काय लिहिणें हे विनंती.

३२

राज. खं. ३ ले०—१३७]

[२३ सप्टें. १७५५]

“ आम्ही कान धरली शेळी ”

[उत्तर हिंदुस्थानच्या कारभारांत गोविंदपंत बुंदेल्यानं काय कामगिरी केली त्याचें रसभरीत वर्णन पुढील पत्रांत त्यानं कळविलें आहे.]

* भरभराट † कै० शाहू महाराज.

श्री.

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामीचे सेवेसी,—

विनंती सेवक गोविंद बल्लाळ * कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना ता आश्विन वद्य ३० पावेतो स्वामीचे कृपेंकरून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष.

इकडील वर्तमान एकदोन पत्रीं सेवेशी लिहिलें आहे, त्याजपासून विदित जालेंच असेल व चिरंजीव बाबूराव † याणें विनंती केलीच आहे. रा. गोपाळराव ‡ याजविशीं आज्ञापत्र सादर जालें, त्यास राजश्री दादा स्वामीचें § आज्ञापत्र आलें. त्यास आम्हांस श्रीमंत रा. दादासाहेब स्वामींनी आज्ञा केली ते प्रमाण. गोपाळराऊ याजला राजी करतो. मीही येथील बंदोबस्त करून येतो. इकडील नवा मजकूर राजश्री जयाजी शिंदे यांस मारवाडकरांनी दगा केला, हें वर्तमान जमिंदारांस कळतांच मन माने त्याप्रमाणें लवाडीस आले. सुकुराबाद, इटावे यांजकडे जमिंदारांशीं झुंज मातबर आम्हांशीं जालें. पंधरा सोळा घोडीं पडलीं, भलें माणूस ठार झालें. स्वामीचे प्रतापें गवार X मारून कहाडिलें. परंतु हा सुलूख कोतादेशी गवार आहे. सभोंवती पठाण. जागा बिकट. रयत म्हणावी तर रजपूत. हे गत आहे. आमचे तैनातीस फौज रा. अंताजी माणकेश्वर याजकडील देविली. त्यास त्याजला रा. दत्ताजी शिंदे याजकडे मारवाड प्रांतीं जाणें. तेथेंहि जरूर गेलें पाहिजे, जाणून निरोप दिल्या. श्रीमंत रा. दादा स्वामींनी रसदेचा ऐवज चार लाख पांसष्ट हजार त्याजला देविला. त्याप्रमाणें निकडीनें त्याजला जाणें, सवय सत्वर भरून दिल्या चार लाख पांसष्ट हजार. शिवाय नव्वद हजारांची वरात फफुंद व इटावे, सुकुराबाद ऐवजीं तेही दिल्ली, सालमजकूरची रसद सुकुराबाद, इटावे, फफुंद येथील रसद भरून दिली, त्याची कबज सेवेशी पाठविली आहे. मी चाकर बारागीर स्वामीचा आहे. जे मेहनत कुरा कडा † येथें केली, जिवाकडे न पाहिलें, आणि मोगलांशीं झुंजलां, स्वामीचे प्रतापें बोलवाला जाली. सुभा मातबर होता त्यास जागा सुटली, स्वामीचे घरीं आली. जर जागा गोपाळराव यास देणें होती तर मजला बोलवून हुजूर नेऊन जे आज्ञा करणें ती करावी होती. मी हुकुमी स्वामीचा. आम्हांस

* उपनांव खेर बुंदेले. † लेखकाचा धाकटा बंधु. ‡ गोपाळराव बर्वे. § रघुनाथराव दादा पेशवे यांचे. X बंडखोर. † कुरा कोडा हे अलाहाबाद नजीकचे दोन प्रांत.

उजूर काय? परंतु कुरा कडेयांत माझी प्रतिष्ठा, आवरू स्वामींनीच वसाविली. स्वामींचे जोरानें वजीर रजवाडे यांजला मी खातरेस आणित नाहीं. त्यास अवरूनें जालियास स्वामीचाच नक्ष रहातो. श्रीमंत राजश्री दादा स्वामींची आज्ञा ते आम्हांस प्राणादाखल आहे. त्यांचे आज्ञेत उजूर करीत नाहीं. मी त्यांचे आज्ञेप्रमाणें वर्तणूक करून पुणें यास येऊन श्रीमंत रा. दादा स्वामींजवळ विनंती करणें ती करीन. आम्ही चाकर स्वामींचे कमाऊ आहे. स्वामीचे चार पैसे खराब करावयाचे नाहीं. गठडी एक जागा असती तर स्वामीस कळतें कीं, चाकरी फलाणेयानें केली असें स्वामींस विदित होतें. आतां स्वामीची आज्ञा शिरसा वंदून येथील वंदोवस्त करून सेवेशी येतां. उरूवरू येऊन विनंती करीन. मजला मोठी उमेद आहे, स्वामीची चाकरी उमेदपणें करावी, आणीक जागा, मुख्य स्वामींचे घरीं फार आणून घालवा हे आहे. त्यास माझी नालीस नाना प्रकारें स्वामीस लिहिणार लिहितात. त्यास जर मी स्वामीची सेवा एकनिष्ठपणें करीत असलां तर आमचें कल्याणच आहे. जर कांहीं दगाबाजी करूं तर ईश्वर आम्हांस शिक्षा करील. आम्हांस एक स्वामीची कृपा. हिमायत * म्हणावी तर, वशिलावगा म्हणावा तर, स्वामीखेरीज आमची गोष्ट वरी सांगेसारखा कोणी नाहीं. बकरुलाखान पातशाहींत नामी सरदार होता, त्याजला परम संकटें परम उपायें जिवाकडे न पहातां बुडविला. त्यास मराठा सरदार हें कर्म करिता तर जमीनीवर न माता ! आम्ही स्वामींचे ब्राह्मण, आमची शिफारस कोण करणार ? आज दोन लाख रुपयांचा तोफखाना स्वामींस मिळवून दिल्या. कुरा व कडा अठरा परगणे, लहान थोर स्वामींच्या घरीं आले. पातशा कोठील ? वजीर कोठील ? जे जागा घेतली ते स्वामींनी कोणास दिली ? हे चाकरी सेवकापासून झाली. कांही नादानी आम्हापासून न जाली. येथून लिहितां विस्तर आहे. आम्ही कान धरली शेळी आहों, हुकुमी आहों. खावंदांची अहिर्निशी सेवा एकनिष्ठपणें करावी हें जाणतां. नालीस आमची हजारों कोणी लिहूं, करूं. आम्हीं त्रिशुद्ध एकनिष्ठपणें वर्तणूक केलियास कांही फिकीर नाहीं. मीही येथील वंदोवस्त करून सेवेशी येतां. सेवेशी येऊन तपशीलवार वर्तमानं विदित करीन, तेव्हां स्वामी एकेन संतोषी होतील, आमचे श्रमाचें सार्थक होईल. सविस्तर चिरंजीव बाबूराव याजला लिहिलें आहे, ते विदित करतील. राजश्री दत्ताजी शिंदे यांची मदत जरूर स्वामींनी करावी. राजे माधोसिंग यांणीं गोविंद तमाजी जिवें मारला ;

आणि दहा हजार फौज सागरेकडे गेली म्हणून वर्तमान आहे. विजेसिंग याचें साहित्य करावें म्हणून गेले आहेत. आहे वर्तमान तें लिहिलें आहे. वरचेवर लिहित जाऊन. आम्हास उजूर* तिळमात्र नाहीं. प्राणसुद्धां स्वामीचे आज्ञेवर हजर आहे. आज्ञेशिवाय नाहीं. जागा ते कितेक जीव सुद्धां हजर आहे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

३३

पे. द. भाग ४३ ले० ६]

[२४ जाने० १७५६

॥ तिलोतमाच्या लावण्याचे तीळ ॥

[मकरसंक्रमणाचे तीळ पाठविण्याची वहिवाट मराठशाहींत सार्वत्रिक होती. अशा पत्राचा हा एक चमकृतिजन्य मासला आहे.]

श्री

राजश्री पंतप्रधान गोसावी यासी,

छ श्रीमंत सद्गुणनिधान कृपाविधान प्रतापवरिष्ठाभिमान निरंतर भगवदनुसंधान सावधान. श्रो॥ महाराव जसवंत निंबालकर दंडवत विनती उपरी येथील क्षेम ता छ २१ रा खर + + + ज निजानंद लेखन कीजे विशेष. कृ.....पत्र संक्रमणाचे तिलशर्करायुक्त पाठविले ते पावोन परम समाधान जालें. कितेकांनीं या तिळाचे लावण्य पाहून तिलोतमाच्या लावण्याचे मूळ हेच तीळ असतील ऐसे मानिले. अस्मत् चितानें कृपा श्रेहमये जाणोन आवडीनें शर्करासहित सेवितां रसनेस गोडी व चितास प्रतिक्षणी अभिवृधि लक्षणी श्रेहवशता प्राप्त जाली, तो विस्तर लिहिणियाहून विशेषतर असे. हे विनंती.

[ऐ. स्फु. ले. भा. ४ ले० ११]

[४ मे १७५८]

मराठ्यांचा हिंदवाहेर दृष्टिक्षेप

[मराठ्यांची सत्ता सार्वभौम बनू लागली, तेव्हां त्यांच्या सेनानायकांचा दृष्टिक्षेप कसा वाढत गेला हें खुनाथराव दादांच्या खालील पत्रांत दिसून येतें.]

श्री

“ सेवेसीं विज्ञापना. लाहोर, मुलतान, काश्मीर वगैरे सुभे अटकेअलीकडे, येथील बंदोबस्त करून अम्मल बसवावा. त्यास, कांहीं जाला, व कांहीं होणे तोही लवकरच करितों. अहंमदखान अबदाली याचा पुत्र तैमुर सुलतान व जाहांखान यांचा पाठलाग सरकारचे फौजेनें करून त्यांची फौज लुटून घेतली. कांहीं थोडीशी फौज झडत पडत अटकेपार पिशावरास जाहानखान व तैमुर सुलतान पोहोंचले. खांसा अबदाली इस्पहां इराणचा पादशहावरी फौज सुद्धां चालोन गेला होता, त्यास इराणचा पादशहा जबरशाहा तिकडून अबदालीचे फौजेवर चालोन येऊन हल्ला करून कांहीं फौज लुटून घेतली. खांसा अबदाली मात्र बारा, चौदा हजार फौजेनिशीं इस्पहानांतून अलीकडे कंधारास आला. इराण्याची फौज याचा पाठलाग करित आली आहे. जबरदस्तखान व मुकरव-खान वगैरे सरदार व जमीनदार त्या प्रांतींचे अबदालीचे जबरदस्तीमुळे रुजू होते, तेही बदलोन हंगाम करितात. हल्ली त्यांच्या अर्जा, रफीक † होऊन सेवा करून दाखवून अबदालीस तंबी करूं ऐशा आल्या आहेत. चहूंकडून अबदाली-वर हंगाम जहाला आहे. याजमुळे त्यांचा धर सुटला आहे. सवत्र हिरातेंत गेला तर अबदालीस धर धरवत नाहीं. सारांश, अबदालीचा जोरा तिकडून होतो ऐसें नाहीं. त्याचें साहित्य उपराळा कोण्ही करितां दिसत नाहीं. इरानचे पातशाहानीं तिकडून फारच जेरदस्त केले आहे. इकडून जोरा पोहोंचावून सरकारचा अंमल अटकेपार करावा. अहंमदखान अबदाली याचा पुतण्या अबदुलरहीमखान अबदालीचे दौलतेचा वारीस स्वामीपार्शी देशास आला, तो स्वामींनीं आम्हांकडे पाठविला होता. त्यास अटकेअलीकडे कांहीं थोडीशी जागा

† स्नेही, दोस्त.

बसावयास देऊन अटकेपार काबूल पिशावरचा सुभा देऊं. अबदालीची फौज अबदुलसमदखान सरहिंदेंत होता तो पाडाव सरकारांत आहे तो व आणखी या प्रान्तींची फौज इरानी मोगल येऊन देऊन मशारनिल्हेची खानगी करितो. हे तिकडील बंदोवस्ताची पैरवी* करितील. स्वामींचे पुण्यप्रतापें अबदालीस जोरा पोहोंचाऊन तंबी करितील, पारपत्य उत्तम प्रकारें करून अटकेपार अंमल बसवितील. लाहोर प्रांतीं राजश्री रणको अनाजी व रायाजी सखदेव ऐसे ठेविले. गोपाळराव गणेश यांचाही पैगाम† आहे. तेही राहातील. यांजशिवाय आणखी किरकोळी पथके ठेवितों. स्वामींचे पुण्यप्रतापें बंदोवस्त उत्तमच होईल. पुढें स्वदस्तुर इरानचे पातशाहाचे कागदही आम्हांस व मल्हारबास आले होते कीं, लवकर कंधारेस यावें, आणि त्यांचे पारपत्य करून अटकेची हद्द करावी, ऐसा मजकूर आहे. परंतु आम्हीं तरी काबूलचा सुभा अबदुल रहीमखान स्वामींनीं पाठविला, त्यास देतों. फौज वगैरे थोडेबहुत साहित्यही करितों. काबूल व कंदाहार हे अटकेपारचे सुभे हिंदुस्थानकडे अकबरापासून आलमगीरपावेतों होते. ते आम्हीं विलायतेंत कां द्यावे? यास्तव तूर्त येथें सुभे देतों. त्यासही फारसे या सुभ्यांची दरकार नसेल. तो इरानचा अंमल करील. आम्हीं कंदाहार पावेतों अंमल बसवून तूर्त त्यास गोडच जाव पाठविणार आहों. लटी व जंबूचा राजा व काश्मीर वगैरे तमाम वकील आले आहेत. मामलत थोडीबहुत अटकेअलीकडील करित आहों. पलीकडील तूर्त होत नाहीं. खटपट मात्र होईल. तूर्त तांतडीमुळें जें होईल तें करितों. पुढील स्वारीस जो कोणी सरदार मातबर येईल तो बंदोवस्त करील. मुल्ख दो चौ करोडीचा वसुली, परंतु जमीदार मवास मोठे मोठे आहेत. आम्हीं नांवास मात्र खंडणी करितो. जेथें पंचवीस लक्षांचा मुल्ख, तेथें एक दोन लक्ष देणेंच कटिण आहेत. तूर्त माघारें फिरावयाचा डौल स्वामींचे आशेवरून धरिला आहे. त्याजमुळें जें होतें तेंच करितो. तटी ‡ लावीत नाहीं. तूर्त या प्रान्तीं आदिनावेग मोगल मातबर व प्रामाणिक आहे. त्याजवर सारा यकतियार § दिव्हा आहे. लाहोर मुलतान यांसच कमाविसीनें दिव्हे आहे. यंदा तर सारें कांहीं सोईस लागेल. स्वामींस कळावे. खाना छ २५ सावान. मुक्काम लाहोर. बहुत काय लिहिणें हे विज्ञापना.

* व्यवस्था, खबरदारी. † संधान. ‡ हद्दास. § भरंवसा.

खरे. ऐ. ले. सं. ले० १५.]

[१ एप्रिल १७६०

दौलताबाद तुम्हास दुर्घट वाटत्ये

[पटवर्धन घराण्यांतील चूर व रागीट पुरुष गोपाळराव गोविंद यास पेशव्यांनं दौलताबाद हस्तगत करण्यास पाठविलें असतां त्यांनं एकदम हल्ला न करतां राजकारण चालविलें, त्याबद्दल पेशव्यांनं त्यास पुढील ताशेरा लिहून पाठविला आहे. सरदारांचे गुणदोष ओळखून त्यांजकडून कामें घेण्याची पेशव्याची हातोटी यांत व्यक्त होते.]

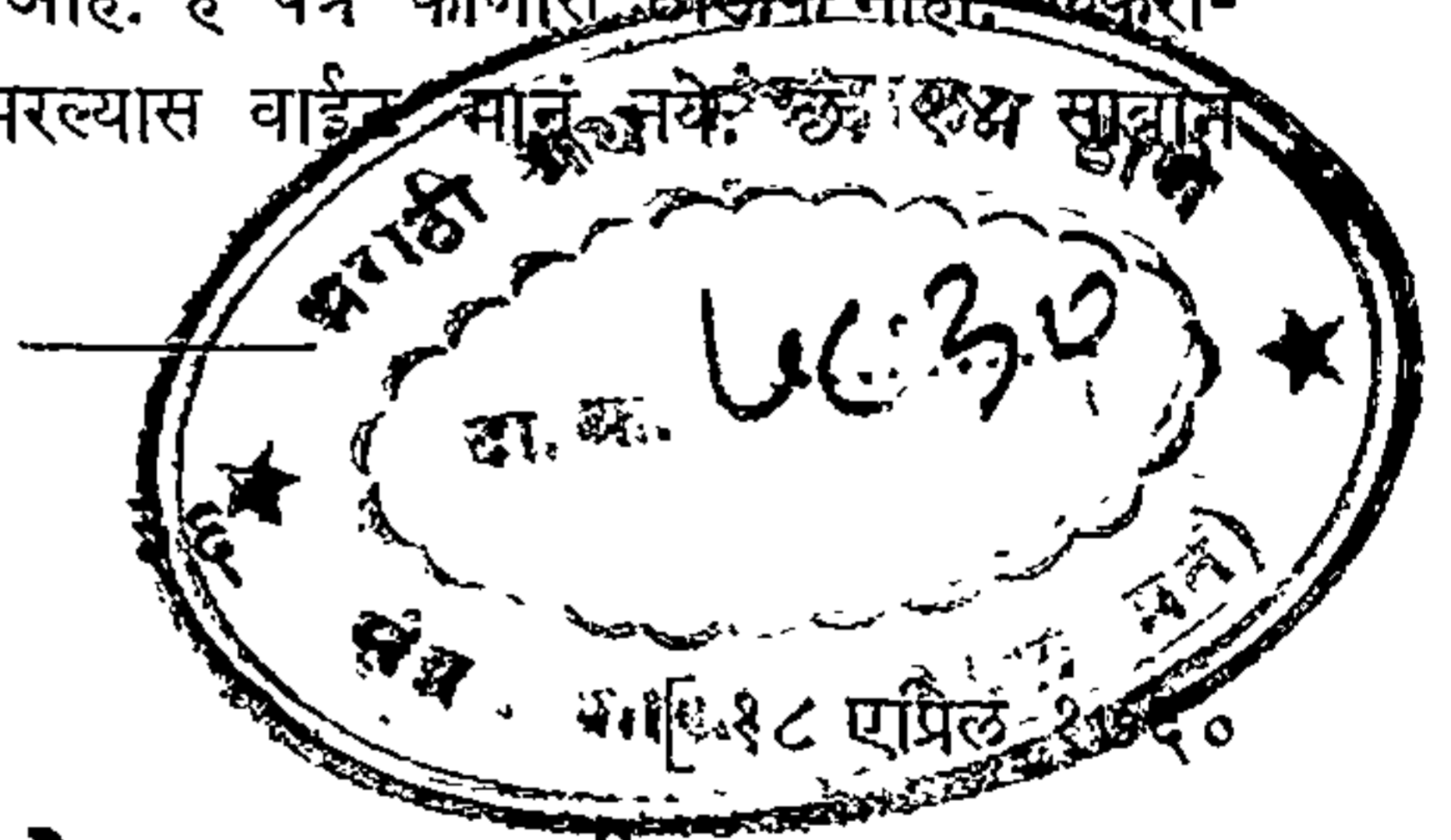
श्री

पुरवणी. राजश्री गोपाळराव गोविंद स्वामी गोसावी यांस नमस्कार. विनंती उपरी. वारंवार लिहितां कीं, हीं स्थळें दुर्घट आहेत, शहास गुंततां येत नाहीं, विचारें कार्यसिद्धि करावी लागत्ये, यास्तव हल्ला राहविला म्हणोन लिहितां हैं बहुत अपूर्व वाटतें. विचार दूरदेशी † तुम्हांसच कळते हैं पूर्ण प्रत्ययास येऊन गेलें. परंतु हैं राजकारण प्रथम नरम धरिल्लेंत, रस्त ‡ बंद न केली, ये गोष्टीची तारीफ चिरंजीव भाऊ वगैरे सर्व शहाणे तुमची फार करितात. तुम्हांस स्थळें अवघड वाटतात, परंतु श्रीकृपेनें तृणप्राय आहेत. मल्हारबाणीं धोडप हल्ला करून घेतली तें स्थळ हल्ला करून यावयाचें होतें ? कल्ल्या मोगलावर उभयता चिरजीवाणीं सफेजंगी * केली, एका लढाईंत मोगल चक्काचूर केला, हैं कोणाचे तर्कांत येत होतें ? लाखां असाध्य कामें श्रीकृपातेजप्रतापापुढें तृणप्राय आहेत. परंतु करणारा-सारखें फल होतें. तुम्हीं सख्त जलद शिपाईं असें जाणून मी तुम्हांस पाठविलें होतें. तुम्हींच आम्हांस विचार लिहिणार, इतकेंच कळलें असतें तर एकादे लहानसहान पथके पाठविले असते. तो प्रथम दिवशीं रस्ता बंद करिता. कांहींच द्यावयाचें न बोलता, म्हणजे आज काम जाहलें असतें. तुम्हीं मातबर, तुम्हांस कार्य जाहल्यावांचून आणतां नये, यास्तव तुम्हांस यश यावें म्हणून तुम्हांसच आज्ञा करितां, ते तुम्ही करीत नाहीं, ये गोष्टीस इलाज कोणता करावा ?

† दूरदेशी = दूरदृष्टी, पुढचा पैच. ‡ रस्त = रसद, दाणापाणी.

* सदाशिवराव भाऊ व खुनाथराव दादा. ० यशस्वी संग्राम.

गोपाळरावजी ! हे दौलताबाद तुम्हांस दुर्घट वाटत्ये, परंतु दो महिन्यांत सखतीने वेढा घालून एक रुपया न देतां घेऊं. कां कीं त्यांची कुमक कोणी करीत नाही. मोगलानें कुमक केली तर पुनरपि श्रीकृपेनें पन्नास हजार फौज जमा करून अगदीं मोगल दक्षिणेंत होता कीं नव्हतासा करूं. हें मोगल समजले आहेत. तुम्हीं समजत नाहीं यास इलाज काय करावा ? तुम्हांस बहुत दूरदेशी समजते. रागें भरून लिहिलें म्हणोन तुम्हांस आतां राग येईल. परंतु तुम्ही वारंवार आम्हांस विचार लिहितां यास्तव लिहिणें प्राप्त जाहलें. या पत्रापूर्वीं कार्य जाहलें असेल तर उत्तम आहे. नाहीं तर परिच्छिन्न § शहरपन्हा § घेऊन वेढा बसविणें. श्रीकृपेनें कार्य होईल. जों जों तुम्ही राजकारणें करितां तों तों काम नासतें. या उपर या पत्रावरून जितका राग येईल तितका त्याजवर काढणें. जर कार्य जाहलें असेल तर मग व्यर्थ राग येऊं न देणें. तुमचा स्वभाव रागीट, यास्तव इतके दिवस सखत लिहिलें नाहीं. आतां वारंवार तुम्ही विचार लिहूं लागलां तेव्हां लाइलाज † जाणून लिहिलें आहे. हें पत्र कोणास दाखवू नये. लैकरा-दाखल सेवकावर एकांतीं रागें भरल्यास वाईट मानूं जये. छेदा रुझ सुवान हे विनंती.

ए. टि. भा. २ ले० ३३.]

“ तैमूरच्या सलतनतेचा नाश कर्तव्य नाही ”

[सदाशिवराव भाऊची स्वानगी स. १७६० सालीं अब्दालीवर केली त्या-वेळीं त्यास काय ताकिदी होत्या आणि त्या स्वारीचे एकंदर उद्देश कसे होते, या गोष्टी पुढील पत्रांत स्पष्ट कळतात. पानपत्तावरील प्रसंगाचें निदान समजण्यास या पत्राचें साह्य होतें.]

श्रीगजानन

“ राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री गोपाळराव गणेश स्वामी गोसावी यांसी पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल जाणून

§ निःसंशय. § शत्रूनें आश्रय केलेलें शहर † नाइलाजास्तव.

स्वकीय कुशल लिहित जाणें. विशेष. तुम्हीं छ २५ रजवचीं पत्रें पाठविलीं, तीं छ २७ सावानीं पावलीं. आवदालीचें वर्तमान व सरदारांकडील व बंगल्याकडील वगैरे कितीएक लिहिलें, तें कळलें. ऐशास प्रस्तुत सरदार कोठें आहेत? आवदाली कोणे ठिकाणीं आहे? मनसबा काय करितात? हें सर्व बारीक मोठे शोध करून वरिचेवरी जलद जोडीबराबर लिहित जाणें. खांसा स्वारीही देशीं मोगलांचें पारिपत्य यथास्थित करून, मजल दर मजल हिंदुस्थानांत आवदालीच्या पारिपत्याकरितां येत आहे. छ २९ सावानीं हंडीयाचे घाटें नर्मदा पार जाहली. मातबर फौज सुद्धां सुरोज खेचीच्या मार्गें दरकूच येत आहे. सरदारांच्या भेटीनंतर पोख्त मनसबा होऊन सर्व गोष्टी यथास्थित होऊन येतील. तुम्ही चहूंकडील वर्तमान यथातथ्य बारीक मोठें वरिचेवरी लिहित जाणें. या गडबडीमुळे आम्हीं राजत, प्यादे, शिवंदी ठेवून, अंमलठाणीं हा कालवरी रक्षिलीं, जरी शिवंदी नसती ठेवली, तन्ही अंमल उठला जाता, गडबड वारे तों शिवंदी दूर करितां येत नाहीं म्हणून लिहिलें तें कळलें. ऐसेयासीं शिवंदी ठेउन अंमल राखिला, हें बरेंच केलें. आद्यापि बंदोबस्त ठीक होय तों कार्याकारण शिवंदी राखून सावध राहाणें. सुज्यातदौलाच्या मनांत गडबड करावयाचें आहे, दबावितात म्हणोन लिहिलें, तन्ही त्याचेही पारिपत्य लौकरच होऊन येईल. मुजातदौला यांणीं पहिल्यापासून स्नेहानेंच वर्तन राखिलें. आतां हे गोष्टी मनांत न आणावी. तुम्ही मार्गें त्याचेविषयीं फार बोलत होतां. त्यास सांप्रत तैमूर याची पातशाही गारत आवदालीनें केली, म्हणजे अमीर रजपूत आहे याची पातशाहात घ्यावयाशीं राहिल कीं काय? जेथें लहानाचे थोर, दोन दोन पिढ्या तीन तीन पिढ्यांची पातशाही राखावयाशीं आम्ही जुंजतां भांडतां, हे जर या गोष्टीची फिकीर मनांत न आणीत, तरी यामुळें आवदाली काय मनांत आणील, इतवार कसा पडेल, हें कळतच आहे. अखेर आम्ही जबरदस्त, आमचा पेंच त्यास आहे, तो जर स्नेहानें वर्तला तर त्याचा आमचा काय दावा आहे? परंतु तो आम्हां एक होऊन, तैमूर याचे सलतनेचा नाश करावा हें आम्हांस योग्य नाहीं; व हे सारे आमचे स्नेही यांसहित सर्वांचे वाईट. हिंदु धर्म, व तैमूर याचें काहींच नाहीं असें होणें हें आमचे पाहिल्यांत कसें होईल? व यांणींही हीच गोष्ट मनांत आणावी. कमर बांधून आम्हांस व सरदारांस येऊन सामील व्हावें. घरचे पेंच असतील ते त्यांचे आमचे विचारें दूर होतील. परंतु हा शत्रु नाहीसा करावा हेंच त्यांस

योग्य. या अन्वये त्यांशीं भाषण करणें. हें तुम्हांस सवड असली, कांहीं अनुसंधान असलें, तर ठीक करून बमयफौज † यावें. दुसरा विचार न करावा, हेंच करवणें. सुजातदौलाचे मार्फतीनें नजीबखान रोहिल्यानें आलीगोहर यासी राजकारण कांहीं लाविलें आहे कीं काय किंवा नाही ? आलीगोहर कोठें आहेत ? त्यांची फत्ते कशी जाहली ? पुढें काय विचार करितात तें सर्व लिहिणें. तुम्ही तिकडील जे जमीनदार वगैरे असतील, ते सर्व आपले लगामी लावून, त्यांज-पासून आवदालीचा अंमल तिकडे होऊं न पावे ऐसे करणें. आपला अंमल ठासून राखिला, उत्तम केलें. पुढेंही याच प्रकारें करणें. जाणिजे. छ. १ माहे रमजान सु॥ सितैन मया व अलफ. नारो खंडेराव व पांचशें राऊत शहाजादीया-जवळ तुमचा आहे त्यास उत्तम आहे. त्यास येथून आलीगोहरास लिहिलें आहे कीं, सारे अमीर व रजवाडे राजे यांसीं पत्रें, फौजसुद्धां आम्हांस येऊन सामील व्हावें, ऐसें पाठवावयाविषयीं लिहिलें आहे. तरी हीं पत्रें तुम्हीं लेहून सत्वर येत असे करणें. व परभारेंही असेंच लिहिलें आहे. शहाजादीयानें तिकडील बंदोबस्त करून सत्वर यावें. पातशहात दिल्लीस कायम करून परकी शत्रु नाहीसा करावा मग घरचा बंदोबस्त सहजांत होईल. तरी हाही मजकूर लिहिणें, डौल धरावा. वारंवार बातमी वारीक लिहित जाणें. जाणिजे. छ. १ रमजान बहुत काय लिहिणें ? हे विनंती.

३७

पे. द. भा. २७ ले० २५५]

[२६ जून १७६०

पानिपत स्वारीची आर्थिक कुचंबणा

पो छ १६ जिल्हेज इहिदे

आधिक श्रावण.

[पुढील पत्र सदाशिवराव भाऊनें पेशव्यास लिहिलेलें असून त्यांत पानिपत स्वारीचा आर्थिक कारभार कसा चालला आणि पैशासंबंधानें सदाशिवराव भाऊची कुचंबणा कशी होती याचें वर्णन आहे.]

† फौज सहित.

श्री

शेवेशी विनंती. सन इहिदे शितैनच्या हिंदुस्थान प्रांतीचे मामलेदारांकडे रसदांचा ऐवज येणे ऐशियास, आम्हाकडे ऐवज पाहिजे, यास्तव इकडेच ऐवज घ्यावा लागतो. मामलेदारांस ताकीद होऊन इकडेच ऐवजाचा भरणा करावयास आज्ञा केली पाहिजे. आवदालीच्या मसलतीमुळे रसदांचा पैका व्यावा लागला. शहास गुंतल्याने दुसरा पैका कोठे मिलणें कळतच आहे. घरचा पैका व कर्ज खावे लागले. त्यास येकंदर जमेचा व खर्चाचा अजमास करून देशी पैका जमा व्हावा त्यास खर्च लाऊन तो अजमास व आमचे स्वारीकडील जमेचा व खर्चाचा अजमास करून दोन्ही अजमास पाठविले आहेत. मागील वाक्यांचा ऐवज देशी हिंदुस्थान प्रांते येणें आहे. त्यास हिंदुस्थानांत आवदालीचा दंगा जाला यामुळे सालमजकुराचा अंमल यथास्थित चालोन ऐवज माहालचा वसूल जाला नाही व गारा व थंडी पडली यामुळे जागा जागा माहालास तोटे आले. नवे जुने मामलतीची घालमेल जाहाली, यामुळें बाकीस ठिकाणच नाही. गोविंद बलाल यांजकडील बाकी सालेसाल वोढणीची ओढत आली. बहुतच तपशील आहेत. त्याही मध्ये निकड करावी अगर मागील चौकशी करावी तर गडबडीमुळे चौकशी होत नाही. आवदालीचा पैच वारल्यावर जें होणें तें होईल. साल मजकूर सन इहिदेचा लहानमोठे मामलेदारांचा रसदेचा व पुढील अखेर साल तागाईत आम्ही आपणाकडे नेमिला आहे. त्यास खर्च फार, जमा थोडकी. त्याहीमध्ये विचार पाहातां केवल वरचा पैका जामादारखान्यातील खावा असाच प्रसंग प्राप्त जाहाला. त्यास स्वामीचे प्रतापें करून पारपत्य पठाणाचे लवकर जाहाल्यास हिंदुस्थानचे माहालचा ऐवज फारसा आम्हाकडे लागणार नाही. स्वारीशिकारीमुळें खंडणीचा ऐवज आकारेल. पठाणाचें पारपत्य जाहालें तरी दसरापर्यंत बाहेरील कोठील पैसा मिलणें कळतच आहे. दिल्लीकडे आलों. या प्रांतांत फौजा नेहमी आहेत, त्यामुळें मुलूक वैराण बहुत जाला. जाटाकडे खंडणीचा पैका येणे त्यास या समई जाटास मागता येत नाहीं. जयनगरवाले याजकडील पैका येणे कळतच आहे. मसलतीमुळें अडचण पडली, त्यास या प्रांतीचे माहालकरी यांजकडील येकंदर भरणा तेथें रसदेचा न घ्यावा. कदाचित् कोणी माहालकरी याचा इकडे भरणा करावयाचा सावकार नसेल त्यास सांगोन उंजनी, इंदूर या ठिकाणच्या हुंड्या घेऊन पाठवाव्या. देसचा जमेचा व

खर्चाचा अजमास करून पाठविला आहे. व मागील शितैनची माहालकरी यांजकडे बाकी राहिली आहे, त्यास हिंदुस्थाना प्रो तिनेही तपशील नाही. फडशे माहालकरी याचे जालियास कांहीं ऐवज वसुलात येईल. सन इहिदेची जमा व खर्च लिहिला आहे. त्यास सरासरी पाहातां खर्च जाऊन बाकीच राहावी असा अजमास आहे. फौजेचे खर्चाचे दोन प्रकार लिहिले आहेत. त्यास मसलत पडल्यास तीस हजार फौज लागेल. नाही तर काहीच गुंता नाही. अबदालीचा पेच उलगडलियावर देशी काही मसलत पडणार नाही. पठाणाची मसलत लांबली तर आम्हाकडे खर्च भारी व आपणाकडे खर्च भारी होईल. इकडील स्वारीचे लोकांस निजामअलीचे जुंजांत घोडी पडली व रोगाने बहुत मेळी, यास्तव घोडे घ्यावयास थोडे बहुत जरूर द्यावे लागते. शितैनची रवानगी लोकांस द्यावयाची, त्यास पोटास रोजमरा पुर्ता मिळत नाही तेव्हां रवानगी व नालाबंदी कोठील ? दिल्लीकडे दंगा जाहाला यामुळे इकडील सावकार परागंदा जाहाले. कर्जवाम कोठे पैसा मिलत नाही. स्वामीच्या प्रतापेकडून पठाणाचें पारपत्य लौकर जाहालें म्हणजे सर्व गोष्टी उत्तम आहेत. जिकडे कामास जावें तिकडे मेलवावे, खावें, रड ल्याहावी उत्तम नाहीं. परंतु दतबा पडल्यापासून फार रोज कजिया होऊन बखेडे बहुत जाले. सलाबत त्यांची वाढली. त्याचे पारपत्य जालें तर दसन्यापर्यंत ऐवज कोठील मिळणार ? कर्जासही सावकार सर्व जागा जागाचे निघाले. इकडील रसदा इकडे देवविल्या तर देशी कर्ज वारून ऐवज अधिक आहे. च्यार यादी होत्या त्यांवरून अजमास इकडील व देसचा जमाखर्चाचा बारमाही लिहिला आहे. दाहा वीस लाख अलीकडे पलीकडे जमा कम तर काही कलमाची जाजती होईल. सर्व अर्थ ध्यानांत आणून रसदांचा ऐवज इकडे द्यावयाविशी मामलेदारांस ताकीद करावी. येथून पत्रे पाठविली आहेत. यंदाचा मनसबा विलक्षण, यास्तव लिहिलें. नाही तर घरचा पैका खावा तो फार वाईट वाटतो. इलाज नाही. यास्तव सेवेशी लिहिले आहे. येथेही मामलेदारास ऐवज इकडेच भरणा करावा म्हणून ताकीद केली. पूर्वी याच मजकुराचें पत्र पाठविलें आहे. ते पावेल न पावेल यास्तव दुसरियानें विनंती लिहिली असे. राा छ १२ जिलकाद. बहुत काय लिहिणे हे विनंती.

श्री

शेवेशी विनंती. सन इहिदे शितैनच्या हिंदुस्थान प्रांतीचे मामलेदारांकडे रसदांचा ऐवज येणे ऐशियास, आम्हाकडे ऐवज पाहिजे, यास्तव इकडेच ऐवज घ्यावा लागतो. मामलेदारांस ताकीद होऊन इकडेच ऐवजाचा भरणा करावयास आज्ञा केली पाहिजे. आवदालीच्या मसलतीमुळे रसदांचा पैका घ्यावा लागला. शहास गुंतल्याने दुसरा पैका कोठे मिलणे कळतच आहे. घरचा पैका व कर्ज खावे लागले. त्यास येकंदर जमेचा व खर्चाचा अजमास करून देशी पैका जमा व्हावा त्यास खर्च लाऊन तो अजमास व आमचे स्वारांकडील जमेचा व खर्चाचा अजमास करून दोन्ही अजमास पाठविले आहेत. मागील बाक्यांचा ऐवज देशी हिंदुस्थान प्रांते येणे आहे. त्यास हिंदुस्थानांत आवदालीचा दंगा जाला यामुळे सालमजकुराचा अंमल यथास्थित चालोन ऐवज माहालचा वसूल जाला नाही व गारा व थंडी पडली यामुळे जागा जागा माहालास तोटे आले. नवे जुने मामलतीची घालमेल जाहाली, यामुळे बाकीस ठिकाणच नाही. गोविंद बलाल यांजकडील बाकी सालेसाल वोढणीची ओढत आली. बहुतच तपशील आहेत. त्याही मध्ये निकड करावी अगर मागील चौकशी करावी तर गडवडीमुळे चौकशी होत नाही. आवदालीचा पैच वारल्यावर जे होणे ते होईल. साल मजकूर सन इहिदेचा लहानमोठे मामलेदारांचा रसदेचा व पुढील अखेर साल तागाईत आम्ही आपणाकडे नेमिला आहे. त्यास खर्च फार, जमा थोडकी. त्याहीमध्ये विचार पाहातां केवळ वरचा पैका जामादारखान्यातील खावा असाच प्रसंग प्राप्त जाहाला. त्यास स्वामीचे प्रतापे करून पारपत्य पठाणाचे लवकर जाहाल्यास हिंदुस्थानचे माहालचा ऐवज फारसा आम्हाकडे लागणार नाही. स्वारीशिकारीमुळे खंडणीचा ऐवज आकारेल. पठाणाचे पारपत्य जाहाले तरी दसरापर्यंत बाहेरील कोठील पैसा मिलणे कळतच आहे. दिल्लीकडे आलों. या प्रांतांत फौजा नेहमी आहेत, त्यामुळे मुलूक वैराण बहुत जाला. जाटाकडे खंडणीचा पैका येणे त्यास या समई जाटास मागतां येत नाहीं. जयनगरवाले याजकडील पैका येणे कळतच आहे. मसलतीमुळे अडचण पडली, त्यास या प्रांतीचे माहालकरी यांजकडील येकंदर भरणा तेथे रसदेचा न घ्यावा. कदाचित् कोणी माहालकरी याचा इकडे भरणा करावयाचा सावकार नसेल त्यास सांगोन उंजनी, इंदूर या ठिकाणच्या हुंड्या घेऊन पाठवाव्या. देसचा जमेचा व

खर्चाचा अजमास करून पाठविला आहे. व मागील शितैनची माहालकरी यांजकडे बाकी राहिली आहे, त्यास हिंदुस्थाना प्रो तिनीही तपशील नाही. फडशे माहालकरी याचे जालियास कांहीं ऐवज वसुलात येईल. सन इहिदेची जमा व खर्च लिहिला आहे. त्यास सरासरी पाहातां खर्च जाऊन बाकीच राहावी असा अजमास आहे. फौजेचे खर्चाचे दोन प्रकार लिहिले आहेत. त्यास मसलत पडल्यास तीस हजार फौज लागेल. नाही तर काहीच गुंता नाही. अबदालीचा पेच उलगडल्यावर देशी काही मसलत पडणार नाही. पठाणाची मसलत लांबली तर आम्हाकडे खर्च भारी व आपणाकडे खर्च भारी होईल. इकडील स्वारीचे लोकांस निजामअलीचे जुंजांत घोडी पडली व रोगाने बहुत मेली, यास्तव घोडे घ्यावयास थोडे बहुत जरूर द्यावे लागते. शितैनची रवानगी लोकांस द्यावयाची, त्यास पोटास रोजमरा पुर्ता मिळत नाही तेव्हां रवानगी व नालाबंदी कोठील ? दिल्लीकडे दंगा जाहाला यामुळे इकडील सावकार परागंदा जाहाले. कर्जवाम कोठे पैसा मिळत नाही. स्वामीच्या प्रतापेकडून पठाणाचें पारपत्य लौकर जाहालें म्हणजे सर्व गोष्टी उत्तम आहेत. जिकडे कामास जावें तिकडे मेलवावे, खावें, रड ल्याहावी उत्तम नाहीं. परंतु दतवा पडल्यापासून फार रोज कजिया होऊन बखेडे बहुत जाले. सलावत त्यांची वाढली. त्याचे पारपत्य जालें तर दसन्यापर्यंत ऐवज कोठील मिळणार ? कर्जासही सावकार सर्व जागा जागाचे निघाले. इकडील रसदा इकडे देवविल्या तर देशी कर्ज वारून ऐवज अधिक आहे. च्यार यादी होत्या त्यांवरून अजमास इकडील व देसचा जमाखर्चाचा बारमाही लिहिला आहे. दाहा वीस लाख अलीकडे पलीकडे जमा कम तर काही कलमाची जाजती होईल. सर्व अर्थ ध्यानांत आणून रसदांचा ऐवज इकडे द्यावयाविशी मामलेदारांस ताकीद करावी. येथून पत्रे पाठविली आहेत. यंदाचा मनसबा विलक्षण, यास्तव लिहिलें. नाही तर घरचा पैका खावा तो फार वाईट वाटतो. इलाज नाही. यास्तव सेवेशी लिहिले आहे. येथेही मामलेदारास ऐवज इकडेच भरणे करावा म्हणून ताकीद केली. पूर्वी याच मजकुराचें पत्र पाठविलें आहे. ते पावेल न पावेल यास्तव दुसरियानें विनंती लिहिली असे. रा छ १२ जिल्काद. बहुत काय लिहिणे हे विनंती.

३८

का. सं. प. या. ले. १८३]

[१९ एप्रिल १७६०

पो छ. २२ रमजान

लाडके व्हाल तें कामाचें नाहीं

[त्रिंबक सदाशिव ऊर्फ नाना पुरंदरे व सदाशिवराव भाऊ पानिपतचे स्वारींत
: जात असतां रस्त्यांतून हें पत्र महिपत त्रिंबक ऊर्फ बजाबा पुरंदरे यास लिहिलेलें
: आहे. बजाबा त्या वेळीं लहान दहा बारा वर्षांचा असावा. त्याच्या शिक्षणाची
: विशेष काळजी पत्रांत दाखविलेली आहे.]

॥ श्री ॥

चिरंजीव राजमान्य राजश्री बज्याबा यांसी प्रति सदाशिव चिमणाजी
उ आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहित जाणें. विशेष —
तु म्हांकडील पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तरी वरचेवर सविस्तर वर्तमान
लिहित जाणें. आम्ही मजल दर मजल नर्मदापार झालों. पुढेंही दरकूच जात
असों. घोड्यावर बसणें व लिहिणें पढणें चांगलें करणें. तीर्थरूप बोलावतील
ते व्हां पुण्यास जात जाणें. फार खेळत न जाणें. घरीं अवई * मायेनें रागें
भरणार नाहीं, लाडके व्हाल तें कामाचें नाहीं. चांगलें लिहिणें, पढणें, घोड्यावर
बसणें करणें छ. २ रमजान. हे आशीर्वाद.

३९

पु ० द ० भा. १ ले ० ४००-४१५]

[स. १७६१

भाऊ वांचून दुनिया दौलत व्यर्थ

[सदाशिवराव भाऊची पानिपतावर कुचंबणा झाली, त्याची कुमक करण्या-
क रितां पेशवा नानासाहेब फौजेसह हिंदुस्थानांत ग्वाल्हेर प्रांतीं गेला, तितक्यांत
ता. १४ जानेवारी १७६१ रोजीं पानिपतावर संहार झाला त्याची बातमी कळून

* अंबाजी पुरंदरे यांची पत्नी. तत्कालीन समाजांत तिची मान्यता मोठी होती.

त्यास परमावधीचा दुःखावेग प्राप्त झाला, तो कित्येक पत्रांत त्यानें नाना पुरंदरे यास लिहून कळविलेला आढळतो. हीं पत्रें स. १७६१ च्या फेब्रुवारी-मार्च महिन्यांतलीं असून, त्यांतूनच खालील मजकूर उद्धृत केला आहे. पत्रांत इतर मजकूर अनवश्यक वाटला तो गाळला आहे.]

चिरंजीव राजश्री नाना यासी बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद उपरी. एकदा भाऊचें दर्शन घ्यावें हा हेतु आहे. भाऊसाहेब अजमेरीस दाखल होऊन त्यांचे हातचें पत्र येई तों यत्न करावा. अजमेरीस जाऊन आलाजाट पावेतों शोध काढावा. मी बहुत माणसे आज पंधरा दिवस तिकडे रवाना करितों. अद्यापि पकी खबर येत नाही. माधवसिंगास आवदलीने लिहिलें-करोड रुपये घेऊन हुजूर येणें, त्यावरून घाबरा होऊन दररोज आम्हांस पत्र लिहितो, “आपण बुंदीस यावें, मी येतों सर्व रजपूत मेलऊन.” आम्ही त्यास इतकेंच लिहितों, “आधी तुम्ही चिरंजीव भाऊची भेट अजमेरीस घेणें. तुम्ही हिंदु. अखेर जालें तरी रजपूत हिंदु. सावध व्हा. सारांश, चिरंजीव भाऊस ईश्वर आणील तेव्हां ईश्वर तुम्हाजवळून सर्व करवील. चिरंजीव भाऊ आलियावर मग माझी भेट योग्य. मी भेलसेयाहून पुढें चिरंजीव भाऊ येई तों येत नाही. चिरंजीव आलियावर मग सर्व मनसबे करावे. चिरंजीव भाऊ या लोकीं नसल्यावर मजला लढणें नाही. थोडे फौजेनें काम होत नाही. तपशील किमर्थ लिहिणें.” एक भाऊवांचून दुनिया दौलत व्यर्थ आहे. त्याचे हातचें पत्र पाहीन तेव्हां माझे बायकोस व मला जीव येईल. आतां तों वेडेपणें आहे. लेकः अल्पायुषी होता, सूर्यमंडल भेदून गेला, तें दुःख परमार्थ शास्त्रपुराणें-करून टाकिलें. परंतु चिरंजीव भाऊवांचून दुनिया व्यर्थ. महारबा गप्पा भारतीय त्या ऐकाव्या, परंतु भाऊ वांचून सकल व्यर्थ. नाना, भाऊवांचून दौलत करणें नाही, सवघड झाली तर मग अवघड, म्हातारपणीं अशक्ततेंत कोठें होते ! महिन्यांत घोड्यावर अर्ध कोश बसवत नाही हे माझी अवस्था. अर्धा फाल्गुन पावेतों भाऊची वाट पाहणें. पुढें ईश्वर बुद्धि देईल तैसे करणें.

ग्वालेर किलियास गोहदां फार फटकल आहे. तुमचा मुक्काम समीप दबाबास आहेच. आठ पंधरा दिवस मेहनत केलीया गोहद येईसी असलिया घ्यावी. रिकामे कां बसावे ? विठ्ठलपंतापासून † महारबास भर राग आणून

* विश्वासराव. † जाठाचा किला. ‡ विठ्ठल शिवदेव.

तुम्ही समेत देऊन करणें. चिरंजीव भाऊ येईत तों रिकामें वसावें, तें कांहीं काम करावें. मल्हारबास भर देऊन खामखा गोहद घेवणें.

नाना फडणिसाची मातुश्री वहिणाबाईचा शोध नाही. वळवंतरायाचा लेक आपा सुखरूप आहे. माझे शरीर चिंता, शोक, औदासिन्य, तीन विषे बहुत विवेक केल्या तरी बाधतात. बायको अति उदास, रोड, मौनी, होऊन गेली तें पाहवत नाही. गोपाळरायास सर्व ठाऊक आहे. यास्तव उजनीहून कूच करून ओंकारेश्वरास जातो. ऋजपटीविशीं सर्वांसी रुक्ष बोललों. बाबूराव फडणीसऽ व रामचंद्रबाबाचे रुपयाविशीं चिरंजीव भाऊसी बोललों; एवढा मजकडे अविचारीयांचे मते दोष. माझे मते नाही. परंतु माहादोबाचा+ सिष्य, त्यास वाईट साक्षरुक्ष!! वरे गोष्टीसही बोलवें एवढा दोष. मी त्याचा लहानपणापासून सिष्य यामुळें सख्त त्याचे चतुर्गुणित मी बोललों. सर्वांनीं क्षमा करावी. काही चिरंजीव सर्व प्रकारें गुणगारिष्ठ होत्साते धैर्य धरून माझे सख्त बोलणें सोसीत आले. चिरंजीव दादाचें तोंडावर मी मारली, मिरजेवर ज्वरात स्नान करीत यास्तव, केवळ ईश्वरी सिधयोगी महावीर, मी नामर्द, व्यसनी पापी असतां ऐसे केले असतां सोसिलें. धन्य ते कृतायुगस्वभाव पुरुष सोसिले, हे सर्व तुम्हास अवगत असता, आधी उगाच कुतर्क करावा हा भाऊचा जातिस्वभाव तोही आतां माझे मते नाही. वळवंतरावः कर्नाटकांत आलियापासून तुम्हास स्मरण माझे सख्त बोलण्याचे राहिले. देव जाणत असतां हेच कलिकाल दोषसा वाटतो. उगेच फार लिहिलें. वाईट मानूं नको. हे आशीर्वाद.

४०

का. सं. प. या. ले. १९२]

[जुलै १७६१

नानांचें आत्मचरित्र

[नाना फडणिसाच्या आत्मचरित्राचा हा उतारा अनेक दृष्टींनीं मनोरंजक वाटेल. त्यांत तत्कालीन भाषेचें प्रतिबिंब तर आहेच, पण शिवाय पानिपत

१
 ‡ नाना फडणिसाचा चुल्ता. + महादाजी अंबाजी पुरंदरे - पेशव्यांचा कारभारी.
 // नरमगरम. * वळवंतराव मेहेंदळे - नाना फडणिसाचा मातुल.

वगैरे प्रसंगांची हकीकत मनोरम आहे. हें आत्मचरित्र अखेरपर्यंत पोंचविलें गेलें नाहीं ही खेदाची गोष्ट होय.]

श्रीसांबसदाशिवाय नमः

मीं लहानपणीं अज्ञानेंकरून आवृत. परंतु पूर्वसंस्कारें करून देवाची पूजा करावी हा छंद फार. याजकरितां मातोश्रींनीं मारही दिला. परंतु संस्कार दृढ, विद्याभ्यासाकरितां मातापितर जे यांची शिक्षा, तेणेंकरून लहानपणीं अज्ञानाकरितां चित्तास फार वाईट वाटून त्यांचेही अनिष्ट चिंतीत असें.

दहावे वर्षीं विवाह झाला. विघ्नें पडलीं असतां निर्विघ्न केले. मध्यें बोड्यावरून पडलों. अति अवस्था कठिण, दोन दिवस शरीरभान नाहीं. याजप्रमाणें जालें असतां गोविंद जो त्याचे कृपेनें बरे केले. पुढें पंधरावे वर्षीं पित्याचाः काळ झाला. त्यांचें और्ध्वदेहिक ईश्वरें करविलें. पुढें परंपर सेवाधर्मः चालवा या योगें व श्रीमंतांची कृपा पुत्रवत् असें जाणून कर्नाटक प्रांतीं श्रीरंगपट्टणंपर्यंत गेलों. मातोश्री व कुटुंब सहवर्तमान भाऊंबरोबर हिंदुस्थानांत जाऊन स्वर्गंगा त्रिपथगा भागीरथीचें स्नान त्रिस्थली यात्रा करावी, अंतःकरण शुद्ध होईल, या भावनेकरून गेलों. त्या कालीं चित्तास अति वैराग्य. याचें कारण शरीरीं किंचित् पीडा. परंतु चित्तास नाहीं. मातेच्या ठायीं भक्ति होत्साता चाललों. ते नर्मदा महागंगेमध्ये स्नान करून एकवृत्तीनें ध्यान केले. त्या दिवसापासून उत्तरोत्तर वैराग्य अंतःकरणशुद्धीच होत चालली. भाऊंची ममता विशेष व आंवेची व्यथा बहुत जाहाली. उठावयास शक्ति नाहीं, रेचन बहुत, ग्लानी फार, तेव्हां कूच जहालें असतां मुक्काम श्रीमंतांनीं करवावा. त्या कालीं ईश्वरें आरोग्य केले. पुढें दर मजल चरमण्वती तीरीं गेलों. तेथें ग्रहण पडलें. स्नानदानादिकें करून आत्मा पवित्र होत्साता ध्यानेंकरून कालक्षेप चालत असे. पुढें सूर्यतनया यमुना इचे तीरीं गौघाटाजवळ गेलों. तेथें स्नानसंध्या करून दोहों दिवसांनंतर मुक्तिपुरीं श्रीमथुराक्षेत्रीं गेलों.† तेथें क्षौर प्रायचित्त श्राद्धादिक करून तदनंतर पुढें

† जन्म - माघ कृ० ४, शके १७६३, ता. १२ फेब्रु०, १७४२. * पिता जनार्दन वल्लाळ भानु. ‡ भानूचा व पेशव्यांचा घरोवा किती होता हें प. बखर पहिली असतां ध्यानांत येईल. † ही स्वारी १७५७ चें आरंभें झाली. ‡ चंबळा. † ह्या सप्त मुक्तिपुण्या प्रसिद्ध आहेत —

अयोध्या मथुरा माया काशी कांची अवंतिका ।

पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायकाः ॥

भगवान् पूर्णब्रह्म राधाकृष्ण याणें सकल लीला केल्या असें जें वृंदावन, त्या स्थळास गेलों. तेथें कालिया डोहीं कदंबवृक्ष ज्याजवर भगवान् बसून वस्त्रहरण करिता जाहला, त्याच्या शाखा अत्रापि यमुनेंत गेल्या आहेत, त्याखालीं जाऊन स्नानतर्पण करून तदनंतर गोपीचंदनाचे टिळे व तुळसीच्या माळा घालून भगवंताचें ध्यान करीत होत्साता वृंदावनांत अटलबिहारी व कुंजबिहारी व बालबिहारी, राधाकिशोर, गोविंदजी या भगवंताच्या मूर्ती यांचीं दर्शन घेतलीं. त्यात कुंजबिहारी मध्यान्ह काली चोपाळ्यावर निद्रिस्थ, कपाट लागलेलें, परंतु चोपाळ्यावरची दोरी बाहेर ओढीत असत. ती आपले हातीं ओढून भगवान् जो यास आंदोलन-लीला केली. तेथोन शृंगारवट जेथें भगवंतें राधेस शृंगार केले तेथें जाऊन वटदर्शन घेऊन पुढें वंशीवटी म्हणजे जेथें भगवंतें मुरलीवादन केलें, तेथें जाऊन वटाचें दर्शन केलें. तेथून सेवावन, कुंजवन हीं स्थळे, कुंज कसें कीं भगवान् लीला करितो असाच भास होत असावा. सर्वही वृक्ष छत्राकार, ठेंगणे, भूमिस्थ पल्लव कंटक वृक्षासही परंतु कंटक नाहीं. हें पाहून आनंदमय होत्साता यमुना तीरीं रेंतींत भगवान् जो याणें बालरूपी लीला केली, पादारविंद-संबंधी रेणु रजःकण त्याची प्राप्ति मस्तकीं वंदावयाकरितां ब्रह्मादिक देव इच्छितात. तेथें जाऊन लोळून ती रेंती मस्तकावर घेतली. तेथोन ज्ञानगुदडीसः गेलों. तेथें थोर थोर संत, महंत, वैरागी भगवत्पर होत्साते, सायंकाळचे साहा घटिका दिवसास येऊन बसून पुराणश्रवण करीत आहेत, भगवंताच्या कथा नामें गाताहेत, त्यांचें दर्शन घेऊन चार घटका पाहून चित्त बहुत शांत जहालें. तदनंतर धीरसमीर जे यां प्रति कालिंदीतीरीं जाऊन सायंकाल संध्या करून भगवान् सांबसदाशिव जो याचें एकाग्र मनें करून ध्यान करून येता जाहलों. याप्रमाणें तीन चार दिवस क्रमिले. अनेक जन्मांचें पुण्य कीं, असें वृंदावन दृष्टीस पडलें, तेणेंकरून भगवंताच्या मूर्ती व भगवद्भक्त त्यांचे दर्शनकरून नेत्र पवित्र झाले. पादेंकरून चालत गेलों, तेणेंकरून पायांचें सार्थक जाहलें. हस्तेंकरून नमस्कार करिता जाहलों, तेणेंकरून हस्त पवित्र झाले. मुखेंकरून नामस्मरण केलें, तेणेंकरून मुख पवित्र जालें. कर्णेंकरून भगवत्कथाश्रवण केलें, तेणेंकरून श्रोत्र पवित्रता पावले. स्नानेंकरून सर्व देह पवित्र झाला. ज्या वृंदावनांत वैरागी एकाग्र वृत्ति करून ध्यानस्थ होत्साते

कुंजाखालीं जागां जागां वसले आहेत ; कोणी पणेंच भक्षून, कोणी जलप्राशन मात्र करून, कोणी दुग्धसेवन करून, कोणी सिद्धान्न आणून घालील तेंच खाऊन राहिले आहेत ; अशांचें दर्शन घेऊन सत्समागमाचें माहात्म्य किंचित् आनंदातें पावलों. त्यांत एका वैराग्यानें कृपा करून एक मंत्र भगवंताचे नामाचा सांगितला, कीं याचा जप करीत जावा. तो भगवंतेंच सांगितला असा मानून, सर्वास यथाशक्ति देणें देऊन, संतोषातें पावलों. पुढें दिल्लीस गेलों. तेथें पृथ्वीपतीचें * दर्शन श्रीमंतांचे आशेवरून घेतलें. त्याणीं बहुत कृपायुक्त भाषण करून, आशीर्वाद देऊन आपले जवळील वस्त्रें दिलीं, तीं घेतलीं. किंचित् संतोष जाहला कीं, भगवंताचे कृपेचे अंतर्वर्ती ही कृपा आहे. तदनंतर श्रीमंतांचे लष्करांत श्रीमंतांजवळ आलों. वसलों असतां भूमिकंप जाहाला. परंतु भगवंताचें ध्यान चित्तांत आणित्ता जालों. दिल्लींतील चित्रें वगैरे विषय ज्यांत पाप नाहीं असेही घेतले. पाहिले. पुढें उत्तरेकडील यवन § शत्रुत्वेंकरून यमुना पैलतीरीं पाऊण लक्ष सेनेसहवर्तमान येऊन उतरला. परंतु यमुना भरपूर चालली, तेणेंकरून उभयपक्षीं स्तब्धताच जाहली. पुढें कुंजपुरा श्रीमंतांनीं शौर्येंकरून घेतला. मीही युद्धांत होतो. ईश्वरें रक्षिलें. तों इतकियांत यवन आलीकडे आला. श्रीमंत सैन्यासहवर्तमान त्याचे समोर गेले, गांठ पडली. तेव्हां मी तर लहान. श्रीमंतांचे बुद्धीस महान बुद्धि, परंतु भावी अर्थ तेणेंकरून विपर्यास पडला. आत होते, वळवंतराव मातुल व नाना पुरंधरे वगैरे, ते अनास झाले. जे अनास शाहनवाजखानी, भवानीशंकर वगैरे ते आस झाले. त्यांचे वाक्याचे ठायीं विश्वास, तेणेंकरून आपली रीत युद्धाची सोडून यवनांची रीत धरिली. परस्परें युद्ध होत असे. गोळे प्रत्यहीं शत्रूचे राहुटीवरून जात. मातोश्री व स्त्री भयभीत होत कीं कसें होईल ? ते ते समयीं मातोश्रीस विनंती करीत गेलों, कीं मी विनंती करितों, एक ईश्वरीं लक्ष असावें. त्यांत मातुल युद्धांत होते ते पडले. ते दिवशींच सर्व सैन्य नाशास पावावें, परंतु रात्र जाहली यामुळें राहिलें. त्या दोन महिन्यांत मनुष्यें, पशु बहुत मेले. अन्नाची महर्गता. दुर्गंधी एकेच ठिकाणीं, असे श्रम पाहिले. पुढें मातुश्रीस श्रम फार जाहले. होणार अवश्यक होतें, यदर्थी संदेह धरूंनच नये, हा माझा निश्चय. पुढें थोरलें युद्ध उदयीक होणार—तों पूर्व दिवशीं संकेत कीं, पराजय आपला जहाला तरी शत्रूचे हातीं श्रीमंतांचें कुटुंब

* पृथ्वीपति = बादशहा; जवानवरून नांवाचा शहाजादा भाऊनेंच तख्तावर बसविला होता.

§ अहंमदशहा अवदाली पठाण.

व आपलें, हातीं लागूं नये. आपणच नाश करवावा. आपण तर वाचत नाहीं असा सिद्धांत करून श्रीमंतांनीं याचीही योजना केली.

दुसरे दिवशीं तयार होऊन प्रातःकालचे दोन घटिका दिवसास युद्धास गोळागोळीचा प्रारंभ जाहला. श्रीमंत अति बुद्धिमान्, धैर्यवान्, शूर, कृतकर्मे, गर्व मात्र विशिष्ट, परंतु तर्तूद फारच सैन्याची वगैरे केली. शेवटीं निशाणा-जवळील तर्तूद एकीकडे जाऊन शत्रूची मुख्यस्थानींच गांठ पडली. मी श्रीमंतांसन्निध ईशस्मरण किंचित् करून असें. तों विश्वासराव यांस गोळी लागली. पडले. ते हत्तीवर श्रीमंतांनीं घालून उभेच राहिले. तों पठाण पायउतारा आंत येऊन मिसळले. तोडातोडी होऊं लागली. आणि डावे बाजूचे मातबर सरदार, चौघड्याचे धनी देखील पूर्वींच पळाले. उजवे बाजूचेही होळकर शिंदे निघोन निशाण निघालें. दोन तीन शत पायदळ होतें. श्रीमंत दिसेनातसे जहाले. तेव्हां ईश्वरें बुद्धि दिली. माघारे फिरलों. पूर्वीं युद्धांत बापूजी पंतीं† बोध केला. माघारें फिरावें. त्यांस उत्तर केलें कीं, अशा समयीं श्रीमंतांस सोडणें ठीक नाहीं. परंतु पुढें याप्रमाणें जहालें. लक्ष सैन्य त्यांत मोठेमोठे सरदार असतां एकही त्या समयीं श्रीमंतांस आप्त न जहाला. बहुत अन्न भक्षिलें, कृपा पुत्रवत् केली. तितके, चांगला काल होता तेव्हां केशास ढका लागल्यास प्राण देऊं अशा प्रतिज्ञा. परंतु ईश्वर घटित विपरीत काळ, त्यांत सोबती कोण होतो? सर्व सुखाचे सोबती. भोजन आदरें करून करावें. वस्त्रें, जवाहीर, जागिरा द्याव्या. निदानीं इतके असून ज्यांचे देहाचें ठिकाण कोणास ठाऊक नाहीं. सर्व वाताहात जहाले.

मी सायंकालचे दोन घटका दिवसास घोड्यावर पाणिपतांत आलों. त्या देशाचा मार्ग अगदीं ठाऊक नाहीं. तेथें परमेश्वर वाट दाखवायापुरते रामजीपंत* उभे होते. सांगूं लागले, बोडें वस्त्रें टाकून द्यावीं, त्यावरून सर्व टाकून शुद्ध लंगोटी लावून बसलों. रात्र जहाल्यावर चाललों. तों एका कोसांत तीन चार वेळां शरीरास हात लावून टोपीवाल्यांनीं झाडा घेतला. दर खेपेस समागमेचे दहावीस तोडून टाकीत. त्यांत मी राहिलों हे सत्ता ईश्वराची. परंतु

† बापूजापंत—हरिपंत फडके यांचा सर्वांत वडील वंशु, *रामाजी अनंत दाभोळकर, उपनाम काळे, सिंधांचा दिवाण.

वापूजीपंत, रामाजीपंत राहतच गेले. असें जातां दाहा वारा कोश पश्चिमेकडे गेलों तों तेच शत्रु येऊन रामाजीपंत, वापूजीपंत वगैरे यांस जखमी भारी केलें. पडले. मी एकटाच राहिलों. तो गवतांत गेलों. ईश्वरें तृणें करून माझे रक्षण केलें. त्यांस मोहनी घातली. सर्वास मारिलें असतां मी जवळ असतां न मारिलें व गवत लांब असतां जाऊं दिलें. पुढें ते गेल्यावर जाऊं लागलों. तों पुढें दोन कोशांवर दुसरे मागती दृष्टीस पडले. तेव्हां मागती तृणांत जाऊन बसलों. तों जवळ येऊन काहूं लागले. 'ते समयीं ईश्वर त्यांतीलच एका वृद्धाचे मनांत संचार करिता जहाला, कीं कशास मारितां? मग गेले. तदनंतर माझी शक्ति पाणिपतावर बहुत क्षीण, आमविकारादिक विकार युक्त, अन्न चालेना, असा मी त्याजवर दयासमुद्र सांब सदाशिव जो याणें कृपा करून, शरीर अशक्त, ऊन पाहिलेंच नाहीं, व पादचारी, अभ्यास नसतां सोळा सत्रा कोश अन्न उदका-व्यतिरिक्त आलों. क्षुधा तिसरे प्रहरीं लागली. तेव्हां बोरीचा पाला सापडला तो खाऊन पाहिला. तो तोंडांत जाईना. तसाच सायंकाळीं एका ग्रामावाहेर आलों, तों एका त्रैराग्यानें पीठ आणून दिलें. त्याची भाकर खादली. ती अमृत समान लागली. नंतर निद्रा केली.

प्रातःकालीं गंगासहस्रनाम म्हणत ईश्वर स्मरण करीत चाललों. तो एका गांवामध्ये गेलों. तेथें एक साहुकार होता त्यानें घरीं नेलें. एक ब्राह्मण होता व यशवंतराव चात्रुकस्वाराकडील भेटला, त्याजकडून स्वयंपाक करवून भोजन केलें. तों शत्रूचे स्वार गांवांत आले हें वर्तमान कळलें. तेव्हां साहुकार म्हणाला कीं आम्ही गाडी करून जयनगराकडे पावते करितों, गाडींत बसून चाललों. तों पाहिलें कीं हा फसवितो. असें बुद्धीस येऊन गाडी टाकून पायउताराच होऊन चाललों. बरोबर दोन तीन ब्राह्मण, दोन मराठी माणसें, याग्रमाणें दाहा वारा कोश गेलों. असे सात दिवस पायीं चाललों. नित्य भोजनाचें साहित्य ईश्वर देववी. तेणेंकरून समागमचे मंडळी सुद्धां भक्षून रेवाडी पावतां आलों. तों लष्करचे पळे त्या वाटेनें गेले. त्यांस गांवांत बालोराव म्हणून चौघे भाऊ असत. ते माझे नांव ऐकून पुसत, कसे आहेत? चेहरा कसा? खुणाखाणा सर्व त्यांनीं पुसून घेतलें. मागाहून हे येतात हें जाणून मार्गावर नेहमीं पहात बसत. आम्ही आलों तों त्यांनीं रेवाडीवाहेर ओळखिलें, पुसूं लागले. नांव न सांगावें हा निश्चय, परंतु तो अर्गींच नांव लावूं लागला. त्याचे बोलण्यांत वाकडी गोष्ट नाहीं. आम्हांस साहित्य करून द्यावें, उपकार करावा हें पाहिलें. तेव्हां नांव सांगितल्या-

वर आपले घरास मंडळी सुद्धां नेऊन उत्तम प्रकारें भोजनाचें साहित्य करून दिलें. भोजन केल्यावर वस्त्रें दिलीं. तदनंतर रामजीदास जोशी मातबर रेवाडींत असे, त्यास वर्तमान कळल्यावर त्यानें आपले घरीं नेऊन ठेविलें, सात दिवस भोजनास व उत्तम वस्त्रें दिलीं. पुढें आमचें मानस दीग भरतपुरास जावयाचें. परंतु तो म्हणें सोबत चांगली लावून गाडी करून देऊन पावतें करीन. त्यावर एक लग्न निघालें, त्याबरोबर गाडी करून देऊन बरोबर पेढे साहित्य करून दिलें. आम्ही निघालों तों वारेंत कृष्णभट्ट वैद्य आले. त्यांनीं सांगितलें कीं, स्त्री, विरोजी बारावरकर यांनीं संभाळून आणिली. ती नारोपंत गोखले यांचे घरीं आहे. तेथें त्या गृहस्थानें साहित्य वस्त्रपात्राचें केलें. आम्ही तेथें गेल्यावर भोजन क्षिरीचें घातलें. तेव्हां आनंद झाला. मग स्त्रीस एक गाडी दुसरी करून तेथून निघालों. तो दिगेस आलों. तेथें पुरुषोत्तम महादेव * पाणिपताहून आले होते, ते वानवळे यांचे गुमास्त्याचे विन्हाडास राहिले होते, त्यांस कळतांच त्यांनीं आपले विन्हाडास नेलें. तेथें कुटुंबसुद्धां कमकसर महिनाभर होतां. धुधा फार लागत असे. त्यांनीं वस्त्रें वगैरे साहित्य भोजनाचें चांगलें केलें. तेथून मातुश्रीचा शोध फार केला. परंतु घरचा खिजमतगार बरोबर होता, त्यानें सांगितलें कीं घोड्यावरून पडून जखम लागून मेली. हेंच ठिकाण लागलें.

पुढें पालखी व घोडी घेऊन ढवळपुरावरून ग्वाल्हेरीस सारें लष्कर पळून पार्वतीवाडी, नाना पुरंधरे, मल्हारजी होळकर, सारे होते तेथें आलों. अंतःकरणापासून होतें कीं, श्रीकाशीस जाऊन नेहमीं वास करावा. प्रपंचांतील विषयमात्रीं दुःख हें पुरतें समजलें. परंतु देहप्रारब्ध बलवत. तेथें आलियावर सर्वांनीं निषेध केला. एकदां देशीं जावें. मातोश्रींचा विधि करावा. वगैरे कित्येक प्रकार काशींत गेल्यावर कसे होईल. पाणिपत जालें तेव्हां काशीहि कशी होते, असें चित्तांत येऊन लष्कराबरोबर येऊं लागलों. पाणिपताचें वर्तमान श्रीमंत नानासाहेबांनीं ऐकून माझे स्मरण फार गुरुजी† जवळ केलें कीं, त्याचें शरीर अशक्त, कसा निभाव होईल ? परंतु ईश्वरकृपेनें व त्यांचे आशीर्वादेकरून महत्संकटांतून पार पडलों. पुढें श्रीमंत नानासाहेब यांचें दर्शन बराणपुरावर जालें, पाहातो तों शरीर फार क्षीण जहालें आहे. मजीं बेतन्हा जाली आहे, बहुतांच्या अब्रू क्षणाक्षणां जातात. परंतु मजवर सद्यतेनें लोभेंकरून भाषण करून वर्तमान

* उपनाम हिंणणे. † महादाजी बळाळ करकरे गुरुजी.

पुसलें. सांगितलें. तीनचार दिवस वरोबर राहिलों. श्रीमंत गोपिकाबाई व नारायणराव यांस देवी आल्या. करितां त्यांसहवर्तमान नर्मदातीरीं राहिली. परस्परें उभयतांचें चित्तही ठीक नाही हें कळलें. कालवैपरित्येकरून न घडावयाचें तेंही घडलें.

तदनंतर या मर्जीत कसें होईल जाणून निरोप घेतला कीं, टोक्यास पुढें जातो. जावें म्हणून आज्ञा दिली. टोक्यास येऊन राहिलों. तों श्रीमंतही मागाहून तेथेंच आले. पुन्हा दर्शन घेतलें. मर्जी विकट असतां एक शालिग्राम मागितला, तो बहुत कृपें करून आज्ञा झाली कीं, क्षेत्रांतून पाहिजे तो घेणें. सीतारामचंद्र मूर्ति घेतली. एक दिवस प्रदोष तेथें पडला. ते दिवशीं श्रीमंत थोरले राव* यांचें श्राद्ध म्हणून मला भोजनास बोलाविलें. मी विनंति सांगून पाठविली कीं, प्रदोष आहे. तथापि यावें म्हणून उत्तर जाहलें. यावरून स्वारी देवास जाते समयीं गुरुजींकडून विचारविलें, तेव्हां आज्ञा जाली कीं, रावसाहेब यांचें श्राद्ध आहे, याजकरितां जरूर यावें. त्यावरून गेलों. श्राद्धाचे ब्राह्मणभोजनें जाहलियावर खांसा भोजनास बसले, एकीकडे श्रीमंत माधवराव (व) एकीकडे मला बसविलें. आणि दुसरो† स्त्रीकडून वाढविलें. तिला शिक्षा वाढावयाची दाखविली. अर्थात् मातोश्रीकडून लेकरास वाढविलें. नंतर श्रीमंतांस विनंती केली कीं, कांहीं दिवस गंगातीरीं राहून मन स्वस्थ करावें असें आहे. त्यावरून आज्ञा जहाली कीं, कांहीं दिवस राहावें. श्रीमंत कूच करून पुण्यास गेले, तों शरीर क्षीणच होते. शेवटील समय, लवकर यावें म्हणून पत्रें आलीं. त्यांचे अन्नाचें शरीर, समयीं जवळ असावें, याकरितां पुण्यास येऊं लागलों तों पारनेरा अलीकडे वर्तमान ऐकलें कीं, कैलासवास केला. श्रीमंत दादासाहेब यांचीं पत्रें आलीं कीं, जरूर यावें. पुढें पुण्यास आलों. श्रीमंतांस देवदेवेश्वर‡ संनिध कैलासवास जाहला, हें ऐकून श्रम जहाले. नंतर दादांहीं कृपायुक्त ममता केली. पुढें श्रीमंत राजश्री माधवराव साहेब यांस सातान्यास पेशवाईचीं वस्त्रें द्यावयाकरितां घेऊन गेले. समागमें मलाच घेऊन गेले. राजद्वारीं वस्त्रें घ्यावयास समागमें येणें म्हणून बहुत आग्रह केला. विनंती केली कीं, आम्हांस गरज काय ?

* बाजीराव बल्लाळ पेशवे. † ही नारोवा नाईक वाखरे पैठणकर यांची कन्या. लग्न श. १६८२ मध्ये मार्गशीर्षांत झालें. नांव राधाबाई ठेविलें.

‡ पर्वतीवरील महादेव.

आमचे खावंद आपण. म्हणोन गेलों नाहीं. त्यावर श्रीमंतीं राज आज्ञा घेऊन पुण्यास यावयास निघाले. समागमेंच होतों. नंतर श्रीमंत नीरा उतरोन पलीकडे गेले. आम्ही उद्यां उतरोन जाऊं म्हणोन शिरोळ गांवांत राहिलों. नदीस पूर आला याकरितां नावेंत बसलों. मध्ये धारेंत नाव आली ती प्रवाहीं पडली. नावाड्यांनीं सांगितलें कीं आमचा उपाय नाहीं. तेव्हां पुढें खडक जवळ आला, फुटली, म्हणजे शेवटलाच पक्ष. तेव्हां ईश्वरस्मरण केलें. तों दोन मनुष्यांनीं उड्या टाकून नाव ओढून काढली. हें रक्षण क्षीराब्धिशयन महाविष्णु याणें केलें. पुढें पुण्यास आलों, तों श्रीमंतांनीं कृपा करून यासमयीं कार्यांत मन घालवें हे आज्ञा केली.

४१

पु. द. भा. १ ले. ४१८.]

[२ एप्रिल १७६१]

लटके मनसबे न करणें

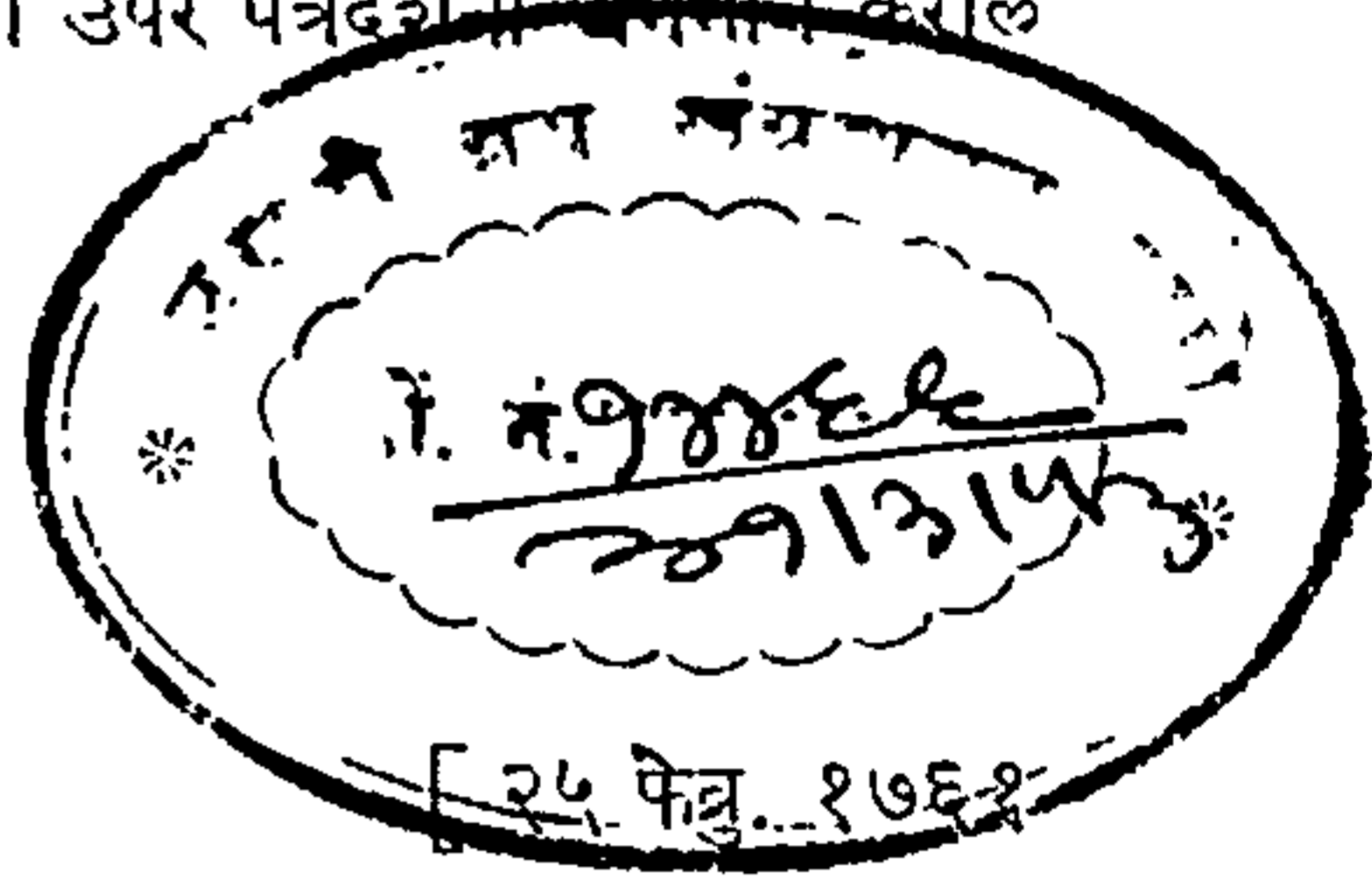
[पेशवा नानासाहेब उत्तर हिंदुस्थानची व्यवस्था लावून दक्षिणेकडे निघाला तेव्हांचें त्याचें त्रिवक सदाशिव पुरंदरे यास पत्र. मल्हाराव होळकरानें पानपतावर कुचराई केली असा पेशव्याचा समज होता. त्यासंबंधीं वाटाघाटी चालून अखेरीस उत्तरेची सर्व जबाबदारी मल्हारावावरच सोपवी असें पेशव्यानें ठरविलें.]

श्री

चिरंजीव नाना यासी आसीर्वाद उपरी. तुम्ही लिहिली मसलत उत्तम. परंतु या देशी हवा अतिशय सर्द. गोपाळरायासुं सर्व ठाऊक आहे यास्तव उजेनीहून कूच केलें. इंदुरावरून ओंकारेश्वरास जातों. गोपालराव चैत्रात जितके काम होईल तितके करून अक्षत्रितीयेस येतील. दिल्लीहून जयनगराहून वातमी आली की, अबदाली दोन मजली माघारा गेला. गुंता नाही. सुज्याउदौला ती मजली आपले देशाकडे गेला. आता मी राहणे किमर्थ ? मल्हारावा, विठ्ठलपंत, नारो शंकर, गणेश संभाजी, मजकडील तीन च्यार हजार फौज मिलोन छावणीस

राहातील. मल्हारवा इंदुरास राहातील व राहावे. सर्व हिंदुस्थानचा यखतियार त्यांवर आहे. शफतपूर्वक ऐसी दोन पत्रे पाठविली. पावली न पावली हे न कळे. तुम्ही लटके मनसवे न करणे. पत्रदर्शनी लांब मजली करून ओंकारेश्वरास येणे. आठ दिवस तुमची वाट उजेनीस पाहिली. या उपर पत्रदर्शनी धनमान कराल तर शफत असे. छ २५ सावान हे आसीर्वाद.

४२

पे. द. भा. २ ले. १४८]

कालचक्रानुसार विपरीतार्थ

[सदाशिवराव भाऊचा प्रेतसंस्कार यथासांग केल्याबद्दलचा मजकूर मराठ्यांचा सुजाउद्दौला याजवळचा वकील काशीराज शिवदेव यानें पेशव्यास खालील पत्रांत लिहून कळविला आहे. यावरून पुढें सदाशिवराव भाऊचा तोतया खोटा आहे ही पेशव्याची संपूर्ण खात्री होती.]

श्रीसांब शिव प्रा

श्रीमंत राा पंत प्रधान स्वामीचे सेवेसी —

पो। काशीराज शिवदेव दि।। नवाब शुजाउद्दौला कृतानेक सां नमस्कार विज्ञापना यैसीजे. येथील कुशल जाणून स्वामीही निजानंदवैभवलेखनास आज्ञा करीत असले पाहिजे. विशेष. येथील प्रसंग आपले सैन्याचा व गिलज्यांचा मुकाबिला होतां कालचक्रानुसार विपरीतार्थ निदर्शनास आला तो परस्परें सेवेसी विनंती जाला असेल. येजमानांचा आपला स्नेह अविच्छिन आक्रित्रीम आहे तोच आहे. अगतिकत्वे येणें जाले यथाशक्य सोरस्यास मनोदये होता. परंतु भगवत सत्ता यैसीच होती, त्यास उपायें काये? जुंज मोडलिया महायेवनेछा विपरीत भावें होती. त्यास आम्ही ब्राह्मण व आपले सेवक असतां अर्थ व्हावा हें अनुचित जाणून येजमानांस बोध करून महतायासें श्रीमंत भाऊ सो व श्रीमंत रावसो-बांची शबें रणांगणीहून आणून ब्राह्मण मंडळीचे सहित चंदनादि उपचारें संस्कार केला. हेहि त्यांचेंच पुण्य सहायें जालें कीं यैसा योग जाला असता

संस्कार येथाविधि जाला. जे शर्तमर्दाची ते केली का जसे आपले आंश होते. येजमानांस या प्रसंगामुळें बहुत खेदावह जालें.

स्वामीराजांसहि परम दुःखावह होईल. परंतु भगवत इच्छेस उपाये काये? स्वामी सर्वज्ञ आहेत. विज्ञापना करावी यैसा अर्थ नाही. सेवकास दासवर्गांत जाणून सदैव आज्ञापत्रीं सनाथ करीत जावें. बहुत काये लिहिणें, कृपा निरंतर असो दीजे हे विज्ञापना. माघ कृष्ण १२ मु। दिल्ली.

४३

खरे ऐ. ले. सं. भा. १ ले. ९९]

[१७ फेब्रु. १७६३

चुलते-पुतण्यांची एकवाक्यता

[माधवराव पेशव्यानें मातुश्रीस लिहिलेलें हें सुंदर पत्र मराठ्यांच्या इतिहासांत विशेष महत्त्वाचें समजलें जातें.]

तीर्थरूप मातुश्रीबाई, वडिलांचे सेवेशीं,

कारभारी यांचे पेचामुळें आमचे दौलतेच्या तणावा तुटत चालल्या. पहिल्यापासून राखलें असतें तर सर्वही आपापला कारभार करून लगामीं राहते, तें न झाल्यामुळें सर्व मुलूख बुडाला. पत-पातेज उडाली. लोक फितूर झाले. धन्याचें वजन राहिलें नाही. शत्रु बलवत्तर झाले. तथापि पैसा असता तरी सर्वही गोष्टी, इतकेही पेच सांभाळून, नीट होत्या. पैसा नाही फौज कशानें ठेवावी? फौज नाही, दौलत कशी राहाणार? असें, बारीक बारीक पाहतां, सारें अवघडच आहे. प्रस्तुत दादासाहेब व आम्ही एक झालों, हीच गोष्ट एका करोडीची जाहली. त्यांची आमची एकवाक्यता जाहली. ममताही परस्परें पहिल्यापेक्षां अधिकोत्तर मिळाली. कारभारीही आमचे लगामीं उत्तम प्रकारें लागले. आमची दौलत पूर्वीप्रमाणें करावी, हेंच मानस अंतर्यामापासून त्यांचे आहे. या उपर त्यांचा दुसरा संकल्प नाही. जें करणें तें आपले व आमचे विचारें करावें. दौलतीस ज्या गोष्टीनें कल्याण तीच गोष्ट साऱ्यांनीं करावी हीच बुद्धि आहे, व प्रस्तुत याप्रमाणेंच चालत आहे. आतां गोष्टी जाहल्या आहेत, याच गोष्टी दृष्टीस असाव्या. येणें करून पार लागेल तो लागेल. नासलें, त्यास दुसरें झालें तरी अगदींच

नासेल, यास्तव झालें तें उत्तम आहे. एक विचार असावा तो आहेच. परिणाम लावणार परमेश्वर व वडिलांचें पुण्य समर्थ आहे. बहुत काय लिहूं, हे विज्ञापना.

४४

खरे ऐ. ले. से. भा २ ले ३४७]

[१४ ऑगस्ट १७६३

पौ छ १६ सफर

आम्हांपेक्षां अधिक झाले

[खालील पत्रांत रघुनाथरावानें माधवराव पेशव्याची योग्यता निःसंशय कबूल करून ती आपल्या भावजर्थास कळविली आहे.]

ती० मातुश्री बाई वडिलांचे सेवेसीं रघुनाथाचे नमस्कार विनंती. चिरंजीव रायांनीं यंदा मेहनतींत व शिपाईगिरींत कमी केली नाही. आम्हांपेक्षां अधिक जाहले. इतके दिवस त्यांनीं लढाई देखिली नव्हती. (ही) पहिली लढाई पाहिली. ह्यांत सर्व प्रकारें तर्तूद अधिक केली. त्यांचा पुढें कर्तेपणाचा भरवंसा आम्हांस आला. सांप्रत कारभार चिरंजीवच करितात. आमचे मर्जांप्रमाणें वर्ततात. तिलमात्र वांकडे चालत! नाहीत. आम्हीही यथाज्ञानें सुचतें तें त्यांस सांगतों. तेच कारभार करितात. माझे शरीर बहुत अशक्त झालें, मेहनतीस कामाचें नाही. निजामलीचा मनसबा शेवटास गेल्यावरी कोठें तीर्थी वसून कांहीं ईश्वरभजन करावें इतकेंच मानस आहे. परमेश्वर इच्छा पूर्ण करणारा समर्थ आहे. आतां निजामअलीस मारणें सहज आहे, परंतु लोकांस ऐवज पावला नाही, यामुळें लोक मन घालीत नाहीत. तथापि जोर करून ईश्वरस्मरण करून काम हरकसें शेवटास नेतच आहों.

[यानंतर एक महिन्यानें दादाचा विचार फिरला तो असा - पहा सदरचा ले. ३६७.]

‘ दादांचें मानस नऊ लाखांची जहागीर व चार किळे घेऊन मातुश्रीच्या विद्यमानें वेकिलाक करून § निरोप घेऊन स्नानसंध्या करावयास व्यंत्रकास जावें. अग्निहोत्र घ्यावें हा मनोदय आहे. ’

राज० खं. १३ ले. ८४]

[१९ जून १७६५]

दौलतीची वाटणी अनिष्ट

[खालील खुबीदार पत्र माधवराव पेशव्यानें रघुनाथरावाचा कारभारी चिंतो विठ्ठल रायरीकर यास लिहिलें. त्यांत चुलते पुतण्यांच्या भांडणाचें बीज व दादाचा क्षणभंगुर स्वभाव चांगला व्यक्त होतो.]

ही दौलत मोठी. या दौलतेस सर्व लहान मोठ्यांनीं अनुकूल असून जेणेंकरून दौलत नीट होय तेंच सर्वांनीं करावें. तें एकीकडे राहून दौलत दोहों जागा करावी हेंच तीर्थस्वरूपांचें मानस. त्यास आम्हांस कांहीं करणें नाहीं. कारण कीं, ही दौलत पहिल्यापासून एकानींच करावी, बरकडांचा भार करणारावर असावा. याप्रमाणें चालत आलें असतां, आतां वडिलांचें मानस कीं, आम्हांस गुजराथ द्यावी, आणि सर्व किल्ल्यांचा बंदोबस्त आम्हीच करूं म्हणतात, त्यास आम्हांस कांहीं करणें नाहीं. कां कीं, अशानें ही दौलत चालणार नाहीं व दोहों जागां दौलतीचे वाटे केल्यानें लौकिकही वाईट, यांस्तव सर्व वडिलांनींच करावें. आम्ही स्वस्थ भलते जागां राहूं. आपल्या आपल्यांत भांडून दौलत बुडविली हा लौकिक कशास पाहिजे? सर्व त्यांनींच करावें हें फार चांगलें. आम्ही स्वस्थ राहूं. वडिलांनीं नीट केल्यावर आम्हांस सांगतील तेव्हां आम्ही जवळच आहां. हेंच प्रस्तुत काळीं बरें. तुम्हांस लिहावयाचें कारण इतकेंच कीं, सर्व लोक म्हणतात, ही दौलत थोर, तीर्थस्वरूप दादासाहेब चिंतोबाचे हातीं, तेव्हां चिंतोबांनीं वडिलांस समजून सांगावें, आणि या गोष्टीचा बंदोबस्त पाडावा. हें एकीकडेच राहून नव्या गोष्टी नित्य निघतात हें काय? तेव्हां या गोष्टीचा शब्द तुम्हांवर लोक आणितात. तुम्ही तर वडिलांस आपल्या तर्फेनें सांगतच असाल. परंतु वडिलांचा इतवार तुम्हांवर, तेव्हां शब्द तुम्हावर आणितात. तुम्ही तर नीट करतां, परंतु लौकिक वाहेर कसा आहे हा तिन्हा-इतास पुसावा. ही चिठी वाचून फाडून टाकणें. दुसऱ्यास एकंदर कळूं न देणें.

दुसऱ्यास कळवाल तर शपथ असे. हेंच बोलणें रुवरू बोलावेंसें होतें; परंतु वर्तमान ऐकिलें कीं, तुम्हांस वरें वाटत नाहीं, यास्तव चिड्डी लिहिली असे. '

मोर्तव सुद

४६

चं. द. ले. १०८]

[४ जून १७६६

वडिलांप्रमाणें लौकिक करा

[ता. २० मे १७६६ रोजीं महारराव होळकर मोहदनजीक आलमपूर येथें मरण पावला. दौलतीचा वारस त्याचा नातू अहल्याबाईचा पुत्र मालेराव होळकर यास खालील सान्त्वन-पत्र अहिल्याबाईनें लिहिलेलें आहे.]

श्री

पो छ ९ मोहरम मुा चरोलीं प्रांत गोहद.

चिरंजीव राजश्री मालवा यांसि प्रती अहिल्याबाई होळकर असीर्वाद उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहित जाणें. तुमचे पत्र येऊन वर्तमान कळो येत नाहीं तेणें करून चित उद्विग्न आहे. तर जैसे न करावें. सदैव पत्र पाठऊन सविस्तरें लिहित जाणें. आम्ही तुम्हास दोन तीन पत्रे पाठविली आहेत त्या प्रों चिताचे समाधान करावें. अता शोक करावयाचा प्रकार नाहीं. सरदारीचा विचार दौलत चालली पाहिजे, यास्तव विवेक करून कामकाजांत चित घालून आव घालावा. ज्या प्रों तीर्थस्वरूप कैलासवासी सरदारी चालवीत आले त्याच प्रों तुम्ही पाया घालून त्यांज प्रों कामकाज चालऊन वडिलाप्रों लौकिक होय तेच तुम्ही कराल. अता कोता अंदेशा दूर करून उमदी नजर धरून वडिलांची कीर्ति आहे त्याजपेक्षा तुम्ही अधिक संपादन कराल यांतच तुमचा लौकिक आहे. राजश्री गंगाधरपंत तात्याच्या * मर्जांनिरूप वर्तत जाणें.

रा छ २५ माहे जिल्हेज बहुत काये लिहिणें हा आसीर्वाद.

* चंद्रचूड, होळकरांचा कारभारी.

पे. द. भा. ३९ ले. ८१]

[१७ जाने. १७६७

सेवकांनीं विनंतीमात्र लिहावी

[या पत्राचा लेखक त्रिंबक विश्वनाथ पेठे हा पेशवाईत सेनानायक व चतुर मुत्सद्दी म्हणून प्रसिद्ध होता. याची भाषाशैली स्पष्ट व मुद्देसूद असून राजकारणी कारभारांत तो चतुर म्हणून गणला जात असे. त्यानें खालील पत्र रघुनाथरावास लिहिलें आहे.]

पौ छ १९ सावान

श्रीशंकर

श्रीमंत राजश्री दादासाहेब स्वामीचे सेवेसी

विनंती सेवक त्रिंबकराव विश्वनाथ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल ता छ १६ सावान मु ॥ झासी स्वामीचे कृपेकरून वर्तमान यथास्थित असे विशेष. शरीरी अद्यापिहि अनारोग्य आहे. परंतु आपले कृपेकरून आरोग्यहि होऊन योजिले कार्याची कार्यसिद्धि स्वामीचेच पुण्यप्रतापे होईल. पौष कृष्ण द्वितीयेस झाशीहून स्वार होऊन कालपीस गेलों. संक्रमणप्रयुक्त तिलशर्करा थैली सेवेसी पाठविली असे. कृपा करून स्वीकारून पावलियाचे उतर पाठवावयास आज्ञा करावी. कालपीस गेल्यानंतर तिकडील नवल विशेष सरकारउपयोगी मजकुर असल्यास सेवेसी पत्र लिहून पाठवीन. त्या उपर दूर लांबणें तर लांबावे. मनसव्यास कळ बसल्यास फिरोन तसा घाट उतरीन म्हटल्यास उतरत नाहीं. सेवक लोकीं विनंती मात्र ल्याहावी, यास्तव आमचे पत्राची प्रतीक्षा असावी. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

राज० खं १० ले. १५७]

[१४ मार्च १७७५.

इंग्रजांचे हातीं मोठा किमया

[नारायणरावाचे वधानंतर रघुनाथराव दादा इंग्रजांचे आश्रयास सुरतेस गेला. त्याचे पाठीवर हरिपंत फडके असतां, दादास हाताशीं घेऊन इंग्रजांनीं पेशव्यांचे राज्य घेण्याच्या काय खटपटी चालविल्या त्या पेशव्यांच्या एका सरदारानें पुण्यास लिहून कळविल्या आहेत.]

श्री

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामीचे सेवेसी-विनंति सेवक वाजी गंगाधर मु।
बेलापुर चरणावर मस्तक ठेऊन सां नमस्कार विज्ञापना तागाईत ल १० माहे
मोहरम पावेतो स्वामीचे कृपावलोकनें करून सेवकांचे व तालुके मजकुराचे
वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. काल रविवारीं संध्याकाळीं राजश्री रणछोड
शेणवी वकील सरकाराचे मुंबईस होते ते येथे आले. कारण श्रीमंत दादासाहेबांनीं
सुरतेहून सनद मुंबईस पाठविली कीं, लक्ष्मण गोपाळ यांस वकिली सांगितली आहे,
त्यांजपासोन कामकाज घ्यावे आणि रणछोड शेणवी यांस सुरतेस रवाना करणे.
हे वर्तमान मारनिल्हेचे इष्ट मेस्त्र मोस्टिन यांनीं सांगितलें, त्याजवरोन हे तेथून
चंद्रगमनी होऊन होडीस पांच सा देऊ करोन आले. होडीवाले यानें साष्टीचे
खाडींत अलीकडे मौजे वसी ता मजकूर यांचें नस्तावर* चिखलांत उतरोन
होडी निघोन गेली. तेथें चौकी सरकारची आहे. त्यांणी बराबर शिपाई देऊन
येथें रवाना केले. ते प्रहर रात्रीस आवशीचे पावले. त्यांणीं मजकूर सांगितला
कीं, श्रीमंत दादासाहेब सुरतेस आहेत. इंग्रजानें जागा राहावयास माहामुदी
वागांत दिल्या आहे. श्रीमंत अमृतरावजी बराबर आहेत. नाटकशाळा आठ
जणी व पंचविस च्याळीस पावेतो खिजमतगार वगैरे आहेत. इंग्रजानें आपले
लोक जवळ ठेविले आहेत. सर्व साहित्य त्यांजकडूनच होत आहे. मुंबईहून
राजश्री सदाशिवपंत सौनी व नारोपंत गेले ते श्रीमंतांजवळ आहेत. कारभार
प्रस्तुत नारोपंत करतात. सुरतेचे जफतीस† सरकारचे राजत हजार बाराशें होते.

* नस्त भरतीचें पाणी पोचण्याची उंच जागा. † संरक्षणास.

पे. द. मा. ३९ ले. ८१]

[१७ जाने. १७६७

सेवकांनीं विनंतीमात्र लिहावी

[या पत्राचा लेखक त्रिंबक विश्वनाथ पेठे हा पेशवाईत सेनानायक व चतुर मुत्सद्दी म्हणून प्रसिद्ध होता. याची भाषाशैली स्पष्ट व मुद्देसूद असून राजकारणी कारभारांत तो चतुर म्हणून गणला जात असे. त्यानें खालील पत्र रघुनाथरावास लिहिलें आहे.]

पौ छ १९ सावान

श्रीशंकर

श्रीमंत राजश्री दादासाहेब स्वामीचे सेवेसी

विनंती सेवक त्रिंबकराव विश्वनाथ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विनंती येथील कुशल ता छ १६ सावान मु ॥ झासी स्वामीचे कृपेकरून वर्तमान यथास्थित असे विशेष. शरीरी अद्यापिहि अनारोग्य आहे. परंतु आपले कृपेकरून आरोग्यहि होऊन योजिले कार्याची कार्यसिद्धि स्वामीचेच पुण्यप्रतापे होईल. पौष कृष्ण द्वितीयेस झाशीहून स्वार होऊन कालपीस गेलों. संक्रमणप्रयुक्त तिलशर्करा थैली सेवेसी पाठविली असे. कृपा करून स्वीकारून पावलियाचे उतर पाठवावयास आज्ञा करावी. कालपीस गेल्यानंतर तिकडील नवल विशेष सरकारउपयोगी मजकुर असल्यास सेवेसी पत्र लिहून पाठवीन. त्या उपर दूर लांबणें तर लांबावे. मनसब्यास कळ वसल्यास फिरोन तसा घाट उतरीन म्हटल्यास उतरत नाहीं. सेवक लोकीं विनंती मात्र ल्याहावी, यास्तव आमचे पत्राची प्रतीक्षा असावी. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

४८

राज० खं १० ले. १५७]

[१४ मार्च १७७५.

इंग्रजांचे हातीं मोठा किमया

[नारायणरावाचे वधानंतर रघुनाथराव दादा इंग्रजांचे आश्रयास सुरतेस गेला. त्याचे पाठीवर हरिपंत फडके असतां, दादास हाताशीं घेऊन इंग्रजांनीं पेशव्यांचे राज्य घेण्याच्या काय खटपटी चालविल्या त्या पेशव्यांच्या एकां सरदारानें पुण्यास लिहून कळविल्या आहेत.]

श्री

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामीचे सेवेसी-विनंति सेवक बाजी गंगाधर मु। वेलापुर चरणावर मस्तक ठेऊन सां नमस्कार विज्ञापना तागाईत ल १० माहे मोहरम पावेतों स्वामीचे कृपावलोकनें करून सेवकाचें व तालुके मजकुराचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. काल रविवारीं संध्याकाळीं राजश्री रणछोड शेणवी वकील सरकाराचे मुंबईस होते ते येथे आले. कारण श्रीमंत दादासाहेबीं सुरतेहून सनद मुंबईस पाठविली कीं, लक्ष्मण गोपाळ यांस वकिली सांगितली आहे, त्यांजपासोन कामकाज घ्यावें आणि रणछोड शेणवी यांस सुरतेस रवाना करणें. हे वर्तमान मारनिल्लेचे इष्ट मेस्त्र मोस्टिन यांनीं सांगितलें, त्याजवरोन हे तेथून चंद्रगमनी होऊन होडीस पांच रूा देऊ करोन आले. होडीवाले यानें साष्टीचे खाडींत अलीकडे मौजे वसी ता मजकूर यांचें नस्तावर* चिखलांत उतरोन होडी निघोन गेली. तेथें चौकी सरकारची आहे. त्यांणी बराबर शिपाई देऊन येथें रवाना केले. ते प्रहर रात्रीस आवशीचे पावले. त्यांणीं मजकूर सांगितला कीं, श्रीमंत दादासाहेब सुरतेस आहेत. इंग्रजानें जागा राहावयास माहामुदी वागांत दिल्ला आहे. श्रीमंत अमृतरावजी बराबर आहेत. नाटकशाळा आठ जणी व पंचविस च्याळीस पावेतो खिजमतगार वगैरे आहेत. इंग्रजानें आपले लोक जवळ ठेविले आहेत. सर्व साहित्य त्यांजकडूनच होत आहे. मुंबईहून राजश्री सदाशिवपंत सौनी व नारोपंत गेले ते श्रीमंतांजवळ आहेत. कारभार प्रस्तुत नारोपंत करतात. सुरतेचे जफतीस† सरकारचे राजत हजार बाराशें होते.

* नस्त भरतीचें पाणी पोचण्याची उंच जागा. † संरक्षणास.

त्यांस दादासाहेबांनीं दोन वेळां सनदा सादर केले व निदानीं सांगोन पाठविलें कीं, उठोन जाणें, नाहीं तर खासा स्वारी होईल !

त्याज्वरोन बंदीचे लोक पांच कोस माघारे सरले. इंग्रजांची उमेद तीन हजार गाडदी वगैरे लढाईचा सरंजाम घेउन रा गोविंदराव गायकवाड व खंडेराव गो यांजकडोन पो वडोदें आधीं सर करोन गोविंदरायास द्यावें, नंतर अमदाबाद द्यावी. भडोजेस गायकवाडाची तक्षीम निम्मे आहे ती इंग्रजांस बक्षीस द्यावी आणि मोबदला गाडकवाडास वडोदें पो ऐवज सरकारतर्फेचा द्यावा. राजश्री हरिपंत तात्यांचे फौजेबरोबर लढाई घेऊन श्रीमंतांस देशीं पुणेंयास आणावें. इतकें जालियावर इंग्रजांस सुरतेची चौथाई बक्षीस द्यावी. सुरतअठाविशी, वसई, बेलापूर देखील द्यावें. याज प्रां करारमदार उभयपक्षां होऊन शिके देखील झाले. इंग्रजानें बंदर किनाऱ्याचे तालुकदारांस व धुळपास दादासाहेबांच्या सनदा § आणावयाविशीं मुजरत† फतेमारी गेली आहे. सनदा आल्या म्हणजे ज्याच्या नावच्या येतील तिकडे पाठवाव्या. कोण सनद मानितो, कोण मानीत नाहीं, हें पहावें. प्रस्तुत दादासाहेब म्हणजे मोठा किमया इंग्रजांचे हातीं सांपडला आहे. दुसरें दैवत नाहीं. ऐसा प्रकार मुंबईस जाला आहे. सुर्तेहून फतेमारी मुंबईस दोहों रोजां येत्ये. दादासाहेबांचें पत्र मुंबईस जनरलास* आलें कीं पुणेंकर सावकार मुछदी यांचा ऐवज मुंबईस आहे तो जप्त करणें, जाऊं न देणें. याप्रमाणें पत्र आलें आहे.

इंग्रजांस प्रस्तुत स्वर्ग ठेंगणा जाला आहे. वरकड मुंबईत आज पांचशें माणूस व साष्टी टापूंत आठ नवशें, उरणास दीडशेंपर्यंत आहे. आणि हिकडून कोणी त्यांजवर जात नाहीं, याजमुळें फार टीका करितात. असा प्रसंग. मुंबईस लोकांची भरती नाहीं, ऐसें घडलें नाहीं. तिजोरी जामदारखान्यामध्ये आज पंचवीस हजार रूा पाहिजेत, तरी नाहींत. धुळपाचे आरमाराची मोठी सलावत इंग्रजावर आहे, परंतु तोही आरमारसुद्धां येत नाहीं. दबोन राहिला आहे. याजमुळें इंग्रज फारच हांवभरित † जाला आहे. बंगाली व चिनाई व विलायती व बसराई मिळोन दाहा अकरा तरांडीं तालचिरीस नागखाडेयास आहेत. वर माल बहुत आहे. हलावें यासाठीं खोटी आहे. मुंबईस गुरावा व रेवा दोन

§ लेखी हुकूम. † मुद्दाम एवढ्याचसाठी. * गव्हर्नरास. ‡ उमेद वाटणारा, जोरदार.

तरंडी मुंबईपैकी आहेत. परंतु याचा भरवंसा धरीत नाही. धुळपाची सल्लाबत मोठी गालीव+ आहे. तिसरें तरांडें विलायती येणार आहे तें आलेयांजवर मग यावे, ऐसा करार जाला आहे. प्रस्तुत धुळप हिकडे नाही, त्या अन्वय तिकडेच त्या तरांडेयाजवर सख्ती करून गळीं पडला तर मोठें काम होईल. इंग्रजांस तितकी दहशत आहे. याजकरितां सरकारांतोन धुळपाकडे कोणी शाहाणा माणूस व पत्रे जावोन, त्यास बक्षिस देऊं करोन सुवर्णदुर्ग वगैरे तालुके याचे आरमार एकत्र करून, त्या तरांडेयांजवर जावें अथवा मुंबईस यावें, लूट माफ करावी, शहर लुटोन फत्ना करवावें. या प्रो जालेयास इंग्रजांचा गर्व परिहार होईल. इंग्रज म्हणतो कीं, सर्वांचा ऐवज मुंबईस आहे, यामुळें आम्हांवर सकती कोणी करणार नाहीत. या प्रो बोलतात म्हणोन रणछोड शेणवी सांगतात. याजवरोन विनंति लािा आहे. मारनिल्लेचें मानस स्वामीचे भेटीस यावयाचें बहुत आहे. आज्ञा होईल त्याप्रो वतणूक करितील. कित्तेक मजकूर स्वमुखें विनंति करणार आहेत. सरकार उपयोगी आहेत. आज्ञेप्रमाणें वर्ततील.

श्रीमंतांस मुंबईस आणावें हें मानस इंग्रजांचें नाही. दुसरा मजकूर, सावकारी वर्तमान राा गोविंदराव गो व खंडेराव गो दोन्ही राजश्री हरिपंत तात्यांकडे रुजू झाले. हे असल्यास इंग्रजांच्यानें कांहीं होत नाही. फजित पडतो. साष्टी तालुका घेतला. पुढेंही मनसबा कित्तेक करितो. हा विचार मेस्त्र मोस्टिन याचे व दुसरे दोन कोशलदार यांचे विचारास येत नाही, परंतु सरकार काम आणि साष्टीचें यश आलें याजमुळें उपाय नाही, ऐसें म्हणतात. सदरहु विनंति मानिल्लेचे जबानीवरून सेवेसीं लािा आहे. रणछोड शेणवी यास हुजूर आणावयाचें असल्यास, राजश्री विसाजी कृष्ण यांस आज्ञापत्र असावें म्हणजे घोडे व तडू देऊन रवाना करितील. सेवेसीं श्रुत होय हे विज्ञापना.

[ए. टि. भा. १ ले. ३९]

[५ नोव्हें. १७७७]

इंग्लंडचे राजास पेशव्याचें पत्र

[नारायणरावाच्या मृत्यूनंतर इंग्रज मराठ्यांचें युद्ध सुरू झालें त्यांत आपली नुकसानी कशी झाली हा प्रकार नाना फडणिसानें पेशवा सवाई माधवराव याचे नांवें इंग्लंडचे राजास पत्र लिहून व्यक्त केला आहे. तत्कालीन भाषेचा व इंग्रजी राजकारणाचा उत्कृष्ट मासला या पत्रावरून पहावयास मिळतो.]

श्री.

बंदर बंबई पूर्वी कोठी लहान होती, आणि तमाम या प्रांतांत वलंदेज व परतकेज (पोर्तुगीज) यांचा उदीम फार होता. तेव्हां बंबईकर गवरनर यांनीं आम्हांशीं पैगाम लावून तीर्थरूप बाजीराव यांचे कारकीर्दीस कौल घेऊन, एखलासाचे करार करून, नेकराह चाल दाखवून आमच्या राज्याचा आसरा पुरता केला. त्यावरून आम्हीं वलंदेजांचा उदीम या प्रांतांत फार होता, तो बंद करून इंग्रजांचा उदीम जारी केला; व परतकेज (पोर्तुगीज) यांजला तंत्री पोहचवून सरकारच्या मुलकास लगतीं बंदरें सरकारांत घेतलीं. त्यावरी जे गवरनर व कौंसल बंबईस येत गेले, ते आम्हांशीं रुजू राहून स्नेहच राखीत गेले. तीन करकीर्दीचे तीन दफे § एखलासाचे करारनामे तरफेन लिहून दिधले. मध्ये मध्ये कितेक लोकासीं व इंग्रजांसीं बिघाड येऊन बंदरावरी लढाया जाल्या. त्यांनीं आम्हांस कुमक मागितली. परंतु इंग्रजांचे दुशमन जाणून कुमक न दिली. नफे होते ते कबूल न केले. ऐसा एखलास फार दिवस चालला. अलीकडे चार सालें जालीं, किवलेगाह* रघुनाथराव यांनीं आमचे पदर † किवलेगाह नारायणराव यांसी दगा केला. यांजमुळें घरांत फितुर पडला. आमच्या फौजा कांहीं हिंदुस्थानांत, कांहीं कर्नाटक प्रांतीं, कांहीं रघुनाथराव यांच्या ताकुबावरी ‡ वजीर अमीरसुद्धां गेल्या होत्या. ते समयीं काबू पाहून, गवरनर बंबई यांनीं सरंजाम जमा करून, बवजूद § टॉमस मोष्टीन त्यांचा वकील पुण्यांत असतां

§ वेळां. * वंशज. † पदर-इंग्रजी father ह्या शब्दाचा चुकीचा उच्चार. ‡ पाठलाग. § शिवाय, आणखी.

एकाएकीं जाऊन, गवरनर मजकूर यांनीं आमचा आब व आनश § पाहून, वतनाची जागा साष्टीस मोर्चे लाविले. वीस पंचवीस दिवस किल्लेवाल्यांनीं मकान राखिलें. इंग्रजांचा कौल करार दुरुस्त याखातर साष्टीस कुमक न पोहोंचली. याजमुळें साष्टी व तीन जंजिरे धाकटे येशवंतगड वगैरे घेतले. त्याउपरी रघुनाथराव यांनीं गव्हरनर कौंसल वंवाई यांसीं साख्त+ करून त्यांस आपल्या मकानास बोलावून त्यांची कुमक करून आमचे फौजेशीं दोन वर्षें लढाई सुरू केली. एक दोन लढाया लहानशा जाल्या. त्या तुम्ही ऐकिल्याच असतील. त्यानंतर गव्हरनर कौंसल कलकत्ते यांनीं दूर आदेशीवरी नजर ठेवून, आम्हांकडे सलहाचीं पत्रें पाठवून, मागून कर्नल जॉन इपटेन यांसीं मुखत्यारनामा देऊन आम्हांकडे पाठविलें. आम्ही पुरातन स्नेह जाणून स्नेहाचे जावसाल केले कीं, तुम्हीं साष्टी वगैरे जंजिरे सोडून देणें; रघुनाथराव यांची कुमक न करणें; बसबब § रघुनाथराव यांची कुमक करून पन्नास हजार फौजेचा खर्च तीन करोड रुपये आम्हांवरी पाडिला तो देणें; व गुजराथ मुलूख तमाम इंग्रजांनी लुटून मुबलक पैका घेतला तो, व साष्टींत माल मालियत, गह्ना, तोफा, दारुगोळा, सरकारचा व रयतेचा माल मालियत, गह्ना वगैरे देणें. म्हणजे तुमचा आमचा सलाह होईल. त्यास कर्नल इपटेन यांनीं साष्टी वगैरे जंजिरेयांचा जावसाल कौंसल कलकत्ते याजवरी ठेविला. आम्हींही ते जागा सल्ल्याच्या हालांत एकाक दग्यानें घेतलें जंजिरे देवितील, म्हणून त्याजवरीच मुनसफी ठेविली. त्यास त्यांनीं वंवाईवाले यांची पास करून † साष्टी वगैरे जंजिरे तसेच ठेविले. उफराटे तीन लक्ष रुपयांचा मुलूक व बारा लक्ष रुपये खर्च, रघुनाथराव यांची कुमक करून इंग्रज जुंजले, याजबद्दल आम्हांसच मागूं लागले.

आम्ही इंग्रजांचा स्नेह बहुत दिवसांचा आमचीं स्थळें आम्हांस देवितीलच; व कलकत्तेकर यांनीं मातबर माणूस पाठविला यावर नजर देऊन, करोडोचे खर्च व खराबी मुलकाची व साष्टी वगैरे जंजिरे यांचीं ठाणीं व तेथिल मालियत एकीकडे ठेवून, जें कौंसल कलकत्ते यांनीं व कर्नेल इपटेन यांनीं सांगितलें; याजवरून एकसालावर नजर देऊन कौंसल कमन‡ कलकत्ते यांचे मारफतीनें जमियेकौम× इंग्रज व पादशाहा या कंपनी इंग्रज यांसीं सलाह करून, परस्परें करारनामे ठरले. करारनाम्याचे तारिखेपासून तीन महिने वीस रोज, इंग्रज

§ मित्रत्व, स्नेह. + दोस्ती. § विनाकारण. † कड घेऊन. ‡ राहणारे.

× येथील हिंदुस्थानांतील.

रघुनाथराव यांजवरोवर होते. त्यांनीं करारनाम्यांत फिलफौरऽ रघुनाथराव यांजपासून करून व्यावें ऐसैं असतां, फिरोन चार महिने फौजेचा खर्च आम्हावरी पाडिला. सुरतेंत रघुनाथराव यांच्या फौजेसह आसरा दिल्ला. आखेर आमची फौज भारी होती, रघुनाथराव यांची फौज लाइलाज होऊन कौल घेऊन निघाली. रघुनाथराव यास सुरतेजवळ ठेविलें, दोस्ती जाली, म्हणून सरकारच्या फौजा हुजूर आल्या. त्यानंतर रघुनाथराव याहीं बाहेर दोन महिने काढिले. फिरोन जाहाज पाठवून नेऊन त्यांस वंघईत आसरा दिल्ला. दुसरे एक फिसादी† कोंकण मुलकांत पैदा होऊन, कांहीं लोक जमा करून, तमाम मुलूक कोंकणांत ताराज करून, सरकाराचे कितेक किल्ले त्यानें घेतले. तेव्हां सरकारची फौज त्याजवर खाना केली. त्यांनीं फिसादीयांसीं शिकस्त दिली. त्याची जमियत तमाम गारत केली. फिसादी साहा हजार लोकांनिशीं पळोन गेला. त्यामागें सरकारची फौज लागली असतां खुद्द फिसादीयासी सरकारचे सरदार राघोजी आंगरे यांनीं धरून हुजूर पाठविले. हजार लोक त्याचे, सरकारची मालियत, हत्तीघोडे घेऊन साष्टीपासीं गेले, त्यांस साष्टीवाले यांनीं आसरा दिल्ला.

आम्हीं गव्हर्नर मुंबई यांसीं खर्चें लिहून पाठविली कीं, हल्ली करारनामः जाला. त्यास तुम्ही रघुनाथराव यांसीं किस्त्याऽ पाठवून वंघईस घेऊन जाऊन आसरा दिला; व फिसादीच्या लोकांनीं सरकारचा लाखांचा खिसारा* केला असतां व सरकारची मालियत त्यांजवळ असतां तुम्ही आसरा दिल्ला; यांत रास्तकौली‡ इंग्रजांची कोठून राहिली? त्याचा दरजबाब गव्हर्नर मजकूर यांनीं आम्हांस साफच लिहून पाठविला, त्याची नकल पाठविली असे. अजोन रघुनाथराव व फिसादीचे लोक वंघईत आहेत. याजवरून आमचे मातबर सरदार इंग्रजांच्या सल्ल्यास राखून ठेवितात. दुनियेंत रास्तगोई X परमेश्वरानें किमिया दिली आहे. जो वचनास अंतर करितो, त्यास या लोकीं परलोकीं जागा नाहीं. ईश्वरकृपेनें या राज्याची दुशमनी दर्यावश परतकेज (पोर्तुगीज) वगैरे यांनीं केली, ते खराबच जाले. खुशकींतील धादशाहा अवरंगजेव आलमगीर वगैरेनींही दुशमनी केली, त्याची सजा पावले. अखेर कितेक मतलब कबूल करून सहा केली. आम्हांसीं जो साहेब मुलूक असेल तो दुशमनी करूं शकत

ऽ लागोलाग † वंडखोर, नांतया. § नाँका † खराबा. ‡ सत्य, प्रामाणिकपणा.

X सत्यवचन.

नाहीं. कारण कीं, आमच्या फौजेपुढें त्यांच्यानें मुलूक रक्षण होणें नाहीं. गव्हर्नर काँसल कलकत्ते यांनीं आम्हांस लिहिलें कीं इंग्रेज कोणाचा मुलूक मागत नाहींत. अखेर नव लक्षांचा मुलूख चार जंजिरे साष्टी वगैरे बंदईवाले यांच्या हातां-खालीं ठेविलेच आहेत ! व सरकारचे बागी† यांसीं आमचे हातीं द्यावें, कोणींही सयबें कुमक न करावी, म्हणून पेशजी करारनामे व हालचे (त्याची नकल पाठविली असे) असतां, गनिमास आसरा देऊन, फितूर आमच्या मुलकांत व सरदारांसीं करीतच आहेत. काँसल कलकत्ते यांनीं त्यास आसरा न द्यावा म्हणून वरचेवरी लिहित असतां व कर्नल इपटेन हुजूर हाजीर असतां, दुशमनास आसरा देऊन फितूर करीतच आहेत. या गोष्टी उमदे सरदारांपासून दूर असेत. आम्ही या गोष्टीचा बदला करावा, तरी बहुतां दिवसांचा इंग्रेजांचा दोस्तीचा सिलसिला आणि त्यांचे करार व लिहिलीं प्रमाण, तमाम आलमांत § जाहीर होती. म्हणून आपल्याकडून तफावत येऊं दिली नाहीं. आपण तमाम इंग्रेजांचे खाबंद त्यास ताकीद असावी कीं, ऐसी बदफैली न करीत. तुमचा मुलूक जवळ नाहीं कीं हे हकीगत पै दर पै तुम्हांस पोहचवावी.

इंग्रेज लोकांनीं या प्रांतांत कांहीं बाकी ठेविली नाहीं. आपण दुरंदेश, उमदे आणि पुरातन आमचे स्नेहित जाणून, इतिहास* केली असे कीं, गवर्नर काँसल बंदई यांसी ऐसी ताकीदमय सजावळ§ पाठवावी जे घेतला मुलूख व साष्टी वगैरे जंजिरे आमचे आम्हांस देत, आमची मालियत साष्टी वगैरेची नेली ते व गुजराथचा पैसा वसूल घेतात व मुलूक पायमाल केला तो ऐवज, व त्यामुळे आम्हांस शिबंदीचा खिसारा जाला तो भरून देत ऐसें केले पाहिजे. एक मातबर माणूस हुजूरचा पाठवून सदरहू लिहिल्याप्रमाणें अमलांत आणावी तें करावें. दुतर्फे एखलास चालत असतां व आम्हांकडून कांहीं करारांत कुसूर नसतां ऐसी खराबी केली. सत्रव आम्हीं तुम्हांसीं मुलकाची व जंजिन्यांची व पैक्याची दरखास्त करितों हे वाजवीची राह आहे. आलमाच्या जवानीनें ऐकतां कीं, इंग्रेज बादशाहाचे येथें इनताफ आहे, व करारांत तफावत कधीं होत नाहीं. जरी हे गोष्टी खरी आहे तरी मुंबईकरांस सजा पोहचवून सदरीं लिहिल्याप्रमाणें अमलांत आणवावें, आमचे गनीम आमचे सपूर्द करवावे. पुढें आमच्या दुशमनास जागा न द्यावी. त्याची कुमक कोणेही तऱ्हेनें न करावी. जरी तुम्ही हे

† बंडखोर. § लोकांत. * खबर. § शिक्षा, हुकूम.

गोष्टी चष्मपोशीऽ करून दरगुजर* कराल, तरी जिकडे वाजवी तिकडे परमेश्वर आहे. आम्ही तों दिलोजानानिसीऽ दोस्ती व एखलासी चाहतो. इंग्रेज आम्ही एक असलिया, इंग्रजांचा उदीम व सरकारचा बंदोबस्त राहिल. हिंदुस्थान दक्षण कर्नाटक प्रांतांत कोणाची ताकद नाही कीं, बदनजर दोहींकडे करील.

५०

इ. सं. ए. टि. भा. १ ले. १८]

[१२ जुलै १७७७]

गंगाबाईचा मृत्यु

[हरिपंत फडके यांचें नाना फडणिसास पत्र]

श्री

विज्ञापना. श्रीमंत मातुश्री गंगाबाई यांस सीतज्वर पांच सांत दिवस येत होता. आम्ही पुण्यास होतो. बापू सासवडास होते. विशेष दुखणेंही नव्हतें. बापू आदले दिवशीं किल्यावर आले. आघाढ शुद्ध ७ चिह्नी पुण्यास आली. मध्ये अर्ध घटिका गेली नाही, तों देवाज्ञा झाली चिह्नी आली. इतके लवकर काल होईल असें कळलें नाही. फारच वाईट गोष्ट झाली ! याचा विस्तार किती ल्याहावा ? मरतेसमयीं आमचें स्मरण केलें. सावध फार होती. बापू जवळ होते, त्यांस सांगितलें कीं, नानांनीं व तुम्हीं मिळोन, श्रीमंतांचें व दौलतीचें रक्षण करावें. श्रीमंतांचा हात त्यांचे हातांत घातला. रामचंद्र नाईक व शिवाजीपंत सोडावे, व आजीनें जवळ असावें. वाजीपतांनीं जवळ असावें. आणखी जवळ आहेत, त्यांचें चालवावें. याप्रमाणें सांगून ईश्वरस्मरणीं समाप्त झाली. श्रीमंत लहान हीच गोष्ट वाईट जाली. स्मरण फारसें करीत नाहीत. म्हणोन लिहिलें वर्तमान कळोन फारच वाईट वाटलें ! होणार ईश्वरइच्छा चुकत नाही !! राजश्री बापू, आपण आहेत. श्रीमंतांचे संरक्षणाची निर्वणूक त्यांनी उचित केली. मातुश्रीबाई कैलासवासी जाली, ही गोष्ट स्वामींचे जातीस फार उणी पडली. परंतु ईश्वरी इच्छेस इलाज नाही. मोठें ठासण † होतें. करावें काय ? आतां श्रीमंतांचें रक्षण तीच गोष्ट करावी. यांत सर्व आहे. हे विज्ञापना.

‡ डोळेझांक. * चालढकल. § दील व जान, अंतःकरण व जीव यांसह. † आधार, आश्रय.

५१

दे. टि. भा. १ ले. १९]

[२ सप्टें. १७७८

दौलतीतील तीन पिढ्यांचे फडणीस

[खालील दोन पत्रे आनंदीबाई पेशवे यांनी नाना फडणीस व सखारामबापू या दोन मुख्य कारभार्यांस लिहिलीं असून गृहकलहामुळे ब्राह्मणी राज्य कसे बुडणार याची मार्मिक मीमांसा त्यांत केली आहे. तिची दूरदृष्टि व हुषारी हेही गुण त्यांत आढळतात.]

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री बाळाजी जनार्दन यांसी,—प्रति सौ. आनंदीबाई आशीर्वाद उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहिणें. विशेष. वर्ष दीड वर्ष परियंत जाहलें, तुम्हांकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही. आम्ही होऊन (पत्र) पाठवावें, तर कारणाखेरीज आम्हांस पत्रे पाठवितात, म्हणोन तुम्हीच हंसाल. हा काळ समजोन पत्रे न पाठविलीं. हल्लीं पत्राचें कारण कीं तुम्हीं तीन पिढ्यांचे दौलतीतील फडणीस असोन, दौलतेची तों गति झाली ती झाली. हल्लीं यवनाक्रांत ब्राह्मणी दौलत फितुरांनीं होऊं पाहाते. तुमच्या चित्तांतील उगीच आटी § जात नाही, आणि ब्राह्मणी तों बुडत चालली ! या दौलतेत पूर्वी कारभारी झाले, त्यांनी ब्राह्मणी स्थापली व दौलतेची वृद्धि केली. हा काळ प्रस्तुत श्रीसत्तेनें असा आला !! इंग्रेज बुंदेलखंडापर्यंत दोन कंपू आले, आणिकही मागून येणार. याचा बारीक मोठा विचार जो करणें तो तुम्हीच करणें. आम्हांस म्हणाल तर आपला जीव कोणास नकोसा नाही. त्या पक्षीं दोहीं गोष्टींचा आदेशा करून, ब्राह्मणपण राहे तें करणें. आम्ही येथें तुमच्या स्वाधीन. पावणे दोन वर्षे जाहलीं. कार्यसिद्धी तुमची कांहींच न जाहली. नुकसान पांच हजार फौजेचे सरजामी गुंतले, ही झाली. विशेष कांहींच न झालें. तुमची फौज गुंतून, आमचा धन्याचे पायासीं वियोग, हें उभयपक्षीं नुकसान आहे. तर आम्हांस मुंबईस जाण्याविषयीं जोडेकरास § पत्र लिहिणें. छ १० माहे सात्रान. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

§ तेढ. § आनंदीबाई ज्याच्या अटकेंत होती तो धारचा दिवाण.

[पृ. टि. भा. १ ले. १९]

[२ सेप्टें. १७७८]

ब्राह्मणी दौलत बुडणार

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री सखाराम भगवंत यासी, -प्रति सौ. आनंदीबाई नमस्कार विनंती उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहिणें. बुंदेलखंडांत इंग्रेज दोन कंपू आले आहेत. हुजूरची पत्रें इंग्रेजांस जाऊन इंग्रेज आले. जबरदस्त आहेत. दौलत आपणास घेऊन देतो, आम्हांस कोठीस आपल्या जवळ जाणा चावा व आमची फौज नेहमी दहा हजार पर्यंत ठेवीत जावी. ही गोष्ट हुजूर कठिण असें समजले. परंतु ज्यापक्षीं रानोमाळ हिंडावें त्यापक्षीं कबूल करावें हें समजोन श्रमेंकरून कबूल केलें. हल्लीं इंग्रेज घरांत येऊं पाहतात. तमाम अंमल उठवून आपले अंमल वसवितात. आमचे निमित्त करून सर्व दौलतेस गिराईक होतील. सुजाद्दौले व महमदआल्ली यांच्या घरांतून प्रथम चाकरीस येतो म्हणून नम्रतेनें पायरव‡ करून घेतली, आणि आतां उभयतांस पोटापुर्तें देऊन सर्व दौलतीचे धनी जाले आहेत. या सर्व गोष्टी तुम्हांस ठाऊक आहेत, तसेंच आमच्या घरांत होईल. ते जातीनें खबरदार व मनुष्ये जवळ चांगली, असें असोन, उभयतांच्या गती या प्रमाणें जाल्या. आमचे येथें तो कारभारी जवळ मातबर कोण आहे, व पायरव कोणाची आहे, व मर्जाही कोणत्या तऱ्हेची आहे, ह्या सर्व गोष्टी तुम्हांस ठाऊक असोन, तुम्ही तिहीं पिढ्यांचे कारभारी ही ब्राह्मणी दौलत बुडायजोगी करितां, हें तुम्हांस करणें ठीक दिसत नाहीं. तुम्हांस हुजूरची मर्जा कोण्या तऱ्हेनें समजाधल्यानें नीट राहते हें सर्व, कोण्या तऱ्हेनें विनंति केल्यास विघडते यास तुम्ही माहीत आहां. पहिल्यापासून आम्हाकडील दिमतीचे तुम्हीच कारभारी. मर्जा राखून सर्व गोष्टी करीत गेलां, आणि हल्ली या तऱ्हा दिसतात. हें कालचक्र विपरीत आलें. परंतु आम्हांस हाच भरंवसा आहे कीं तुम्ही कालचक्रासही फिरवाल हें जाणून तुम्हांस पत्र लिहिलें आहे. तरी ब्राह्मणी दौलत नीट राहून, हुजूरचाही संतोष राहून सर्व गोष्टी वऱ्या होतील त्या कराव्या. न केल्यास जन्मभर चांगलें

† रावोबादादांची ‡ प्रवेश.

केलें आणि शेवटीं म्हातारपणीं इंग्रजांच्या घरांत ब्राह्मणी दौलत घातली, हें अपेश येई, तो अर्थ न करावा. हुजूर ऐकत नाहीं असें म्हणाल, तर ज्या पक्षीं तुम्हीं प्राण घेतां किंवा पेंचात आणितां, त्यापक्षीं काय होईल तें हो, परंतु तुमचे हातीं नच लागावें हा निश्चय आहे, तो वाजवी आहे. कोणाचाही पेच कोणासही सोसत नाहीं. ही गोष्ट सत्यमिथ्या तुम्हीच विचार करून आपल्या चित्तांत समजणें. सारांश हाच कीं, इंग्रजांच्या हातीं ब्राह्मण * न चालतां, दौलतीचा बंदोबस्त होऊन यावा. विशेष लिहावें तरी तुमचे दशांशही आम्हांस समजत नाहीं. परंतु यश अपेश याचे धनी तुम्ही. ही गोष्ट लहान माघवराव पाळण्यांत आहेत, त्यांसही समजते. मग दहा वर्षांवर जें मनुष्य असेल त्यास न समजे असा पर्याय नाहीं. आम्ही लिहून विशेष तों नाहीं. तुम्ही मोजीतही नाहीं ! परंतु आकार दिसत चालला यास्तव सूचना लिहिली आहे. तरी जें कर्तव्य असेल तें विचारें करावें. पूर्वीं तुम्हांस दोन पत्रें पाठविलीं होतीं, व नवी भावजयऽ लाडकी केली, तिचें नांव काय ठेविलें, व दुसरी करावयाची कधीं, हा मजकूर विशेष लिहिला होता, त्याचें उत्तर कांहींच आलें नाहीं. पत्रें पोहोचलीं कीं नाहीं हें न कळे. तर उत्तर पाठविणें. खाना चंद्र १० माहे सावान बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

५३

पे. टि. भा. १ ले. २२]

[स. १७७८

अकृतिमपणाचा करार

श्री.

[वारभाईचा कारभार कांहीं वर्षे चालल्यावर सखाराम बापू बोकील व नाना फडणीस या दोन मुख्य कारभार्यांचे दरम्यान वैषम्य उत्पन्न होऊन त्याचा परिणाम दौलतीला अपायकारक होऊं लागला. तो मिटविण्यासाठीं पुढील करार उभयतांनीं एकमतानें ठरविला.]

* दादासाहेब. † सखाराम बापूनें वृद्धपणीं लग्न केलें त्यास टोमणा.

यादी श्रीमंत राजश्री माधवराव नारायण पंतप्रधान यांचे दौलतीविषयी राजश्री बापू व नाना यांनी सरळ चालून अकृत्रिमपणे दौलतीचा बंदोबस्त करावा, ह्याविषयीचीं कलमें, सु।। तिसा सवैन मया व अलफ.—

- १ श्रीमंत रावसाहेब यांच्या पायांशीं उभयतांनीं एकनिष्ठपणें असोन, अकृत्रिमपणें सरळ रीतीनें दौलतीचा बंदोबस्त करावा. श्रीमंत दादासाहेब यांचे बरेवाईटाचें लक्ष उभयतांचें सारखें असावें, व आंतबाहेर असूं नये.
- २ नानांनीं दौलतींत बापूंचें वडीलपण सर्व प्रकारें रक्षावें. बापूंनीं नानांवर दौलतीचा भार ठेवावा. उभयतांनीं सरळ चालून अकृत्रिमपणें असावें. आपपर किमपि लेखूं नये. बरे वाइटास उभयतांनीं परस्परें अनुकूल असावें. सारांश, उभयतांनीं काडीचा संशय न धरितां, एकदिलपणें वर्तणूक करावी. दिक्कत वाढली व संशय आला, तरी समक्ष बोलून संशयनिवृत्ति होत जावी, किंतु वाढूं देऊं नये. आंत बाहेर नसावें. द्वैतार्थ तिळमात्र नसावा.
- ३ दौलतसंबंधें कारभाराचे यादीवर बापूंनीं ' देवावें ' करावें. नानांनीं ' येणे प्रमाणें ' करावें. या प्रां उभयतांनीं चिन्हें करीत जावीं.
- ४ बापूस पुत्र होईल, अथवा दत्तक घेतील, त्यास नानांनीं शहाणें करावें. स्वरूपास आणावें. बापूप्रमाणें स्वरूप पाहून त्याचे हातून ' देवावें ' करवीत जावें. त्यास वडील सर्व प्रकारें नाना.
- ५ दौलतींत पैक्याची ओढ, याजकरितां जमेचीं कामें येतील तीं उभयतांनीं मन घालून उलगडीत जावीं; अथवा हरएक तरतूद करणें ती उभयतांनीं अंतःकरणपूर्वक परस्परें अनुकूल राहून करावी. दिक्कत नसावी. कसर करूं नये. आंत बाहेर असूं नये.
- ६ बापूंच्या व नानांच्या जातीस परस्परें आंच लावूं नये. बापूंनीं नानांस पैक्याचा उपद्रव देऊं नये.
- ७ मागील गुणदोष उभयतांनीं मनांत तिळमात्र वाईट आणूं नये व करण्यांत वाईट आणूं नये.

- १ किल्लेकोटांचा बंदोबस्त पूर्ववत् प्रमाणें उभयतांचे विचारें आहे तसा असावा. यांत वांकडें असल्यास वापूंचे कानावर घालून बंदोबस्त करीत जावा.
- १ उभयतांचे मनांत वर करण्यांत दौलतसंबंधीं वगैरे दरज§ नसावी.
- १—(फाटलें)
- १ सातान्याचे खालील कारभारास कारकून पुरंदरे यांचा असावा. त्यांनीं उभयतांनीं सरळ असावें. फडणिशीस कारकून नानांकडील असावा.
- १ सचिव पंतांवर उभयतांची ममता असावी.
- १ रा. मोरोबा दादा व बज्याबा यांसीं वरेवाईट बोलणें व करणें उभयतांनीं एक लक्ष धरून करून, आंतबाहेर असूं नये.
- १ दौलतींत वांकडे फंद फितूर करतील त्यांचा बंदोबस्त, आपपर न पाहातां, उभयतांचे विचारें करीत जावा. आंतून बाहेरून करूं नये.
- १ वापूंच्या मनांत कोणास देणें असलें तरी नानांस स्पष्ट सांगत जावें. नानांनीं मान्य करीत जावें. नानांच्या मनांत असल्यास नानांनीं स्पष्ट सांगत जावें. वापूंनीं मान्य करीत जावें.
- १ दौलतींत न समजून वांकडें झालें असेल तें, योग्य अयोग्य असेल तें उभयतांनीं विचार करून नीट करावें.
- १ दौलतीचें कल्याण तीच नीत वापूंनीं नानांस सांगित जावी. त्याजप्रमाणें नानांनीं लक्ष रक्षीत जावें. उभयतांनीं परस्परें ध्यान धरून उत्तम तें करीत जावें.
- १ दौलतींत कामें काजें व खर्च वेंच करणें तो परस्परें परस्परांस बोलून करीत जावा. त्यांत कुन्हा ‡ ठेवूं नये. आंत एक, बाहेर एक नसावें.
- १ बाहेर राजकारणें करणें व पाहाणें हीं उभयतांचीं अतःकरणपूर्वक एक असावीं. परस्परें कळवीत जावीं. आंतून एक, बाहेरून एक नसावें.⁴

५४

खरेकृत ना. फ. च. पृ. १७]

[१५ मार्च १७७९

बन्धुत्वाची शपथक्रिया

[महादजी सिंदे व नाना फडणीस यांनीं बन्धुत्वाची शपथक्रिया केली ती पुढील पत्रांत दाखल आहे.]

रा० बाळाजीपंत नाना गोसावी, सेवक महादजी शिंदे दंडवत. 'आम्हांकडील अर्थ रा. रामचंद्र शिवदेव याणी आपणास सांगितल्यावर आपण शपथपूर्वक खातरजमा करून श्रीवरील तुळसी देतो असें निश्चयपूर्वक बोललां; आणि सरदारी माझी व फडणिशी त्यांची, बंधुत्वाप्रमाणें वर्तन करूं, ज्यांत सरदारीचें कल्याण तें संधान चालवूं, जो अनिष्ट चिंतील त्याचें पारिपत्य करूं म्हणून बोललां, तो मजकूर मानिल्लेनीं लिहिला, तो सर्व समजोन चित्तास परम संतोष जाला. आम्हीं श्रीवरील बेलभंडार पाठविला आहे, व हें पत्र शपथपूर्वक लिहिलें आहे. आपण बंधुत्वाविषयीं संशय न मानावा. मशारनिल्ले बोलतील तें आमचें बोलणें जाणावें. ही सरदारी आपली व फडनिशी आमची असा निश्चय झाला. जेथें आपण आहां तेथें मी आहे. हें शपथपूर्वक जाणावें. खाना छ १५ सफर. बहुत काय लिहिणें लोभ कीजे हे विनंती.

५५

ऐ. स्फु. ले. भा. ४ ले. १४]

[१० डिसें. १७७९

“ मी काय कुणबी लागलों आहे ? ”

[इंग्रज मराठ्यांचें युद्ध चालू असतां नाना व महादजी यांमध्ये प्रखर वितुष्ट उत्पन्न झालें. त्याची हकीकत खालील दोन पत्रांत कळून येते. त्या वेळीं भल-त्याच कड्या उठून राज्यचालकांचीं मनं कशीं संशयग्रस्त होत त्याचें उदाहरण या पत्रांत आढळतें.]

सेवेसी विनंती सेवक सदाशिव दिनकर साष्टांग नमस्कार. विज्ञापना तागाईत छ १ जिल्हेज प्रहररात्र सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे विशेष—

आज दोनप्रहरीं पुण्याहून रा० बाबांस पत्र आलें, त्यांत मजकूर जे, हरिपंत-
तात्या व परशुरामभाऊ यांनीं मनसबा केला कीं, शिंदे फार ओढितात, काय
चिंता आहे, पाहून घेतां. असें पत्र आलें, त्यावरून बाबांची मर्जी फारच
विक्षेपास पावली. कल्पना चालली जे, दिवाकरपंतांसीं पूर्वी (नानांनीं) मनसबा
केलाच आहे, त्या अन्वये उंदरीवर भोसल्यांचें फौजेचा जथ पाडिला आहे.
नबाबाची फौज १०००० औरंगाबादचे रखवालीचें निमित्त करून गंगाथडीस
येत आहे. हुजरात बारा पंधरा हजार पुण्यास जमा झाली. इतका जथ पाडिला,
तेव्हां पत्राचा मजकूर खरा. हे आम्हांस पाहून घेतात तर मी काय कुणबी
लागलों आहे कीं काय ! बरें पाहून घेतात, चिंता नाही. गुजरातेंत खानगी
करण्यास फौज जमा होतच आहे, त्वरा करून आणवावी. पागा आणविल्याच.
उभयतां मनसब करून आहांवर येतात, त्यापक्षीं आपणच पुढें व्हावें. उभतांची
गांठ वाटेस पडली, उत्तम, न पडे तर जाऊन श्रीमंतांचे पायांवर डोई ठेवून, बंधूस
रामराम करून निघोन यात्रेस जावें. याउपर यांजवळ राहणें ठीक नाही, असा
विचार जाला. पत्र कोणाचें आलें त्याचा शोध केला, नांव घेतलें नाही. म्हणतात
कीं चौकशी करतील तर पत्रच आहे, अंगी लावून देतां. लिहिणारावर नाना रुष्ट
होतील तर त्याचें चालवावयास मजला सामर्थ्य आहे. रुजवात करावयास चिंता
नाहीं. अशा कल्पना होऊन फौज व पागा जमा करावयाची ताकीद दिली. हें
वर्तमान मीं न लिहावें, परंतु नाशास गोष्ट आली असतां कसें न लिहावें ? आधीं
स्वामी येणार असा बाबांजवळ निश्चय झालाच होता, त्यावरून आपले येण्या-
पावेतो सवुरी आहे. या मार्गेच संशय दूर व्हावयाचे नव्हते. गंगाजी आल्यावर
संशय तुटला होता. आतां कोणाच्यानें कांहीं होत नाही. लाचार. श्रुत होय हे
विज्ञापना.

[ए. प. ले. १८५]

[१० डिसें. १७७९]

[याच तारखेचें गंगाजी आन्हाडाचें नानास पत्र]

येथील मजकूर आज दोन प्रहरां जाला तो दाजींनीं* लिहिलाच आहे. आम्ही तेथून आल्यावर इकडील संशय कांहीं दूर केले. पुढें साधन तेंच चालत होते तों आज कोण्या गृहस्थाचें पत्र आलें त्यांत बजिन्नस खोलून लिहिलें आहे. हे बोलतात, श्रीमंतांचे ठायीं दुसरा अर्थ धरावयाचा नाही. आम्हीच रामराम करावयास पुण्यास जातो; पण न कळे, पुण्यास गेल्यावर श्रीमंतांचे गादीस व भावास अभाव होईल. याजकरितां पुण्यास न जातां, कारभारी पुढें येणार त्यांसच सामोरा जाऊन रामराम करून देवास (तुळजापुरास) जावें. या अर्थें आज झाडून पागा शिलेदारांस पत्रें गेलीं. मी मोठी शिकस्त करून आपण येथें येतात तावत्काळ सबुरी करावी म्हणून विनंती केली. शेवटास गोष्ट येऊं म्हणते. विना श्रीमंत येथें आल्याखेरीज हा संशय दूर होत नाही. फौज तों जमा करतातच. श्रीमंतांचे येण्याविशीं इकडील कांहीं अभाव चित्तांत येईल तर त्याची खातरजमा आम्ही पाहिजे तशी करूं. इकडून श्रीमंतांचे ठायीं भाऊपणांत दुसरा अर्थ तिलतुल्य नाही.

५६

[ए. टि. भा. ३ ले. २८]

[१५ मार्च १७८१]

इंग्रजांस मराठ्यांची दहशत

श्री.

[इंग्रजांचा प्रसिद्ध सेनानी गॉडर्ड यास मराठ्यांनीं हैराण केलें त्या समयाचें हें बातमीपत्र आहे.]

जवानो जान डवीस मेयर गोलंदाज समवेल क्लार्क इंग्रज दि ॥ कपितान मिकलाऊत हा तोफांचे आवाज करावयाचा सरदार. इंग्रजांचे लष्करची बातमी, - घाटावर तळ्यानजीक गाडर आहे. बराबर पलटणें तीन आहेत.

* सदाशिव दिनकरानें,

असामी तीन हजारपर्यंत आहेत. पैकीं गोरे सरदार सर्व व अजारी व चांगले मिळोन नऊशें आहेत. एकवीस बंगाली व मदराज व मुंबईचे मिळोन आहेत. तोफा आठ ; पैकीं थोर सहा शेरी दोन ; तीन तीन शेरी लांब लांब पल्ल्याच्या किता दोन ; तीन शेरी रेजगण मारावयाच्या जवळ पल्ल्याच्या दोन शेरी लहान ; एकूण आठ आहेत. पुढें अघाडीस मोरचा आहे, तेथें नऊशें असामी नेहमीं रहात्ये, व दोन तोफा तीन शेरी व थोर येक त्याचे बाजूस आहे ती सुटत नाहीं. दोन लढाईच्या वेळीं सुटत असतात. दक्षिणेकडील पहाण्यापासून उत्तरेकडे तळ्यापर्यंत जवळजवळ रहात आहेत. तोफा तैशाच आहेत. पांच हजारपर्यंत जमेत मुंबई व ब्रेलापूर, व पनवेल, व कल्याण येथें रसद व दारुगोळा वगैरे जिन्नस आणावयास गेले आहेत. ते आल्यानंतर कूच मुक्कामाचें काय होईल तें न कळे.

परंतु कांहीं कांहीं लोक छावणीचा मजकूर बोलतात. जिन्नसाचा पाड ठाऊक नाहीं. सरकारचा शेर खातो. बाजारांत जात नाहीं. तळ्यास पाणी जितें आहे वेगमीचें आहे. मोरचास पाणी नाहीं. त्यास पुढें झिलांत डहुरे खणले आहेत, ते कांहीं नेतात, व तळ्याचे सकेकरी † अणितात. सरकारचे गोळे जातात, त्यास पेशजीं गरनाळेचा गाळा मोडला, व दोन गोलंदाज यांचे पाय कतरोन गेले, व एक तुरकस्वार याचा घोडा पडला. घाटावर आल्यापासून कालपर्यंत गोलंदाज वगैरे शिपाई पन्नासपर्यंत गोळ्यानें व बाणानें व गोळीनें ठार जाले. शिवाय जखमी शंभरपर्यंत जाहले. ते कांहीं वसईस पाठविले, कांहीं खोपवलीस आहेत. दररोज लढाईच्या दिवशीं दहा पांच असामी जखमी व कांहीं ठार होतात. गोळे टप्ये खाऊन जातात, ते वातेरीच्या मार्गे गोटांत पडतात व उकाल जातात ते तळ्यानजीक गोटांत पडतात. त्याणें वाणी बाजारचे कांहीं जाया जाले. दारुगोळा तूर्त वेगमीचा आहे. जिन्नसांचा तूर्त तोटा आहे. त्यास बरचेवर कांहीं येतो.

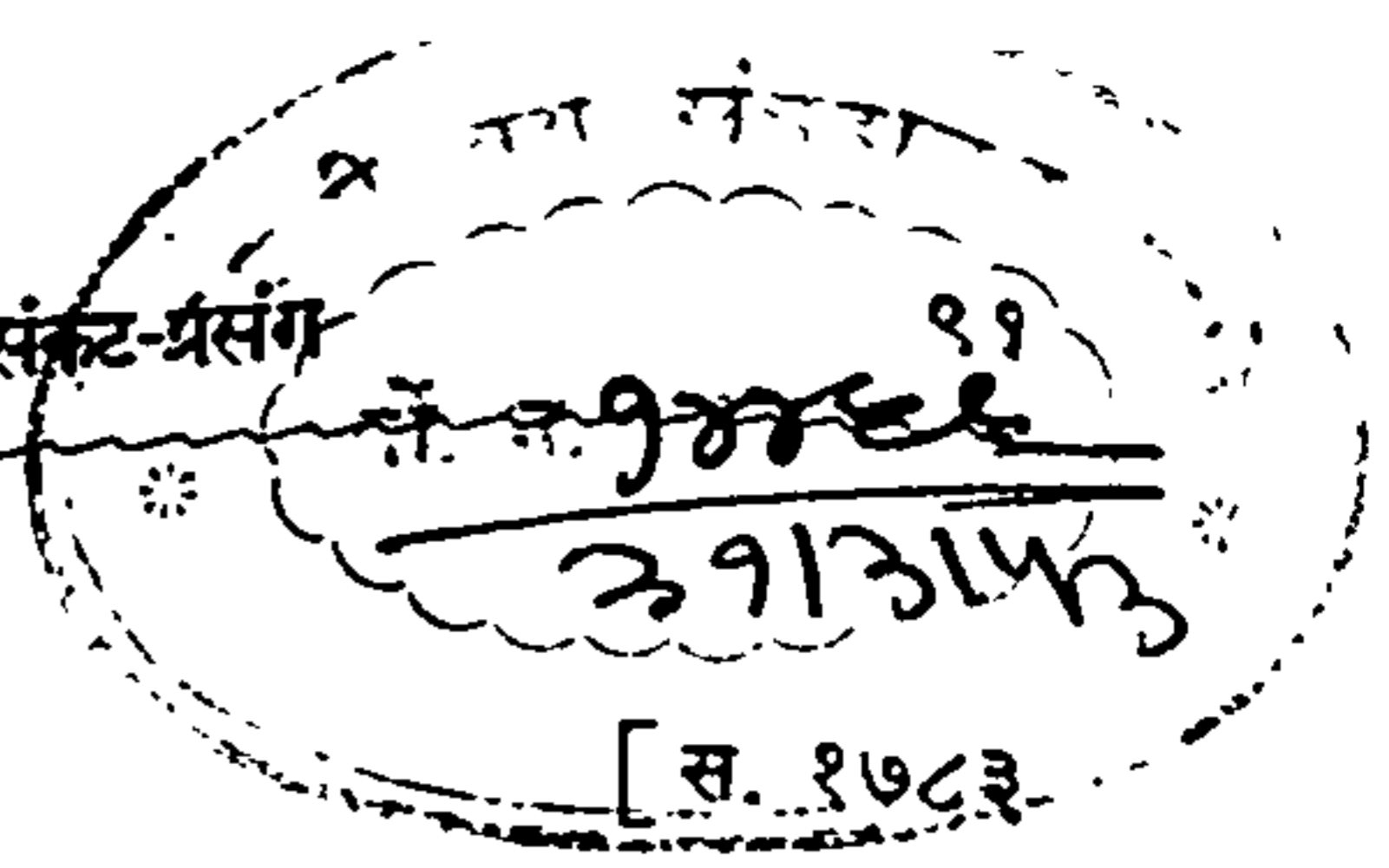
गाडर लढाईच्या समयीं येतो. मोरचे फिरोन जातो. कोरणेल, गाडर याचा मुतालीक, याचा घोडा गोळ्यानें ठार जाला, तो वांचला. हिरव्या पालखींत बसोन गाडर येतो. एकाद दिवस हत्तीवर बसोन येतो. चार हत्ती आहेत. पैकीं घाटावर एक दोन आहेत. दोन घाटाखालीं आहेत. लोकांस रोजमरा महिन्या महिन्या द्यावा, त्यापैकीं एक महिना ठेवून बाकीचे बरचेवर देतात.

† पखाल्वाले. सकका = पखाल, सकका तु जलदः स्मृतः (रा. व्य. को.)

घाटाखालीं सहा हजार पावेतो जमात, पैकीं तीन पलटणें व तीन हजार स्वार. कांहीं लोक दादासाहेब यांजकडील मिळोन आहेत. तोफा चार थोर व गरनाळा चार आहेत. ही बातमी मागील. आम्ही घाट चढल्यावर किती काय आहेत हें ठाऊक नाहीं.

वणजाऱ्याचे बैल चार हजारपर्यंत आहेत. शिवाय बाजारचे वगैरे दोन तीन हजारपर्यंत होतील. बारा हजार कांहीं बाण आहेत. वसईत सापडले ते आणिले. दादासाहेब तूर्त यावयाचे नाहीं व कुमकही कांहीं यावयाचें नाहीं. लोक जमातींत बोलतात कीं पुढें आले तरी येतील. गाडर वसईहून आला. त्यास पुढें कूच करून यावें, तरी हैदर नाईक नवाब यांणीं त्या प्रांतीं जरब वसविली आहे. याज करितां मुकाम करून राहिला.

फुलचरीकडून पत्र आलें होतें कीं दोन पलटणें मदराजचीं आहेत, तीं पाठवून देणें, - त्यास गाडरास गरज होती म्हणोन ठेवून घेतलीं. आम्ही त्या विरादतींतील § आहों. सोनगडाकडील कांहीं वर्तमान ठाऊक नाहीं. सरकारची फौजेची आवई लाख दीड लाखपर्यंत आहे. तोफा किती काय आहेत हें ठाऊक नाहीं. प्रस्तुत इंग्रजांचे लष्करांत सरकारचे फौजेची दहशत फार आहे. घाबरे आहेत. चार महिने घाटावर राहून पोक्त सामान करून पुढें पर्जन्यकाल गेलियानंतर पुण्यास यावें ऐसें आहे. तूर्त कूच होत नाहीं. तळ्यावर दोन बंगले तयार होत आहेत. काल आम्ही दोघे जण नदींत आंगें धुवावयास आलों होतो तेथें सरकारचे लोकांनीं धरून साहेबाकडे आणिले. दोघांजवळ नख्त रुपये वीस होते ते घेतले. जरीची टोपी व आंगरखे काळे दोन घेतले होते (इत) व कांहीं आणिलें नाहीं. छ १९ रत्रिलावल. सु॥ इहिदे समानीन मया व अलफ.

ऐ. टि. भा. १ ले. ३७]

[स. १७८३]

नानांच्या आयुष्यांतील संकट-प्रसंग

[नाना फडणिसावर आयुष्यामध्ये कसकसे संकट-प्रसंग आले व ते परमेश्वर-कृपेने कसे टळले, त्याचे स्वदस्तुरचे टांचण खाली दिले आहे.]

श्री

श्री हरिहरात्मक ब्रह्म उभयतां देव मजवर कृपा करतात, ती वर्णवितां बुद्धि चालत नाही. दान, तप, योग, परोपकार, पूजा, ध्यान, सेवा कांहीं एक घडले नाही व शास्त्रविषय धर्मशास्त्र आदिकरून कांहीं नसतां, कृपासमुद्र, दीनदयाळ, भक्तानुकंपी शरण्य ह्या नामांचे सार्थक माझे ठाई केले.

१ नावेत वाहात होतो, तेथे उदकापासून नाव बुडत असतां व नावधारी यांणीं आपला उपाय नाही, पुढे जवळ खडकावर फुटणार तो नाव काढून वांचविले.

त्रिव्रतकरणाचे तीन प्रकार लिहिले. या वितरिक्त पाणिपतावर वारा तेरादा शत्रूंनीं गांठ पडली. जवळील मनुष्ये मारलीं, मला वांचविले.

१ नारायणरावाचे वेळेस गाड्यांकडून वांचविले.

१ दादासाहेबांस बुद्धि चांगली देऊन रक्षिले,—

१ पुरंदराचे समयीं. २ नारायणरावास मारल्यावर. ३ रावसाहेबाचा मोड होऊन पेचांत आल्यावर.

१ ज्योतिषशास्त्रास एकीकडे ठेवून रक्षिले.

१ तळेगांवावर मसलत निश्चितांच दिवा गेला. २ करंडा हरवला. ३ पक्षी डेन्यावर बसला. तीन अपशकुन मातबर झाले असतां शत्रु पराभव करून यश दिले.

१ पुरंधरास गेलियावर, 'द्वादशाष्टमजन्मस्थनिरंगारको गुरुः' असे अनुक्रमे जाले असतां, त्याचे वाईट फळ होऊं न देतां चांगले दिले.

- १ मंत्रशास्त्र्यांकडून शत्रूंनीं बहुत अनुष्ठानें करविलीं व स्वतां केलीं, परंतु माझे वाईट होऊं न देतां, उरफाटीं शत्रूंचीच वाईटें होऊन नाश जाहाले.
- १ एके मांत्रिकास सप्तशृंगची देवी तेथेंच दृष्टांत दाखविला कीं, मोरोबाचे अनुष्ठानें फल होणार नाहीं, करूं नको. नानाकडून केलें असतां फल होऊन तुझें कार्य होईल. त्याप्रमाणेंच जाहोले.
- १ एका मांत्रिकास आमचे वाईटाविसीं मंत्रदेवताच स्मरेनासे झाले.
- १ घोड्यावरून पडलों तेव्हां दोन दिवस भान नाहीं. हे पृथ्वीपासून वांचविलें.
- १ दिवाणखान्यांत रुजाम्यावर दिव्याचा कोळी अवशीचे प्रहर रात्रीस पडला. बाहेरून कवाडें लावून कुलूप घातलें. आंत रुजामा पेटला व रुदार पडदा पेटला. त्याणें सुरूदार लांकडी खांब थोडासा जळत होता. दुसरे दिवशीं प्रहर दिवसास झाडावयास म्हणोन कवाड उघडलें. पहातात तों रुजामा चार हात व पडदा दोन हात जळाला. हळू हळू जळतो. अग्नि बारीक म्हणावा तर रुवास जाळण्याचा दृष्टांत देतात व लाकडाचा खांब दोन बोटें जळाला. या प्रमाणें अग्नि असतां रुजाम्यावर हळू चालतो. सा घटकांत अगदीं दिवाणखाना पेटल्यावर बाहेर कळावें, असे प्रकारचें असतां चार प्रहर चार हात रुजामा जळतो. माणसास बुद्ध कवाड उघडावयाची देऊन विश्वून टाकविलें.
- १ गंगाबाई गरोदर असतां बुद्ध त्यांस काढून न्यावयाची देऊन कीर्ति करून दाखविली. दादासाहेबांजवळ पन्नास हजार फौज असतां अशी बुद्धि दिल्ली. पुढें पुत्र कीं कन्या याचा निश्चय नाहीं. मारलेंच जावें. परंतु कृपा करून रावसाहेबांचा जन्म होऊन सर्वांनीं अतर्क्य कर्म केलें असें म्हणविलें.
- १ मोरोबा, होळकर यांस सखारामपंतांनीं एक करून अवघे मातबर त्यांत मिळाले. मी एकटा. परंतु सर्वांचीं पारपत्यें यथायोग्य करवून माझे थोरपण वाढविलें. राज्यांतील शाहाणे एकीकडे. त्यापुढें मी एकट्यानें काय करणें. परंतु ईश्वरानें केलें.
- १ दगे करणांनीं केले —

(१) वळवंतराव पटवर्धन वगैरे मंडळी मिळून. (१) बाळाराम यांणीं वन्हाणपुरावर. (१) बाबूजी नाईक यांणीं तोतयाचे समयीं (१) पुरंधर प्रकरण. (१) खंडेराव निंबाजी वगैरे. (१) आनंदीबाई. ह्या दग्यांपासून रक्षण करून तितक्यांचीं पारपत्ये ईश्वरानें केलीं.

५८

ऐ. टि. भा. १ ले. ११]

[२२ फेब्रु. १७८३

चित्रसंग्रहाची हौस

[नाना फडणिसास उत्तमोत्तम चित्रांचा व कलाकुसरीच्या जिनसांचा संग्रह करण्याचा षोक होता. त्यानें ह्या जिनसा मिळविण्यासाठीं किती खटपट केली हें खालील तीन पत्रांत दिसून येतें.]

श्री.

श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचे सेवेसी,

(१) विनंती सेवक शंकराजी सखदेव कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना. येथील कुशल ता. छ १९ माहे सफर मुक्काम दिल्ली स्वामींचे कृपावलोकनेंकरून यथास्थित असे विशेष. कृपा करून छ १० सवालचें पत्र पाठविलें, तें छ १९ जिल्हेजी पाऊन शिरसा वंदून सनाथ झालों. पत्रीं आज्ञा कीं, ' आम्हांस श्रींच्या चित्रांचे मुरक्याची * गरज आहे. याकरितां दिल्लींत निधामल वगैरे जुने कारीगरांच्या हातच्या तसविरा श्रीकृष्णाच्या बहुत चांगल्या मेळवून, विकत घेऊन, त्यांस सोनेरी हासिया † करून, त्याची वही बांधवून बहुत मावजतीनें ‡ पाठवावे. पैका पडेल तो पाठवून देऊं. परंतु तारीफलायक चित्रें मेळवून पाठवावीं म्हणोन पत्रीं आज्ञा. त्यास निधामल म्हणून मुसवर § हिंदु, अहमदशाहा पातशाहाचे अंमलांत येथे होता. त्याची निष्ठा ईश्वरचरणीं बहुत होती. म्हणून श्रीकृष्णाची वगैरे देवांच्या तसविरी हमेशा करीत होता व त्यासमयीं काईत § क्षत्री, मुत्सद्दी, खालसेवाले वगैरे वकील लोक मातबर होते, तेही श्रीच्या तसविरा करवीत होते. त्या अलिकडे अबदालीची गर्दां झाली, त्यामुळें निधामल दिल्लीहून

* मुरक्या = पुस्तक, आल्बम. † किनार. ‡ मावजत = काळजी § चित्रकार, § कायस्थ.

उठोन लखनऊस गेला. तेथें मृत्यु पावला. त्याचे पुत्र लखनऊस दोघे आहेत. त्यापैकीं एक तों केवळ नाकारच आहे. एक कांहींसी मुस्वरी करितो. परंतु त्याप्रमाणें नाहीं, म्हणून श्रवणांत आलें आहे. त्यास येथें सेवकानें तलाश केला. परंतु आपलेपाशीं राजश्री देवराव तात्यांनीं श्रीकृष्णाचो तसबीर दिधली आहे, त्याप्रमाणें आतां तशा तसबिरा मिळत नाहींत व कोणी हिंदु कारीगरही नाहीं. मुसलमान कारीगर आहेत, ते या काळाप्रमाणें तसबिरा करितात. श्रीकृष्णाचे ध्यानाची तसबीर आपल्या पसंती योग्य करितां येत नाहीं ऐसे कारीगर आहेत. याहीवर आज्ञेप्रमाणें आजपावेतों तलाश केला, ऐसी जुनी तसबीर हातीं लागली नाहीं. पुढेंही तलाशांत आहे. श्रीकृष्णाच्या तसबिरा हातीं लागल्यास सेवेसीं आज्ञेप्रमाणें तयारी करून पाठवीन. या दिवसांत येथें कोणी जुने लोक हिंदु मातबर राहिले नाहींत. कुल उपासामुळें व बेरोजगारीमुळें लखनऊकडे चांगला कारीगर वगैरे कसवी लोक उठोन गेले. बहुत मृत्यु पावले. कांहीं त्यांचे वंशीं आहेत ते नाकारे ! याप्रमाणें दिल्लीची अवस्था जाली आहे. पहिली दिल्ली लोकांनीं पाहिली होती, ते आतां राहिली नाहीं. नांव मात्र राहिलें आहे. रविसंक्र- मणाचे तील शर्करायुक्त पाठविले आहेत. ते स्वीकारून उत्तरीं लोभ करावा. बहुत काय लिहिणें, कृपा केली पाहिजे हे विज्ञति.

श्री

[२५ मे १७८६.

सेवेसी कुसाजी गोविंद साठे साा नमस्कार विज्ञापना ताा वैशाख वा। १३ गुरुवार पावेतो स्वामींचे कृपेंकरून वर्तमान उत्तम असे विशेष. स्वामींचें पत्र आलें. तेथें आज्ञा कीं, बज्यावा पुरंधरे यांचे घरीं पूर्वीं नानापासून चित्रांचा संग्रह आहे आम्हांस ठाऊक आहे. त्याचा शोध त्याजकडील कारभारी बोलावून, आमचें अंग न समजतां, जीं चित्रे असतील तीं झाडून घेऊन, लिहून पाठविणें म्हणोन आज्ञा पत्र आलें. त्या वेळेस सासवडीं कारकुनापासून तों कारभारी यांचें घरीं लग्न. ते झाडून तासगांवास गेले आहेत. दुसरा माहितगार कारकून सध्यां त्या मुलाजवळ नाहीं. त्याजवरून मुजरद पत्र लेहून, दोन गडी कारभारी यांस आणावयास पाठविले आहेत. आले म्हणजे शोध करून जीं जीं (चित्रे) असतील तीं झाडून घेऊन, सेवेसी लेहून पाठवीन. नानांचे वेळेचा खिजमतगार जुना, नेहमीं बजावाची कन्या आंबीकराचे घरीं दिल्ली आहे, तिजवरोबर असतो.

बहुता दिवसाचा आहे. त्यास मी पुसलें. त्याणें सांगितलें कीं, नाना होते तोंपर्यंत त्यांस हौस येविसीं फार होती. संग्रह होता. अलीकडे बज्यावापासून कांहीं (चित्रें) लोकांनीं नेलीं व कांहीं आहेत. ऐसें त्याणें सांगितलें, असल्यास गुंता तिळप्राय न पडतां त्यांचे घरची मातुश्री उमाबाई - आबाची स्त्री - यांजकडे, स्वामींचें अंग न दिसतां, असतील तीं जमा करून सेवेसी लिहून पाठवितों. सेवेसी श्रुत होय. हे विज्ञापना.

श्री

श्रीमंत राजश्री नाना स्वामींचें सेवेसी — विनंति सेवक पाराशर दादाजी † सा० नमस्कार विज्ञापना, येथील कुशल छ. २५ रत्रिलाखर यथास्थित असे विशेषः—आपण कृपापत्र पाठविलें तें पावलें. राजश्री आनंदराव गंगाधर * यांस उत्तम तसविरा पाठविण्याबद्दल तुम्हांस सूचना करण्याकरितां लिहिलें होतें त्यांनीं तुम्हांस सांगितलें. तुम्ही दिल्लीस तसवीरा आणावयाकरितां पाठविलें. त्यास तेथें खासगी कोणाचे घरीं असल्या तर माहितगारीनें हस्तगतं जाल्या तर होतील. जयपूरकराचें घरीं तसविरा फार चांगल्या (आहेत) ही पक्की बातमी बहुत दिवस आहे. येविसींचें सविस्तर आनंदराव यांसी लिहिलें आहे, त्या अन्वये युक्तीनें केल्यास येतील. म्हणोन आज्ञा. त्यास आनंदराव यांनीं आपले आज्ञे-प्रमाणें सांगितलें. त्याजवरून जयपुरींही कारभारी यांसी लेहून कारकून पाठविले आहेत. राजाचे भेटीचेंही बोलणें आहे. त्या संधींत शोध करूं. दिल्लीस शोधाकरितां मुजरद परीक्षक पाठविले आहेत. बत्नास आळस होणार नाहीं. दिल्लीस हुंडीही रवाना केली आहे. आनंदराव सविस्तार लिहितील. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

५९

का. सं. प. या. ले. ३९३]

[८ जाने. १७८३]

तेरा कलमी उपदेश

[नारायणराव पेशव्याचा पुत्र सवाई माधवराव ता. १८ एप्रिल १७७४ रोजीं पुरंदरावर जन्मास आला. त्याची आजी गोपिकाबाई नाशिकजवळ गंगापूर

† पाराशर दादाजी ऊर्फ पाराजीपंत—होळकरांचा सरदार, पानपतावर मौढ्या शिकस्तीनें बचावलेला. * आनंदराव गंगाधर चंद्रचूड - सिंधांचा दिवाण.

येथें कायम वास्तव्य करून होती, तिनें या होतकरू नातवास खालील वर्तनक्रम शिकविला आहे. पेशव्यांच्या घराण्याचे रीतरिवाज व शिक्षणमार्ग कसे होते हे या त्रयोदश कलमी लेखांत दिसून येतें.]

श्रियासह चिरंजीव राजश्री माधवराव प्रधान यांसि प्रति गोपिकाबाई मुक्काम नाशिक, आशीर्वाद उपरी येथील तागायत छ ४ माहे सफर जाणून स्वकीय कुशल वर्तमान यथास्थित असे विशेष. तुम्ही पत्र पाठविलें तें पावलें.

“ मी लहान, वडिलीं सर्वत्याग करून श्रीक्षेत्री वास केला आहे, त्यास सर्व माहीत वडिलांस, यास्तव कोणे रीतीनें चालावें हे सर्व ल्याहावयास आज्ञा व्हावी, ” म्हणोन लिहिलें त्यास. सूर्यग्रहण-संधिअन्वये कृष्णपक्ष होऊन लोप जाहला होता. तो हल्लीं पुण्योदये करून दुष्टांचा संहार व सुष्टांचे पालग्रहणार्थ तुम्ही या कुळांत जन्म घेऊन पुरंदर येथें उदयास आलां; त्यापशीं इकडून लिहावयाचें कारण दिसत नाही. परंतु मानवी देह आणि तुम्हीं लिहिलें, त्यापेक्षां तूर्त चालावयाचें जें सुचलें तें लिहिलें, आहे. तपसील कलमवंदी —

१ प्रातःकालचे घटका रात्रौ उठोन दिशेस जाऊन पादप्रक्षालन मुखप्रक्षालन करून दिवाणखान्यांतील श्री मृत्तिकागणपतीचें दर्शन घेऊन प्रातःस्मरणाचे श्लोक म्हणावे. नंतर सूर्योदयाबरोबर वैद्यांनी येऊन हात पहावा. प्रकृतिअन्वये औषध घ्यावें. नंतर लिहावयास वसावें. किच्यांत हात फिरवून भग ज्या कागदावर निशाणें † व्हावयाचीं असतील ते लिखितान्वयेच वाचावे. ते समयीं जवळ गुरुजी* व आणखी एक दोघे संभावित योग्य असतील ते असावे. जास्त असों नये. येणेंप्रमाणें घटिका तीन येकूण घटिका.....कलम १

१ तालीमखान्यांत जाऊन दंड काढावे. दिवसेंदिवस शक्ति अन्वये चढते दंड असावे. बरोबर समवयी मुलें पांच चार संभावितांचीं असावीं; व जेठी एक दोघे व नेहमी विश्वासुक गृहस्थ बरोबर असावयाचे ते असावे. खिजमतगार कार्याकारण असावे. जेठी यांनीं कुस्तीचे डाव शिकवावे. नंतर समवयी मुलांसुद्धां प्रकृतीस जो खुराख मानेल तो नेमकरून घेत जावा. येणेंप्रमाणें घटिका दीड येकूण घटी साडेचार.....कलम २.

† निशाणें = शेवटील अक्षरें. “ आज्ञा प्रमाण ” ही सही ऐवजीं घालीत. लिखितान्वये म्हणजे लिखितें समजून.

* महादाजी वल्लाळ गुरुजी, थोरल्या भाधवरावाचा इतबारी, उपनाम करकरे.

१ स्नान करावयाचे समयीं पंचांग जोशी वाचून संकल्प सांगावा. नंतर गंगाष्टक म्हणावे; संध्या थोडकी, परंतु न बोलतां करावी. तर्पण करावे. उपाध्ये यांणीं पूजा करावी. ते समयीं पुराण देवघरांत व बाहेर गायन होत असावे. आपण तुलशी फुलें माळा वहावीं. नंतर नित्य दानें देऊन क्षणभर बसावे. ते समयीं शास्त्री व वैदिक महान् शिष्ट आल्यास नमस्कार करून योग्यतेनुरूप उत्थापन देऊन कांही भाषण करावे. नंतर उपहार करावयास जावे. येणेप्रमाणें घटी साडेतीन. येकूण घटी आठ.....कलम ३

१ कचेरीस यावे ते समयीं सर्वाक्ष देऊन योग्यतेनुरूप नेत्रलाभ व भाषण होत असावे. कचेरींत लघु शब्द बोलूं नये व गैर नि ही [?] बोलूं नये. मनुष्यपरीक्षा असावी. गैरवाखा एखाद्यानें समजाविलेस पक्केपणीं विचार करून अपराध ठरल्यास दुसऱ्याकडून त्यास निषिद्ध करवावे. आपण नेत्रकटाक्ष करून पहावे. अपराधानुरूप पारपत्य करावे, परंतु संभावित गृहस्थ बहुत दिवस पदरींचा प्रामाणिक, अशानें रदबदली केली असतां क्षमा करावी. दुसऱ्याचे शुद्र काढूं नये. येणेंकरून त्याचा अपमान होतो, आणि तो त्याचे मनांत दंश राहतो, साधल्यानुरूप नाश करील, आणि आपल्यास लघुपणा येईल. संनिधानीं लोभांत लघु मनुष्य राखल्यास जें केलें त्यास ते रुकार देतात, परंतु जन लोक वाईट म्हणतात, थोरपणास हानि होती. येणेप्रमाणें घटी तीन. येकून घटी अकरा.....कलम ४

१. भोजनाचे पूर्वी सोंवळे जाहले नंतर थोरल्या देवघरांत जाऊन फुलें घालून, नमस्कार करून, ब्राह्मणास उदक सोडून, भोजनास बसावे. ते समयीं भाषण करावे तें राजसूययज्ञांतील ब्राह्मणभोजन प्रकरणीं वगैरे योग्य सर्वास दिसेल तें बोलवे. पाक करणार व शिष्यमंडळी सुशिक्षित विश्वासुक असतील ते वाळगावे. घटी २. येणेप्रमाणें घटी १३.....कलम ५

१ भोजनोत्तर आचमन करून शतपदी करून तांबूल घ्यावा. नंतर दोन घटिका राजविलास खेळ खेळावे. एकादे दिवशीं निद्रा आल्यास घटी अर्धघटिका निजावे. येणेप्रमाणें घटी २. येकूण घटी पंधरा.....कलम ६

१ शास्त्री यांजवळ विराटपर्वापासून भारतांतील चिंतनिका करीत असावी; व वृद्ध मनुष्यें पदरचीं बहुत दिवशीं व अन्य शहाणे असतील त्यांशीं दिह्ठी प्रकरणीं व महाराज प्रकरणीं गोष्टी कशा जाहल्या त्या ऐकण्यांत असाव्या. आपले वडिलांच्या गोष्टी कारभारी यांसीं एकांत स्थळीं विचारीत असावे; व

तसत्रिरा व नकाशे अनेके पहात असावे. ते समयीं शाहाणे बुद्धिमान असतील ते जवळ असावे. येणेंप्रमाणें घटिका चार. एकूण घटिका. १९.....कमल ७

१ खडें लिहावयास बसावें, ते समयीं एक दोन मुलें संभावित गृहस्थांची बुद्धिमान पहावयास असावीं. करदन, वस्तन, गुणाकार, भागाकार करावयाचा सराव बहुत असावा. गुरुजी यांनीं विद्याभ्यासाकरितां बोलणें प्राप्त आहे. परंतु लिहावयाचे जागींच बोलणें. तेथें विशेष कोणी असों नये. घटी चार एकूण घटिका तेवीस.....कलम ८.

१ लिहिणें जाहले नंतर कांहीं उपहार थोडासा मर्जी असल्यास मुलांसमवेत घेऊन करावा. नंतर तांबूल घ्यावा. घटी एक. एकूण घटिका चोवीस..... कलम ९

१ घोडीं फेरावयास चार रोजांनीं जात जावें. ते समयीं बरोबर पटवर्धन मंडळी व अन्यत्र सरदार असावे. त्यांशीं भाषण करणें तें संतोषवृत्तीनें करावें. परंतु अत्यंत लोभही नसावा व विरुद्धही न दाखवावें. कांहीं अंतर जाहल्यास क्षमा होणार नाहीं असें भय असावें. योग्यता बघून त्यांशीं भाषण संतोषें करून करावें. आठां दिवशीं बाग पहावयास गेल्यास जिन्नस तेथें फुलें व फळें जीं आणून पुढें ठेवतील तीं योग्यायोग्य बघून त्यांस देववाचीं व आपण घ्यावयाचीं असतील त्यांस आपण देऊन मग यावें. ज्या दिवशीं स्वारी जावयाची नाहीं, त्या दिवशीं कागदपत्र दवलत प्रकरणीं असतील ते कारभारी यांणीं समजावीत असावें. ते समयीं कोणी असों नये. व गंगा भागीरथी तार्ईसाठी* यांची भेट चार रोजीं एक वेळ घेत असावी. त्यांसच वाड्यांत यावयाचा वेत व्हावा. नंतर त्यांस बहुत संतोषेंकरून बोलावें व मूलपणानें बोलण्याचा डौल दाखवावा. वाड्यांतच आज रहावें असा आग्रह करून ठेवून घेत जावी. दिवाण यांणीं राजकारणाचें वर्तमान व पुढील योजना करावयाचा विचार करून विनंति करीत असावी. त्या समयीं अन्यत्र कोणी असों नये. व त्यांतील अभिप्राय दुसऱ्यापार्शीं निघों नये. म्हणजे मसलती असाध्य होत नाहीत. वातमी हरतन्हेची राखावी, म्हणजे मसलतीस बल बहुत आहे. पदरच्या मनुष्यांचें चालवावयाचें त्यास जिकीर करूं नये. एकूण घटिका अठ्ठावीस...कलम १०

* मातुश्रीची आई.

१. तिरंदाजी करावयास जावें. तेथें बरोबर सरदार व पागे व मानकरी बरोबर असल्यास तीर कोण कसे मारताहेत ध्यानांत असावें व हरएक खेळ पहावयाचे ते सर्वत्र समवेत पहावे. येणेंप्रमाणें घटिका दोन, एकूण घटिका ३०... कलम ११

१. दीपदर्शन जाहल्यानंतर संध्येस वस्त्रांतर करून वसावें. संध्या जाहलेनंतर स्तोत्र पाठ म्हणावा. नंतर पुरुषसूक्त अथवा पवमानांतील अध्याय म्हणावें ते समयीं आश्रितांनीं जवळ असावे. नंतर भोजनास जावें. भोजन होऊन उठेपर्यंत घटी चार...कलम १२

१. भोजनोत्तर तांबूल खावयास दिवाणखान्यांत क्षणभर वसून तांबूल घ्यावें. नंतर कार्याकारण मंडळी जवळ असावी. ते समयीं वातमीदार यांणी वर्तमान गुप्त सांगत असावें; व हरएक वातमीचीं पत्रें आलेलीं पहावयाजोगीं असतील तीं पहावीं, वाकीचीं पत्रें विश्वासुक मनुष्य कोण असेल त्याजकडे काम योजावें, त्यांणी सांगावें व त्यावर ही वातमी प्रमाण अथवा अप्रमाण सांगतात याची चौकशी असावी. नंतर निद्रेस जावें. येणेंप्रमाणें घटी तीन. एकूण घटिका सात.

एकूण कलमें तेरा लिहिलीं आहेत, तीं ध्यानीं आणोन चालल्यास उपयोगीं पडतील. बहुत काय लिहिणें हे आशीर्वाद.

६०

ग्वा. पत्र सं. ले. २९३]

[२० मार्च १७८४

पाटीलबावांची कामाची रीत

[सदाशिव दिनकर म्हणून नाना फडणिसाचा वकील महादजी सिंधाजवळ होता, त्यानें हें पत्र नानास पुणें येथें लिहिलें आहे. यांत महादजीची काम करण्याची पद्धत व्यक्त होते. नेहमीं जवळ पुष्कळ लोकांचा घोळका असून, लगोलग साफ जबाब देण्याची शिस्त महादजीस नव्हती. नाना फडणिसाचा प्रकार याच्या अगदीं उलट होता.]

पैवस्ती चंद्र जमादिलावल आर्वा चैत्र.

छ सेवेसी विनंती सेवक सदाशिव दिनकर साष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत चंद्र २७ रविलाखर मुक्काम नजीक गोहद स्वामींचे कृपावलोकने करून सेवकाचें वर्तमान यथास्थित असे. विशेष.

चंद्र २ रविलाखरचें पत्र सादर जालें. मजकुराचा ह्याला सरकारचे पत्रावर लिहिला. पत्रें चंद्र १६ रोजीं पावलीं. राजश्री पाटील बावा यांस पत्रें श्रीमंतांचीं होतीं तीं प्रविष्ट केलीं. जावाचा प्रकार येथील विदितच आहे. पेशजींच्या तीन खानग्यांचे पत्रांचेही जाव राहिले आहेत. दोन खानग्यांचे जाव आतांचे चंद्र १ व चंद्र २ रविलाखर इतके जाव मागतों. फार खलवतांत दिवस जातात. खलवत नसलें तर भलतें काम घाशीत बसावें. त्यापुढें दुसरें मोठें अगर नाजूक कांहींच नाहीं. त्यांतच कांहीं हटकिलें, तर थड्यांत न्यावें, मग आज उद्यां म्हणावें. फारच दाटी करून गाठावें, तर वातम्याचे निमित्त करून उल्हाणीं व विक्षेप नाना प्रकारचीं छद्मे बोलण्यांत आणून विपर्यास दाखवावे. ही रीत समजलीच आहे. हा नित्य संबंध आहे, तपशील किती विनवावा ?

हल्लीं चंद्र १ व चंद्र २ रविलाखरच्या पत्रांत इंग्रजांनीं टिपूसीं सलूख परभारा केला ही अडचण. याजकरितां प्रातःकाळीं गाठून, वारंवार म्हणून भीड * दूर करविली. त्यांत कारीगर † टळतच नाहीं. त्या निराळे उभे राहणार व बसणार, जवळपास एकूण पंचविसांस कमी नसतील, जास्त होते. त्यांज देखतां भानगड दोन प्रहरपर्यंत जाली. आमचे सोबती राजश्री आपाजी रामही † होते, दोन प्रहर पावेतो भाषणांत जे तपशील निघाले आहेत तो किस्सा § किती लेहावा ? पुष्कळ विस्तार आहे. त्यापैकीं संकलित मजकूर श्रीमंतांचे पत्रां विनविले आहेत. बावांनीं उत्तर दिलेंच नाहीं. इंग्रजांनीं परभारा सलूख केला असें लिहिलें आहे, ते इंद्रसेनास § सांगोन पाठविलें. त्यानें उत्तर दिलें जे, हे गोष्ट सहसा घडावयाची नाहीं. तुमचीं पत्रें आलीं याजकरितां मी पत्रें इंद्रसेन आमचे ज्येष्ठ बंधूस लेहून पाठवितों. जाव आल्यावर सांगोन. इंद्रसेनाने पत्र ज्येष्ठ बंधूस लिहिलें आहे. त्याचा जाव यथास्थित आल्यास तुम्हास जाव लिहून देऊं. यथास्थित इंद्रसेनाचें उत्तर न आलें तर इष्टीन + काशीस आला, मागाऊन चौ

* गर्दी. † हजाम. ‡ उपनांव व दाभोळकर, सिंधांचे कारभारी. § हकीकत, कहाणी. § सिंधांचे दरवारी राहणार इंग्रज वकील अँडर्सन. + गव्हर्नर जनरल वॉरन हेस्टिंग्स.

• रोजीं इंद्रसेन काशीस आला असेल. इष्टिनाचे आमचे भेटीचा प्रकार ठरला आहे. भेटी लौकरच होणार. त्यासी बोलून निश्चयांत आणून मग तुम्हांस जाऊ देऊं. अगोदर लेहावें काय ? सांगितला मजकूर तुम्हींच लेहून पत्रें रवाना करणें. बावांनीं सांगिल्यावरून मींच श्रीमंतांचे सेवेसीं विनंती पत्रें लेहून जोड्या रवाना केल्या. त्या पत्रावरून लिहिण्यांतील संकलितार्थ गर्भार्थ सविस्तर विदित होतील. श्रीमंतांचे पत्रां आज्ञा होती जे, पत्रें पावतील ती तेरीख लेहून पाठविणें. त्यास चंद्र १ व चंद्र २ चीं पत्रें चंद्र १६ तेरखेस पावलीं. एकूण चौदा रोजां पंधरा रोजांनीं पत्रें येथें पावलीं, तीं बरींच आलीं. कधीं अठरा दिवसां कधीं वीस, पंचवीस कधीं अधिकही दिवस लागले आहेत. चौदा पंधरा रोजांनीं पत्रें बरीं आलीं. सवनिसांकडून राजश्री नारोपंतास पत्रें पाठविण्याविषयीं ताकीद फार येते, तो घाबरा होतो. पुण्याहून पत्रें डाकेंत रवाना होतात, तीं किती दिवशीं उज्जनीस पावत असतील न कळे. उज्जनीहून जोडी छुटी इकडे येते, तीस दहा अकरा रोज लागतात. चाकर जोड्या दहा अकरा रोजांनीं पावतात म्हणून नारोपंतांनीं दोन तीन जोड्या अजूरदार* पाठविल्या. एक दोन इनामी आल्या. अजुरा तर मजवर लिहिला नाही. इनाम लिहिला. त्या आशेवर सहा रोजांनीं जोड्या येऊन पोहोचल्या. बावा इनाम देतात कळलेंच आहे. कागद लगोलग डाकेचा चालावा. नववे रोजीं उज्जनीहून खेण्या पुण्यास जातो. डाकेवर कागद सातवे दिवशीं तरी पोहोचवा. तिकडून विलंब करून उज्जनीस कागद पावत असेल. नारोपंतांस ताकीद लिहिल्यास त्यानें काय करावें, असें सरकारांत व सवनिसास समजलें पाहिजे. म्हणजे डाकेसह ताकीद होईल, नारोपंतास निकड करणार नाहींत. आणखी पुरवण्या निराळ्या विनविल्या आहेत. त्यांचीं देखील उत्तरे पाठवावयाची आज्ञा जाली पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

* अजुरा = मजुरीची रकम.

६१

गवा. पत्रें ले. ३६८]

[२० मार्च १७८५]

आगन्याचें बातमीपत्र

[हें पत्र आगन्याहून सदाशिव दिनकरानें पुणें येथें नाना फडणिसास लिहिलेलें आहे. हा चतुर लेखक राजकारणांत निष्णात व पेशव्यांची बाजू सांभाळण्यांत दक्ष असे. पुढील पत्रांत लहान वाक्यें लिहिण्याची शैली, दोघी स्त्रियांनीं एकदम सती जाणें, दत्तविधानाचा विधि वगैरे प्रकार स्मरणीय आहेत.]

छ विज्ञापना ऐसी जे ;—

बळवंतराव धोंडदेव यास शुळाची व्यथा चार पांच महिन्यांपासोन उत्पन्न जाली. त्यांत हगवणही होती. उपाय फार केले, साध्य जालें नाहीं. जेष्ठ स्त्री देशीहून कन्येचें लग्न करून निघोन आली, ती येथें पावली. दोघी स्त्रिया जवळच होत्या. औषध उपयांची सीमा जाली. कांहीं साध्य न जालें. निधना पावेतो आलें. तेव्हां राजश्री पाटील बाबांस सांगितलें कीं आमची ही दशा आहे. यत्न करून पाहिला, कांहीं साध्य नाहीं. निदानच दिसतें. इतकीच आयुर्मर्यादा होती. यास उपाय नाहीं. पांच लक्ष आम्हांस देणें तें वारावें तर गति आमची होईल व सरदारी चालली पाहिजे. बाबांनीं विचार पुसला. तेव्हां म्हणां लागले, आमचे तीर्थरूप धोंडोपंत त्यांचे प्रत्यक्षबंधु खंडोपंत, त्यांचें पुत्र सदाशिवपंत येथेंच आहेत. परंतु आम्हांतून विभक्त जाले. त्यांची आमची वांटणी होऊन फारकत्या जाल्या. कजिया तुटला. केसोपंत धोंडोपंताचे चुलत बंधु परंतु एकत्र संसार चालतो. केसोपंताचे पुत्र हरबाजीपंत आम्हाजवळच आहेत. एकत्र संसार आहे. त्यांचा वांट्या जाला नाहीं. सध्या देवरी किल्ला त्यांजवळ आहे. त्यांचा पुत्र रघुनाथराव आम्हाजवळ आहे. त्यांचें दत्ताविधान करून पुत्रत्वांत देऊन डौल X चालविले पाहिजे. बळवंतराव आपले डेन्यास विकलच होते. मध्यस्थ गृहस्थ बाबांकडे पाठवून लिहिल्या अन्वये जावसाल केळा. तो बाबांनीं मान्य केला. दत्तपुत्र घेणें असी परवानगी दिली. याजवरून बळवंतराव यांचे घरीं दत्तविधानाचा समारंभ करून बाबांस सांगोन पाठविलें. बाबांनीं राजश्री माधवराव गंगाधर † व आवा चिटणीस

पाठविले कीं दत्ताविधान जालें म्हणजे त्या मुलास वस्त्रें द्यावीं. हे उभयता बळवंतरावांचे डेऱ्यास गेल्यावर मजलाही बोलाऊ पाठविलें. गेलों तों दत्तविधान-प्रसंग होता. पाहिलें, व उभयतांनीं वर्तमान सदरीं विनंति केल्याप्रमाणें सांगितलें. चैत्र अधिक शुद्ध १० चे दिवशीं † प्रहर दीड प्रहर दिवस पावेतो बळवंतराव बोलत होते. तंव वैद्यही होतेच व दत्तविधानास आरंभही केला. पुढें फारच विकल होत चालले. दोघी स्त्रिया मोठ्या सावध राहिल्या. त्यांनीं स्वांगें धनीपणा करून औघ्रा बंदोबस्त राखून खेदाचा लेशही कोठें दिसूं न देतां स्थिरबुद्धि व धैर्यबलें दत्तविधान यथास्थित करून मूल घेतला. सदाशिवपंत, खंडोपंताचे पुत्र, बळवंतरावाचे चुलत बंधु जवळ होते, तेही अनुकूल जाले. दत्ताविधान झाल्यानंतर वस्त्रें आणिलीं. पागोट्याचा पदर माधवराव गंगाधर यांनीं घेऊन सेवकाचे * हातीं दिला. मीं उत्तर केलें कीं बावा श्रीमंतांचे ठिकाणीं आहेत. त्यांचें केलें सर्वास मान्य आहे. माधवराव यांनीं म्हणाले, जे बावांनीं कबूल करून हा प्रसंग संपादावयास आम्हास पाठविलेंच आहे, तुमचे हातून वस्त्रें देववावी असी मर्जी आहे. तेव्हां मी पागोट्याचा पदर सदाशिव खंडेराव यांच्या हातीं दिला. त्यांनीं दत्तपुत्र रघुनाथराव यास पुत्रत्वाचें पागोटें बांधिलें. शेला घातला. नंतर प्रहर दीड प्रहर बळवंतराव होते. दशमीसच आगऱ्याचे मुक्कामीं यमुना तीरीं संध्याकाळचा चार घटिका दिवस राहतां बळवंतरावास देवज्ञा जाली. दोघी स्त्रियांनीं शाबुती धरून दानधर्म आदिकरून सर्व कर्म यथाशक्ति यथास्थित आपले आशेनें वंचक बुद्धि टाकून सांग करून सहगमन केलें. चिता रचून दोघी स्त्रिया दोहीकडे निजून स्वहस्ते अग्निप्रवेश करविला. लष्करांत सर्वतोमुखी अशा सत्या शाबूत कोठें पाहिल्या नाहींत असीं व्याख्यानें जालीं. ईश्वरेच्छा प्रधान. बळवंतराव समाप्त जाले. दत्तक पुत्र घेतला, त्याचें बंदोबस्ताकरितां बावा सेवेसी लिहितील. मजला सांगतील तर विनंतीपत्र लेहावें लागेल. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[प. टि. भा. १ ले. ४०]

[२ सप्टें. १७९६]

घाशीरामाची कोतवाली

श्री.

[घाशीराम सावळदास नांवाचा आंतरीय ब्राह्मण स. १७७७ पासून १७९१ पर्यंत पुण्याचा मुख्य कोतवाल होता. हा गौडब्राह्मण औरंगाबादचा राहणारा, बातम्या काढण्यांत कुशल असून नाना फडणिसाच्या मर्जांतला होता. त्यानें पुण्याच्या लोकांवर अनेक तऱ्हेचे जुलूम केले असा पुण्यांत बोभाट झाल्यामुळे सवाई माधवरावानें त्यास पकडून आणून मृत्यूची शिक्षा दिली. ता. ३१ ऑगस्ट १७९१ रोजीं पुण्यांत जमलेले कांहीं तेलंगी ब्राह्मण घाशीरामाच्या कैदेत मृत्यु पावले, त्यांची हकीकत खालील पत्रांत वणिलेली आढळते. पत्र बारामतीकर जोशांच्या दसरांतील आहे.]

वडिलांचे सेवेसीं सा नमस्कार—

विज्ञापना ऐसीजे— पुण्याहून पस्तीस असामी तैलंग ब्राह्मण आपले देशास जाण्याकरितां निघोन घासीराम कोतवाल याचे तळ्यावर गेले, आणि सायंकाळचे चार घटका दिवसास स्वयंपाक करावयास लागून अस्तमान दोन घटका रात्रीस भोजन केलें. नंतर चार घटका आटपाआटप करावयास लागली. तां इतकियांत कोतवालाचे प्यादे त्यांचे पेटेंतून पांचसात प्यादे जाऊन, तितक्या ब्राह्मणांस भवानीपेटेंतील चावडीस आणून, एका खणाचें भुयार आहे त्यांत पस्तीस असामी कोंडिल्या. त्यांत वारा जाण्यास जागा नाही. सबब, ब्राह्मण आंत कोंडमारा होऊन एकवीस असामी मृत्यु पावले. घातल्यापासोन तिसरे रोजीं, रा. मानाजी फाकडे चावडीजवळ राहातात, त्यांस त्या भुयारांत गलत्रा होऊं लागला हा कशाचा म्हणोन, आपण खुद त्या भुयाराजवळ जाऊन कुलूप तोडवून पाहिलें, आणि श्रीमंतांस ब्राह्मण मेल्याचें वर्तमान सांगून पाठविलें. नंतर श्रीमंतांनीं चार प्यादे व एक कारकून चौकशीस पाठविला. तां इतकियांत घासीराम याणें वाड्यांत येऊन विनंती केली जे, कोमटी पंचवीस तीस असामी माझे तळ्यावर येऊन राहात आणि शहरांत चोन्या करीत होते, त्यांस धरून

आणून ठेविलें. त्याणीं अफू खाल्ली तेणें करून मृत्यु पावले. आज्ञा जाहाल्यास मूठमाती देतां. उत्तर जाहालें जे, चौकशीस कारकून गेला आहे, तो आल्यानंतर सांगणें तें सांगू. असें बोलून, चिंचवडचे देवांस पुलापलीकडे सामोरे गेले. तेथून स्वारी फिरोन बेलवार्गेत आल्यावर घासीरामानें गाठ घालून गैरवाका समजावून मूठमातीची परवानगी घेतली आणि आपले घरास गेला. इतक्यांत श्रीमंत राजश्री रावसाहेबः यांनीं श्रीमंतांस § बोलावूं पाठविलें. वाड्यांत गेले. तेव्हां रावसाहेब यांनीं विचारिलें जे, घासीरामानें ब्राह्मण मारिले, त्यास त्याची चौकशी होऊन घासीरामाचे पारपत्याचें काय ठरविलें ? उपरांत, आज्ञा होईल तसें करूं म्हणोन बोलून, घासीरामास बोलावूं पाठविलें. तो आला. तों श्रीमंतही सरकार वाड्यांतून आपले घरास आले, आणि वो भटजीतात्यांस चौकशी सांगितली. त्यांनीं कोतवाल मजकूर यांस, ब्राह्मण कशाकरितां कोंडिले व मरावयाचें कारण काय ? जें खरें असेल तें सांग, असा प्रश्न केला. तेव्हां त्याणें उत्तर केलें, जे चोर म्हणोन कोंडिले. ते अफू खाऊन मेले. यांत^० माझे कांहीं कृत्रिम नाहीं. असें म्हणत आहे तों रावसाहेबांचा निरोप आला जे, त्याचें पारपत्य चांगलें करावयाचें. याचें म्हणणें तों या प्रकारचें व श्रीमंत राजश्री नानाचे वाड्यापासीं हजार-पंधरासें ब्राह्मण मिळोन नाना प्रकारच्या वल्गना करूं लागले. तेव्हां सर्व मजकूर भटजींनीं श्रीमंतांचे कानावर घालून, कोतवालाच्या मुसक्या बांधून गाड्यांचे पहाऱ्यांत ठेविला. तरी तैलंग ब्राह्मण आतित्यायीपणास न चुकत ! हत्तीचे पायास बांधल्याशिवाय आम्हांस आपले विराडीं जावयाचें नाहीं. नंतर वे॥ राजश्री अय्याशास्त्री यांस ब्राह्मणांचे मध्यस्तीस घातलें जे, उदईक तुमचे म्हटल्या-प्रमाणें याचें पारपत्य करतां. तरी ब्राह्मण न ऐकत. शास्त्री यांचे आंगावरील वस्त्रें, धोत्र नेसावयाचें सुद्धां झोंबून फाडिलें ; व श्रीमंतांचाही निग्रह पाहून, प्रथम प्रहर रात्रीस हत्ती आणवून वर्ता त्यास घालून बांधिला, आणि सर्व शहर फिरवून पर्वतीजवळील रमण्यांत नेऊन पायांत बेडी घालून ठेविला. शहरांतून फिरते वेळेस ब्राह्मणांनीं कोतवालास पांच सात दगड मारिले. तेणेंकरून कांहीं डोकीं फुटलीं होतीं, व शंभर गाडदी चौकीस होते. नंतर दुसरे रोजीं, भाद्रपद शुद्ध द्वितीया बुधवार प्रातःकालीं, ब्राह्मण मागतीं दोन हजार पावेतां आजमासें जमा होऊन, श्रीमंतांचे वाड्यापुढें बहुतच गरगशा करूं लागले ; आणि बोलत जे, त्यास जिवें मारल्याशिवाय आम्हीं ऐकत नाहीं, व श्रीमंतांचेही म्हणणें त्यास

* पेशवे § श्रीमंत = या पत्रांत सर्वत्र नाना फडणवीस.

जिवें मारावयांचा. त्याजवरून राजश्री वाळाजीपंत केळकर नि। राघोपंत गोडबोले यांस रमण्यांत पाठवून, त्याची वेडी तोडवून, उंटावर उंटाचे शोपटीकडे तोंड करून बांधून, कोतवाल चावडीस आणिला. आणि पांच पाट काढून, शेंदूर डोकींत घालून, पुन्हा उंटावर पूर्ववत्प्रमाणें घालून आठी पेठा फिरविला, आणि गारपिरावर नेऊन सोडिला; आणि ब्राह्मणांस सांगितलें जे, तुम्हांस पाहिजे तर सोडा किंवा मारा. असें सांगून हवालों केला. त्याजवर दोन घटका दिवसास सायंकाळच्या राहतां, ब्राह्मणांनीं धोंडे घालून मारिला. त्यास दहन करावयाची देखील परवानगी नाहीं, व कोतवाल मजकूर याचा दिवाण चापूजीपंत व गोपाळपंत व केसोपंत भावे यांचे घरीं चौक्या बसवून वेड्या घालून ठेविले आहेत. त्यांचेही पारपत्य यथास्थित चांगलें करणार, व प्यादे व माणसें ब्राह्मणास धरून आणावयास व कांडून ठेवावयास जे होते, त्यांचीं पारपत्यें शिरच्छेदाचीं करावीं, असा श्रीमंतांचा मनोदय आहे. पुढें काय घडेल तें पाहावें, वं कोतवाल मजकूर याचे घरची जफती मुलांमाणसांसुद्धां करून चौक्या बसविल्या आहेत, व दोघां लोकांस वेड्या घातल्या. याप्रमाणें येथें जाहालें तें स्वामींस कळावयाकरितां लिहिलें आहे. सेवेसी श्रुत होय, हे विज्ञापना.

६३

पे. टि. भा. १ ले. १३]

[१ जुलै १७९२]

फ र् म ा न बा डी

[सवाई माधवरावांच्या कारकीर्दीत महादजी सिंदे स. १७८० त हिंदुस्थानांत गेले. तिकडे पेशव्यांचें वर्चस्व स्थापून बारा वर्षांनीं ते परत पुण्यास आले. तेव्हां तेथें बादशाही फर्मानें व मानमरातब स्वीकारण्याचा मोठा दरबार ता. २२ जून १७९२ रोजीं भरला. त्यास फर्मानबाडीचा दरबार म्हणतात. त्या दरबाराचें वर्णन नाना फडणिसानें निजामाजवळचा पेशव्यांचा वकील गोविंदराव काळे यास लिहिलें. तें ऐकून काळ्यानें आपला आनंद या उत्तरांत व्यक्त केला आहे. या लेखांत एकंदर तीन पत्रें आहेत. पहिल्या पत्रांत महादजी सिंदे दिग्विजय करून पुण्यास आले त्याचें वर्णन आहे. दुसऱ्यांत फर्मानबाडीचा दरबार झाला

त्याचें वर्णन आहे. त्या दरबारांत गोवधवंदीचें बादशाही फर्मान वीचण्यांत आलें तें समग्र फर्मान तिसऱ्या पत्रांत दिलें आहे. मराठ्यांचो मुख्य उद्देश मोगल बादशाही नष्ट करण्याचा नसून फक्त स्वधर्मस्वतंत्रता स्थापण्याचा होता हें या कागदांत व्यक्त होतें. मराठशाहीचा परमोत्कर्ष या वर्णनांत व्यक्त होतो.]

श्री

विनंती ऐसीजे:— राजश्री पाटीलबाबा जामगांवास आलियावर, तुकोजी शिंदे यांचे नातू दौलतराव शिंदे, वय वारा वर्षांचे, त्यांचे लग्नाचा निश्चय करून, श्रीमंतांस व मंडळींस अक्षत द्यावयाकरितां फडणिसास पाठविलें. त्यांनीं श्रीमंतांस व सर्व मंडळींस अक्षत दिली. सरकारांतून राजश्री गोविंदराव बाजीवरावर अहेर पाठविला. आम्हीं आपला अहेर वेदमूर्ति राजश्री गोविंदभट यांजवरोवर पाठविला. त्यांसीं व पाटीलबाबांसीं निखलसतेचें बोलणें जालें. त्यांत निखलसता बहुत पाहिली. नंतर मागाहून राजश्री आबाः चिटणीस पुढें आले. त्यांसीं बोलणें होऊन, परस्परें निखलसतेचा विधां राजश्री हरिपंत तात्यासुद्धां जाला. नंतर भेटीचा समारंभ जाला. कोणे गोष्टीचा संशय राहिला नाहीं. तुम्हास कळावयाकरितां लिहिलें म्हणोन आज्ञा, —

ऐसियास पत्र पाहातांच रोमांच उभे राहून अतिसंतोष जाला. याचा विस्तार पत्रां किती लिहूं ! सीमा असे. यावरून ग्रंथाचे ग्रंथ मनांत आले ते लिहिल्यानें लहुचटपणा दिसतो. दिसो, परंतु जें मनांत आलें त्यांतून किंचित् अमर्याद करून लिहितां. एक एक रक्कमऽ मनांत आणून दीर्घ दृष्टीनें तोळून पाहिल्यास खरें आहे असेंच निघेल. तें काय ? तपशील अटक नदीचे अलीकडे दक्षिण समुद्र पावेतां हिंदूंचें स्थान—तुरकस्थानऽ नव्हे—हे आपली हद्द पांडवां-पासोन विक्रमजित पावेतां त्यांनीं राखून उपभोग केला. त्यामार्गे राज्यकर्ते नादान निघाले. यवनांचें प्राबल्य जालें. चकत्यांनीं † हस्तनापुरचें पद घेतलें. शेवटीं अलमगिराचे कारकीर्दींत यज्ञोपवितास साडेतीन रुपये जेजया वसून, ओलें अन्न विकावे, सर्वांनीं घ्यावें, हे नौवत गुजरली.॥ त्या दिवसांत कैलासवासी शिवाजी महाराज शककर्ते व धर्म राखते निघाले. त्यांनीं किंचित् कोन्यांत

† हे सिंधांचे चिटणोस, तिथे बंधू आवाजी खुनाथ, कृष्णोबा खुनाथ व गोपाळराव खुनाथ.

† विध = विधी. § रक्कम = गोष्ट, कलम. § तुरकस्थान = मुसलमानांचा देश. ‡ चकत्यांनीं = झगताईखानाच्या नांवावरून मोगली वंशास चकते असें आडनांव आहे व त्यांच्या पादशाहीस चकत्यांची पादशाही असें म्हणतात. // नौवत गुजरली = दाहो फिरली, डंके वाजले.

धर्मसंरक्षण केले. पुढें कैलासवासी नानासाहेब, भाऊसाहेब प्रचंड प्रतापसूर्य असे जाले कीं, असे कधीं जाले नाहीं. अमुक ब्राह्मणांनीं राज्य केले असें शास्त्रीं पुराणीं वर्णन नाहीं. परशुराम अवतारीं काय असेल तें असो. त्या गोष्टी यांस शिंदे होळकर दोन बाजू होऊन प्राप्त झाल्या. हल्लीं श्रीमंतांचे पुण्यप्रतापेंकडून व राजश्री पाटीलबावांचे बुद्धि व तरवारीच्या पराक्रमेंकडून सर्व घरास आले. परंतु जाले कसे ? प्राप्त जाले तेणेंकडून सुलभता वाटली. अगर मुसलमान कोणी असते, तरी मोठेमोठे तवारीखनामे— जाले असते. यवनाच्या जातींत तिळाइतकी चांगली गोष्ट जाल्यास गगनावरावर करून शोभवावी; आमचे हिंदूंत गगनाइतकी झाली असतां उच्चार न करावा, हे चाल आहे. असो. अलभ्य गोष्टी घडल्या. उग्याच दौलती पुसत घरास आल्या. याचें संरक्षण करणें परम कठीण ! दोस्त दुष्मन फार. यवनांचे मनांत कीं काफरशाई* जाली हें बोलतात. लेकिन† ज्यांनीं ज्यांनीं हिंदुस्थानांत शिरे उचललीं, त्यांचीं शिरे पाटीलबावांनीं फोडिलीं. कोणाच्याही मनांत हे वाहडले, ते शेवटास जाऊं नये, यास्तव नाना स्वरूपें व युक्तींकडून नाश करावे ऐसे आहेत. न लाभव्या त्या गोष्टी लाभल्या. त्यांचा बंदोबस्त शककृत्याप्रमाणें होऊन उपभोग घ्यावे हें पुढेंच आहे. कोठें पुण्याईत उणें पडेल आणि काय दृष्ट लागेल न कळे. जाल्या गोष्टी यांत केवळ मुलख, राज्य प्राप्त, इतकेंच नाहीं, तर वेदशास्त्ररक्षण, धर्मसंस्थापन, गोब्राह्मणप्रतिपालन, सार्वभौमत्व हातीं लागणें, कीर्ति, यश यांचे नगारे वाजणें, इतक्या गोष्टी आहेत. हे किमया § सांभाळणें हक्क आपला व पाटीलबावांचा ! यांत वेत्यास § पडल्या कीं दोस्त दुष्मन मवजूद † संशय दूर जाले, हें अति चांगलें ! अति चांगलें ! याउपरी हे जमाव व या फौजा लाहोरच्या मैदानांत असाव्या, यांचे मनसबे दौडावे वेत्यास पडावे, तमाशे पाहावे, असे जन जे आहेत ते उशा पायथ्यास लागून आहेत. चैन नव्हतें. आतां आपण लिहिल्यावरून स्वस्थ जालें. जितकें लिहिलें इतक्यांचें उणेंच मनन व्हावें. खरें कीं लटकें हें समजावें. रवाना छ ११ जिल्काद हे विनंति.

—
 ÷ तवाराखनामे = बखरी, इतिहास. * काफरशाई = मराठ्यांच्या हिंदुपदशाहीस मुसलमानांनीं दिलेंलें निंदाव्यंजक नांव. † लेकिन = परंतु. § किमया = अद्भुत कृति. सामर्थ्य. § वेत्यास = व्यत्यास = विरुद्धता, व्यत्यय, अंतर. † मवजूद = भांडण्यास तयार, विरुद्ध बाजूस सिद्ध, हजर.

६४

इ. सं. ए. टि. भा. १ ले. ९]

[२ जुलै १७९२

फर्मानबाडीचा दरबार

विनंती ऐसीजे

राजश्री पाटीलबावा जांबगांवीहून निघोन ज्येष्ठ वा अष्टमीस पुण्यानजीक खडकीच्या पुलावर येऊन मुक्काम केला. नवमीसह दशमी सायंकाळचे पांच घटका दिवत राहतां, श्रीमंतांचें दर्शन घ्यावयाचा मुहूर्त निश्चयांत आला. इकडून श्रीमंत गणेशखिंडीपावेतां सामोरे गेले. तिकडून पाटीलबावा आपले बराबरील सरदार घेऊन आले. इकडील मुत्सद्दी मंडळी व सरदार मंडळींच्या व त्यांच्या भेटी झाल्या. नंतर पाटीलबावा येऊन श्रीमंतांचे पायावर डोई ठेऊन भेटले. श्रीमंतांनीं आपले गळ्यांतील मोत्यांची माळ पाटीलबावांचे गळ्यांत घातली. येणेंप्रमाणें समारंभानें भेट बहुत चांगली झाली. यापूर्वीं भेट झाल्याचें सरासरी लिहिलें, तपशील समजावा सबब हल्लीं लिहिलें असे म्हणोन आज्ञा,—

त्यास श्रीमंतांचे तालेः विचित्र कीं, असे बराबरीचे सरदार दिग्विजयी होऊन येऊन पायावर डोई ठेवून भेटतात. याच्या आखबारा रुमशामपावेतां § भिरवतात. या पुण्याईस जोडा नाही. वर्णन करावें याचा संतोष मोठा झाला. येथील मंडळींत आम्हांस सांगावयास अति तेज. बंदेगान अल्ली † व मध्यस्थास सांगितलें. त्यांसही खुषी झाली. जसें व्हावें तसें झालें. उचित तें घडलें. आम्हां येथें पुसावयाचें स्थळ म्हणोन उमदे लहान थोर वर्तमान पुसतात सांगितलें पाहिजे. यास्तव पुढें होईल त्याची बरचेवर लिहिण्यास आज्ञा होत जावी. रवाना चंद्र ११ जिल्काद हे विनंती.

श्री.

विनंती ऐसीजेः—‘ बादशाहाकडून वकील-मुतलकी व अमीर-उल-उमराव म्हणजे मीरवक्षीगिरी यांचा बहुमान आणिला आहे. तो घेण्याविषयीं राजश्री पाटीलबावांनीं विनंती केली. त्यावरून घ्यावयाचा निश्चय झाला. डेरा देऊन

§ ग्रह. § पूर्व रोमन बादशाही—इस्तंबूल व पश्चिम आशिया. † हैद्राबादकर निजाम अली.

फर्मानवाडी * करून, आषाढ शुद्ध तृतीया शुक्रवारी तिसरे प्रहरीं श्रीमंतांची स्वारी डेरा दाखल झाली. प्रथम पातशाही फर्मान मस्तकीं वंदून मुनशीजवळ दिला. त्यांनीं भरदरबारांत वाचला. सर्वांनीं श्रवण केला. त्यांत गुलाम कादर यानें वेअदवी केली त्याचें पारिपत्य, बादशाही नोकर बहुत होते, परंतु कोणी केलें नाहीं. श्रीमंतांचे सरदार माहादजीराव शिंदे यांनीं करून वंदोवस्त केला. याजकरितां हें पद पुस्तदरपुस्त^x दिलें असे. येविषयीं फार विस्तारें लिहिलें. तें सर्वांनीं ऐकिल्यावर वकीलमुतलकी व अमीर उलउमराची खिलत § चारकुवा व जिगा, शिरपेंच व परिंदा, कलगीमय लटकण व माळा मरवारींद व कलमदान, ढालतरवार व मोरचेल, नालखी, पालखी झालरदार, शिके कटार, व माहीमरातव, † तमनतोग घोडा समेत बहुत आदरे करून घेतलीं. श्रीमंतांनीं एकशें एक मोहोर पादशाहास नजर ठेविली. पाटीलबावांनीं श्रीमंतांस एकावन्न मोहोरा नजर डेच्यांतच केली. तोफा व गाडद्याच्या सिलका (सलाम्या) झाल्या, त्याजवर सरकार वार्ड्यांत येऊन सर्वांनीं नजरा केल्या. राजश्री कल्याणराव कवडे व बाबाराव व कृष्णाजी देवाजी व आनंदराव रघोतमराव यांजकडील यांनीं नजरा केल्या, व सर्वांनीं आदाव बजाविली. समारंभे चांगला झाला. तुम्हांस कळावयाकरितां लिहिणें म्हणोन आज्ञा. ' ऐशियाय पत्रें पाहून अति संतोष झाला. आनंद कोठें माईना. पत्रीं विस्तार किती ल्याहावा ? श्रीमंत वैभवशाली. विचित्र पुण्याई. कधीं झाल्या नाहींत त्या रकमा चालून आल्या. श्री मुबारक करो ; व याहून पदव्या अधिक प्राप्त होतील, फर्माना येतील. गुलाम कांदराचें पारपत्य कोणाच्यानें झालें नाहीं, तें राजश्री माधवराव शिंदे यांनीं केलें. हे रकम आम्ही येथें बोलण्यांत आणिली नाहीं. वाईट वाटावयाचीं कारणें ! पाटीलबावांनीं एकावन्न मोहोरा नजर करून आदाव बजाविली. येणें करून एकनिष्ठपणाचें त्यांचें महात्म दिगंतरास गेलें. खानदानास उचित तें त्यांनीं केलें. आपण व पाटीलबावांनीं आदाव बजावली, मग राजश्री कल्याणराव व बाबाराव व कृष्णाजी देवाजी यांचा गुंता काय ? मार्ग पदाच्या स्वरूपाप्रमाणें घातला. इतकें न होतें तर तितकेंच उणें दिसतें. पृथ्वीपति व इतर यवन व मराठे राजे यांस आदाव कराव्या, त्यापरीस हे ब्राह्मण प्रभु, सहस्र वांटे प्रशस्त. पदास

* फर्मानवाडी = दरवार डेरा; वरें स्वीकारण्यासाठीं मोठ्या तंबूंत भरविलेला दरबार.

^x वंशपरंपरा (पुस्त = पिढी; पिढीमागून पिढी) § पोषाख. † म.स्थ व सोन्याचे दोन गोल यांचे मिळून होणारें हत्तीवरून मिरवावयाचें चिन्ह.

आदाब बजवावी लागती. ठीक झाले. हाच मार्ग शेवटपर्यंत चालावा. आपले व पाटीलबावांचें कारकीर्दीत ह्या गोष्टी भारी झाल्या. कीर्तीचे ध्वज झाले. हें आपल्यास व पाटीलबावांस मुबारक असो. खाना चंद्र २२ जिल्काद हे विनंती.

मु. रि० भा. २ पृ. ४३२]

[४ सेप्टें. १७८९.

बादशाही फर्मान

समस्त राज्य प्रबंध खिलफतचे कार्यकर्ते, तसेच बादशहांच्या कृपेस पात्र असे अमीर व परगणा निहायचे शासक आणि प्रांतोप्रांतीचे कारभारी व जबाबदार अधिकारी या सर्वास कळविण्यांत येतें कीं, —

बादशहांच्या कारभारांत व मालिकगिरींत स्वामींची आज्ञा म्हणून या मुबारिक फर्मानाचें पालन अवश्य करण्यांत यावें, आणि सर्वांनीं स्थष्ट ध्यानांत घ्यावें कीं पशुसुद्धां विधात्याच्या सृष्टींतले जीव असून ते निरुपयोगी होत असें समजू नये. त्यांतही विशेषतः बैल व गाय हे प्राणी अगणित लाभ देणारे आहेत. कारण मनुष्य व पशु या दोघांचेही जीवन धान्याच्या पैदासीवर अवलंबून असून गाय व बैल यांच्या शिवाय शेतीचें काम बिलकूल साध्य होणार नाहीं, आणि मेहनतीस तर बैलांचें साह्य अवश्य पाहिजे. यास्तव जनतेचा संसार व निर्वाह चालण्यास गाईची अत्यंत जरूर आहे आणि गाईवरच मनुष्यांचें व पशूंचें जीवन अवलंबून आहे.

यास्तव आमचे प्रिय पुत्र महाराजाधिराज माधवराव सिंधिया बहादुर यांनीं आमचेकडे विनंती केली, त्यावरून आम्ही आपल्या उदार अंतःकरणानें व हर्षपूर्ण दृष्टीनें आमच्या समस्त राज्यभूमीमध्ये गोकुशाचा म्हणजे गोहत्येचा परिपाठ सर्वथैव मना करित आहों. या आमच्या फर्मानाचा अंमल इतउत्तर राज्यांतील समस्त अधिकाऱ्यांनीं सावधगिरीनें प्रयत्नपूर्वक करून ही आज्ञा पाळीत जावी कीं, जेणेकरून कोणतें नगर, कसबा, गांव यांत गोहत्येचें नांव सुद्धां दिसूं नये. इतक्या उपर जर कोणी इसम या आज्ञेच्या विरुद्ध वागून गोवधाच्या पापांत लिप्त होईल तर तो बादशहांच्या कोपास पात्र होऊन दंड पावेल.

छ १३ जिल्हेज

इ. सं. वे. टि. भा. १ ले. १७]

[२० जून १७९४]

हरिपंत फडक्यांचा मृत्यु

[पुढील तीन पत्रांत हरिपंत तात्यांची सार्वत्रिक मान्यता व्यक्त होते.]

१ हरिपंतांच्या पुत्रांचें नाना फडणिसांस पत्र

स्वामींचे सेवेसी चिंतामण हरि व रामचंद्र हरि व लक्ष्मण हरि कृतानेक विज्ञापना तागाईत चंद्र २३ जिल्काद रविवार, अवशीची चार घटका रात्र, पावेतों वर्तमान यथास्थित असे विशेष,—स्वामींनीं चंद्र २२ मिनहूचें आज्ञापत्र पाठविलें तें पावलें. वडिलांनीं कैलासवास केला, हें ऐकोन फार वाईट वाटलें. त्यांचा ऋणानुबंध होता तो काय ल्याहावा ? ईश्वरी इच्छेस उपाय नाहीं. तुम्हीं श्रमी होऊं नये. ज्या गोष्टी ज्या काळीं ईश्वरें नेमिल्या, त्या चुकत नाहीत. श्रम केले असतां साध्य नाहीं. विवेक करून चित्ताचें शांतवन करावें म्हणोन आज्ञा, त्यास—ईश्वराचे नियमाप्रमाणे जी गोष्ट व्हावयाची ती कालपरतें होतच आहे. परंतु वियोगजन्य दुःख होतें, तें काय विनंती ल्याहावी ? हल्लीं स्वामींचें आज्ञापत्र आलें हें पाहातांच, वडिलांचे पत्राप्रमाणें असेंच मनास वाटून श्रम दूर जाला. आज्ञेप्रमाणें विवेक करितां वडिलांचा (व) स्वामींचा ऋणानुबंध होता तो स्वामींचे चित्तास ठाऊक. दुसरा काय जाणें ? म्हणोन स्वामींस खेद बहुत होतो. ऋणानुबंध लिहून कळवावा असें नाहीं. आतां वडिलांचे ठायीं स्वामी, तेव्हां स्वामी श्रम करूं लागले, तर विवेकाची विनंती कोणी करावी ? आम्ही लेकरें, स्वामी वडील. विवेक करून सांभाळ करणें स्वामींकडे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

२ मोरेश्वर हरीचें नानास पत्र

स्वामींचे सेवेसी विज्ञापना—स्वामींनीं चंद्र २२ जिल्कादचें आज्ञापत्र पाठविलें तें पावलें. त्यांत वडील कैलासवासी जाले ; मरणापूर्वीं दोन घटका माझे नांव घेऊन स्मरण केलें ; त्यावरून फार श्रम चित्तास वाटले, ते ईश्वर जाणें. त्यांचा ऋणानुबंध माझे मनास ठाऊक. याचें उत्तर ल्याहावयास लेखणी चालेना. होणार चुकत नाहीं. विवेक करावा म्हणोन आज्ञा. त्यास—स्वामींनीं

आज्ञा केली ते प्रमाण. तसाच ऋणानुबंध स्वामींचा त्यांचा होता. तेव्हां लेखणी कशी चालेल ? विवेक करण्याविषयीं आज्ञा त्यास वडिलांचे ठायीं आतां स्वामी. आज्ञापत्र आलें हें वडिलांचें असेंच मनास वाटलें. सर्व प्रकारें स्वामी आहेत. आम्हांस काळजी काय आहे ? आज्ञेप्रमाणें विवेक करितों. सर्व भार स्वामींवर, स्वामींनीं चित्ताचें शांतवन करावें अशी विनंती कोणी करावी ? स्वामी सर्वज्ञ आहेत. विवेक मनास करून सांभाळ करणें हें स्वामींकडे आहे. विशेष विनंती काय लिहूं ? खाना रविवार चार घटका रात्र अवशीची. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

३ नागपूरकर भोसल्यांचें पुण्यास पत्र

९ जुलै १७९४.

पुरवणी. राजश्री कृष्णराव माधव गोसावी यांस. उपरी—हरिपंत तात्यांचें शरीर दिवसें दिवस कृश होऊन, शेवट ज्येष्ठ वद्य सप्तमी रोज गुरुवार देवाज्ञा जाली म्हणोन लिहिलें तें कळलें. त्यास—हें वर्तमान ऐकून बहुत वाईट वाटलें, अनुचित गोष्ट जाली. फारांचे उपयोगी ते मनुष्य होते. येथील तो अभिमान व बाणेकरी त्यांजवर होती. दुसरें, राजश्री बाळाजीपंत नाना यांचे जातीस, सगळा विसावा त्यांचा किती होता, तो शोच व खंती अंतःकरणींची, येथील तेथील पत्रीं लिहवत नाहीं. ईश्वरसत्ता प्रमाण. ऐशा प्रकारास कोणाचा उपाय नाही. हें सर्व एकीकडेस ठेवून जें प्राप्त तें करावें लागतें. त्यास उणी गोष्ट दिसल्यास लौकिकाविरुद्ध. यांच्या चाली येथून विचारवंतांस व सर्वज्ञतेस ल्याहाव्या ऐसें नाहीं. जेव्हां तात्यांचें दुखणें वारा चौदा महिने एक सतत लांबलें, चालही दुखण्याची या वेळेस अधिकोत्तर दिसों लागली, तेव्हां पुढील दुरंदेशीचा विचार आज आठ महिन्यांपासून चित्तांत आणून, याविषयींचा लेख तुम्हांस लिहिण्यांत आला होता. तोच दिवस येत येत या तऱ्हेचा आला. त्यापक्षीं जें दौलतेस उचित तें करणारांनीं करावेंच. आपल्या साहाय्यास सोडूं नये. जहाला प्रकार तो पाठीमार्गे टाकावा. यावेगळी दुसरी उत्तम सलाह नाहीं. आतां मदार राजश्री बाळाजीपंत नाना यांचे जातीवर आहे. त्यांनीं आपले अंगीं सारे अर्थ आणून व पाहून अधिक सतेजता आणावी. त्यांस सर्वस्वें अनुकूल असे. एक वेळ केल्यावांचून दौलतीचे चालीचे कर्तव्यास चांगलें पडावयाचें नाहीं. एवढी कृति करण्यास सहसा योग्य मनुष्य

असावे हें मनांत कदाचित् आणितील, तरी जे गोष्ट उपयोगाची मनीं धरून, खचितपणेचे विचार, एकवाक्यतेचे वाणेकरी यांसी सर्व प्रकारें अनुसरून, अनुकूलतेचे अर्थास असो. हे पूर्वी वळकटपणाचे विचार कुल जाणवणीचे लिहिण्यांत आले होते. तेच हल्लींचें लिहिणें समजोन त्यांत दुसरे हरगीज होतच नाहीं. इकडील खमीर याच दिवसांचे परीक्षेचा समजावा. कोणत्याहि प्रकरणीं ऋणें राजश्री वाळाजीपंत नाना यांनीं दिसों दिलें नाहीं. हेंच श्रीजी घडवील तेथें एकपक्षींच लिहिणें हेंच न समजावें. राजश्री पंतप्रधान दैवशाली पुरुष व राजश्री वाळाजीपंत नाना कृतकर्में आहेत. ज्यांत सर्व कामें सतेजतेनें स्वराज्याचीं सिद्धीस जातील ऐसेंच होईल. त्यांचे साहसाचा अर्थ कोणताही कमी पडावयाचा नाहीं. याची काय फिकीर आहे? हें मुख्य तात्पर्य सान्या प्रकरणींचें चालींचें लिहिलें आहे. व जो आठा महिन्यांचा लेख तुम्हांस लिहिण्यांत आला आहे, तोच बहुधा ऐशा प्रसंगास तुम्ही नेटाचा दाखविला असेल, अथवा आतां दाखवावा. यांतच वाणेकर यांचे साहसासाठीं येथील विचार मनापासून कैसा ठेविला तें प्रत्ययास यावें व येईल, तेथें दुबारा तपशील वारंवार ल्याहावा लागत नाहीं. त्याचा मात्र सारांश शिरोभाग हल्लीं हा लिहिला आहे. हें पत्रच तुम्हीं एकांतीं जाऊन राजश्री वाळाजीपंत नाना यांसी दाखवावें. आणि हेंच बोलण्यांत आणणें कीं, यांस पूर्वील व हल्लींचे लिहिल्या अन्वयीं, येथील खमीराविषयीं वेफिकीर राहावें, अंदेशा करूं नये, खमीरांत उणें पडूं देऊं नये, सेनासाहेबसुभा राजश्री वाळाजीपंत नाना यांजवळच आहे, ऐसें जाणावें. या पत्राचें उत्तर समर्पक सत्वर पाठवावें. या दिवसांत तुम्हीं तेथें राहून राजश्री बाबूराव विश्वनाथ व श्रीधर लक्ष्मण या उभयतांचें येणें होत आहे हें नीट आहे. भवति न भवति हें बोलणें इति कर्तव्यतेचें तेथें पडेल. येथूनही लिहिणें घडेल याची सोय फार चांगली जाली. उभयतांचें निघणें होऊन दरमजलीनें पांढोंचतील. एकांतींचे विचार बोलतील. वरकड ज्या प्रसंगास जें उचित, तें निःसंशय इकडून घडण्यास कसूर व्हावयाचा नाहीं. याची खातरजमाच बोलून करावी. जाणिजे. चंद्र ११ माहे जिल्हेज. सदरहू लिहिल्या अर्थाचें मनन करून राजश्री वाळाजीपंत नाना यांसी बोलण्यांत आणावें. खातरजमा करावी. याचें उत्तर सत्वर यावें. बहुत काय लिहिणें ?

ऐ. प. ले. ३०३]

[२९ मार्च १७९४

आनंदीबाईचा मृत्यु

[रघुनाथरावाची बायको आनंदीबाई हिच्या मृत्यूचें खालील पत्र आनंद-
वल्लीहून नाना फडणीसास त्याच्या कारकुनानें लिहिलें आहे.]

सेवेसी कृष्णाजी जनार्दन कृतानेक शिरसाष्टांग नमस्कार विज्ञापना तागाईत
छ २६ सावान पावेतो मुक्काम आनंदवल्ली येथे असें. विशेष. श्रीमंत मातुःश्री
आनंदीबाई यांस दुखणें झालें आहे. फार प्रकृति कठीण आहे. छ २३ रोजीं
सायंकाळीं घावरी झाली. नेत्रांस तटस्थता झाली, म्हणोन दर्भास्तरणावर
आली. नंतर गंगोदक मुखांत घातलें. घटका अर्ध घटकांनीं किंचित् सावध
झाली. कंठामध्यें कफाची दाटणी झाली होती म्हणोन हेमगर्भ मात्रा घातली.
तेणेंकरून स्थिर झाली. संपूर्ण रात्रीमध्ये जवळ बाजीराव व अमृतराव व
चिमाजी आपा ऐसे वसले होते. उत्क्रान्त धेनु सायंकाळींच दिल्ली. नंतर सारी
रात्र दर्भावर होती. प्रातःकाळींच सूर्योदयाचे संधीस प्राणोत्क्रमण झालें. एकादशी
व गुरुवार दिवस प्रातःकाळ काल झाला. प्राणोत्क्रमणापर्यंत सावध होती. डोळे
पुसणें किंवा अंग खाजवणें किंवा पदर नीट करणें व पाणी पाहिजे तर सांगणें
हें सर्व आपले हातें करीत. दोन दिवस कफ गळ्यांत झाला आणि शक्तिहीन
झाली, त्यामुळें शब्द बोलणें राहिलें. मरणकाळीं पोटांत प्याहा रोग होईल असें
त्यांचे पत्रिकेंत होतें. तीही सांगत होती तोच रोग झाला. तेणें करून व्याप्त
झाली. पहिला देवपूजन व जप करणें यांचा अभ्यास फार होता. मरणकाळपर्यंत
देवपूजन व नमस्कार करणें, मागती मागती न्यास करावे असा छंद लागला
होता. प्रातःकालापासून साहित्य होत होतें. अग्निहोत्र प्रकरण पहिलें झालेलें
त्यामुळें ते उपचार झाले. अग्निमंथन करून काढला आणि तोच विधि सर्व
झाला. त्यामुळें गंगेवर जाण्यास द्वारा घटका दिवस आला. बाजीराव क्रिया
करतात. मागती सर्व वाड्यांत येत तोपर्यंत अडीच प्रहर दिवस झाला.

सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

राज० खं. १० ले० ३८७]

[२५ जाने. १७९५]

मी आपली धर्माची बहीण

[बडोद्याचे फतेसिंगराव गायकवाड यांची विवाहित स्त्री अहिल्याबाई इची नवऱ्याचे पश्चात् हैराणगत कशी झाली आणि त्या काळीं अशा अनेक स्त्रियांची आवाळ कशी होत असे त्याचें चित्र पुढील पत्रांत पहावयास मिळतें.]

राजश्री दवलतराव बाबा शिंदे गोसावी यांसी,—

अखंडित—लक्ष्मी-अलंकृत राजमान्य,

गंगाभागीरथी अहिल्याबाई गाडकवाड मु॥ देवळाली प्रो नाशिक विनंति विज्ञापना येथील कुशल ता माघ शुद्ध ५ पावेतो आपले कृपाअवलोकने करून यथास्थित असों. विशेष.

आमचें वर्तमान. आमचे धणी § कैलासवासी जालेनंतर मानाजीराव गायकवाड यांनीं पंचवीस तीस लक्षांचें वितें* घरांत होतें तें दरोबस्त लुटून नेलें. आम्हांस एक वस्त्रानिशीं एक घर लहानसें होतें तेथेंच टाकून ठेविलें, आण मानाजीराव देवलोकास गेले. तदनंतर गोविंदराव गायकवाड आले. त्यांनीं येतांच प्रथम आमची खायाखर्चाची नेमणूक दाहा हजारांची होती ते बंद केली, आण घरास खणतें लाऊन एक लक्षांचें वितें नेलें. मग तेथें आमचे चुलते नारोजी देशमुख होते त्यांजपाशीं आम्हीं डागिने चवलक्षाचे ठेविले, आण आम्ही श्रीमार्तेडाचे दर्शनास जेजुरीकडे निघालों. आमचे मागे देशमुख मजकूर यांणी गोविंदराव बाबास सांगून डागिने चवलक्षाचे त्यांस दिले, आण आपण मामलत करून गेले. आम्ही ये प्रांतीं आलों तेव्हां आम्हांस वारीस एक श्रीमार्तेड किंवा आपण आहेत यास्तव विनंति लिहिली आहे तर, आमचा बंदोबस्त करून देविला पाहिजे. आम्हीं भेटीस यावें, तर येथें आम्हांस खर्चाची आवळ आहे, यास्तव हें पत्र लिहिलें.

आपण गोविंदराव बाबास ल्याहावें. आमचे धण्याचे हातची नेमणूक आहे ते आम्हांस देवावी. व हाली रावबा † पुणें प्रांतीं येणार आहेत, त्यांजलाही

§ फतेसिंगराव गायकवाड मृ० ९ जाने० १७९०. * वित्त † गोविंदराव गायकवाडाचा कारभारी रावजी आपाजी.

ताकीद करावी. दुसरें, नारोजी देशमुख यांचे साठ गांव आहेत, त्यांतून तीस गांवावर आपण जती पाठऊन, आपण आम्हांस हात उचलून खायाखर्चास चाल, त्यांत आम्ही राजी आहो. आपण बहुतांचें पालन केलें तैसें आमचें केलें पाहिजे. विनंतिपत्र लिहिलें आहे. हे उदास न करावी.

दुसरें. आमचे धण्यास एकशें साठ बायका होत्या. त्यांत चौघी खाशा. गोविंदराव गायकवाड याणी बायका दरोवस्त काढून दिल्या आणि आमची चौघांची हे गत केली. हें वर्तमान सेवेसीं विनंति लिहिली आहे. तर आमचा वंदोवस्त करून दिल्या पाहिजे. आमचे धण्यानी कोठ्यानकोट पैका असोन, त्यांचें देऊळ कोणें बांधलें नाहीं, हें आपल्यास श्रुत होये. आपण पाटीलसाहेबाचे पोटी कुलदीप आहेत. मी धर्माची बहीण जाणोन हें कार्य केलें पाहिजे. आण हें न जाल्यास आपले पायापाशीं बोलाऊन घ्यावें. आपण शेर पीठ चाल तर खाऊन वसूं. यादो भास्कर याणीं सर्व वंदोवस्त करून घरोघर लाविले. दमाजी बाबाचे हातचे दोनचार गांव पाटिलकीचे आहेत, त्यांत सर्वपरी काल यांचा आहे. आमचें कोठें चालूं देत नाहींत. आम्हांस पत्रें आणून दाखवितात कीं, आम्हांस धण्यांनीं सांगितलें. मग खरें किंवा खोटें न कळे. त्याजमार्गे मानाजी बाबाचे वेळेस बाण्यांनीं उपसर्ग दिल्या. त्याजमार्गे आतां तर परभूमयच जालें. सर्व कारभार सोडून बायकांस लुटितात. सेवेसीं श्रुत होय. हेतूप्रमाणें भरंवसा जाणून, हें पत्र कोणास न दाखवणें आण उत्तर पाठविलें पाहिजे. बहुत काय लिहिणें हे विज्ञापना.

६८

राज० खं. १७ ले. २]

[३ सेप्टें. १७९६

मावळांतील न्याय

[मावळांत शिवाजीनें राज्यव्यवस्थेचा पहिला उपक्रम सुरू केला. त्यांत पूर्वी कशी अंदाधुंदी माजली होती आणि दादाजी कोंडदेवानें न्याय निवाडा कसा चालू केला, तें खालील उतान्यांत दिसून येतें. एका मोठ्या कागदांतील लहानसाच उतारा येथें स्वीकारला आहे.]

करीणा § सुभानराव बिन खंडेराव सिंदे सिलिमकर देशमुख तर्फे मावळ सुरुसन सब्या तिसैन मया व आलफ. करीणा लेहून दिला ऐसाजे—..... × × × ×

त्यावरी महिना पंधरा दिवस जाहलेयावरी सिलिमकर याणीं येऊन गुंजवणियास जाऊन पुनाजीस व उभयतांच्या वाइकास व मुलांस मारामार करून कापून घर लुहून कागद वतनाचे होते ते नेले, आणि घर खाणून जाळिले. तों सवेच मलिकअंबर विजापुराहून पुणियास आले. त्याजकडे हे त्रिवर्ग सिलीमकर जाऊन त्यास आपले तऱ्हेनें समजाऊन निमे देशमुखी करून घेतली. त्याजवरी काही एक दिवसी भिवजी आमचा वडील वेदराहून थोरले सुपेयास आला. तो इकडील वर्तमान पुनाजीचे आवघेच कळले. मग भिवजीनें द्वितीय संबंध केला. त्यास पुत्र दोघे फुलाजी व बाजी ऐसे जाले. आपले मुलाकतीस आले. तो भिवजी मा तेथेच वारला.

मग दादाजी कोंडदेव याचे कारकिर्दीस फुलाजी व बाजी मौजे मिडमावणे निमे ताा मा येथे उतरले. तो सिलीमकर अवघे पळोन गेले. त्यावरी फुलाजी नाईक याणे दादाजी पंताकडे जाऊन आपले अवघे वर्तमान विदित केले जे, सिलीमकर याणीं माझे वडिलाचा मारा करून माझे वेतन घेतले आहे, ते त्यापासून देविले पाहिजे. तेव्हा दादाजी पंतानीं सिलीमकर यास बोलावून आणून चौकशी केली. माहालो माहालच्या साक्षी पाहिल्या. तो सगळेच वतन हे खरे. तेव्हां दादाजीपंतानीं फुलाजीस विचारलें जे, सिलीमकर व तुम्ही. ऐसे निमे निभे वतन खाणे. तुमच्या वाटणी करून देतां.

तेव्हा फुलाजी म्हणाला कीं त्यास सुईच्या आग्रावरील मृत्तिका देत नाहीं. तेव्हां दादाजीपंतानीं मध्यस्त घालून फुलाजीस कित्येक प्रकारचे सांगितलें, परंतु फुलाजी ऐकेना. तेव्हा फुलाजीने दादाजीपंताचे न ऐकतां माघारा का। केतकवणियास आला. उपरांतिक सिलीमकर याणी दादाजीपंतास गैरवाका समजाऊन लाच दिल्ला. त्यावरून दादाजीपंती सिलीमकर याचे आगत्य धरून फुलाजीस नेऊन वासाचा मार देऊन जिवे मारले. त्याचे प्रेत माघारे घरास हेमाजी दिघा व कालोजी फदाम घेऊन आले. तो त्याचा भाऊ बाजी याने फुलाजीचे प्रेत पाहून आपणही आपली जीभ आसडून तोही मेला. मग दोघांचे

सार्थक सेजारीच करून बाजीचा पुत्र आबाजी चौ महिन्याचा होता, तेव्हां फुलाजीचा खानाजाद तुलाजी व मडाजी ऐसे होते. त्यांनीं आबाजीस पळवून ता। मोसेखोर थेथे मौजे वरसगावास गेले. मागे दादाजीपंती सिलीमकराचा पक्ष धरून आम्ही हाजीर नसता सिलीमकर यांणी सांगितले त्याप्रमाणे पत्रे करून दिलीं, आणि वतन जवरदस्तीनें खाऊं लागले.

६९

ऐ. टि. भा. १ ले. ४.]

[३१ डिसें. १७९६

नाना-बाजीरावांमधील करार

ता. २७ ऑक्टो. १७९५ रोजीं सवाई माधवराव पेशवे मृत्यु पावल्यावर नाना फडणिसांनीं चिमणाजी आपास यशोदाबाईंचे मांडीवर दत्तक देऊन ता. २५ मे १७९६ रोजीं पेशवा केलें. तो प्रयत्न फसल्यामुळें नानानें बाजीरावास ता. ५ डिसेंबर स. १७९६ रोजीं पेशवे पदावर स्थापून कारभार चालविला. उभयतां मध्यें दिलसफाई नव्हती; सबब त्यांनीं एकमेकांशीं विचार करून एक करार ठरविला, तो खालील सहा कलमांत दाखल आहे.]

श्री

यादी दौलतीचे बंदोबस्ताचीं कलमें. सन सबा सितैन मया व अलफ.

१. दौलतेंतील लहान मोठीं कामें व दोगीं घेणीं व खर्च सरदान्या, मामलती, कोट किल्ले वगैरेच्या चालींची वहिवाट पूर्व सांप्रदायानुरूप होत असावी, व पहिलीं कामें काजें केलीं व उपयोगी पडले, सबब जें ज्याकडे आहे त्या प्रमाणें चालावें. दौलतेंतील जमा काय व खर्च किती याचें मनन होऊन, समजोन समय पाहून, धारा चालावा. 'देवावे' 'दावें' 'देणें' झाल्याखेरीज कोपताही कारभार होऊं नये. ज्याचें काम त्यांनीं करावें. कैलासवासी नानासाहेब व रावसाहेब पण आंगीं आणून, त्या दृष्टीनें दौलतेंतील लहान मोठ्यांकडे पाहून ज्याचे त्यापरी योग्येतनुरूप लोभानें चालावें, येणें प्रमाणें करार.

२ सांप्रदायाशिवाय जास्त खर्च व खाजगत खर्च निराळा असें होऊं नये. अगर मजीं असल्यास हल्लींच खाजगीचे खर्चाचा नेम करून सांगावा. वरकड

दौलत प्रकर्णी पूर्वचालीप्रमाणें घडावें. मागील सावकारी कजें व लोकांचीं देणीं वगैरे सोयीनें तोडी होत असाव्या. खाजगत खर्चाची याद शिवाय करून वाकी लिहिल्याप्रमाणें करार.

३. सरदार व शिलेदार व पागे वगैरे यांस बोलावण्याची आज्ञा होत असावी. त्यांनीं दरबारास यावें. बोलावण्याखेरीज जाजती हाजुमा* असां नये. चौकीस लोक वगैरे सर्व पूर्वसांप्रदायाप्रमाणें कदीम विश्वासु असावे. दरबारचे वेळेस सर्वांनीं यावें. इतर येणें ते बोलावण्याशिवाय येऊं नये. आमचे विश्वासू चौकीस राहातील. येणें प्रमाणें करार.

४. हल्लीं कोणी कामकाजावर पडले असतील त्यांस देणें व वाढवणें, त्यांची याद हल्लींच समजोन व्हावी. म्हणजे हल्लींचे वहिवाटीची रक्कम उगवली. हल्लीं कामकाजाचे उपयोगीं पडले आहेत त्यांचा उपयोग पाहून सर्फराज केले जातील. येणे प्रमाणें करार.

५. कोणतेही गोष्टीचा संशय घेऊं नये, कोणी सांगितल्यास ऐकूं नये. कदाचित् मनांत आल्यास वेगळे वाटेनें बोलून निराकरण होत असावें. घरांतील गोष्ट बाहेर जाऊं नये. गेल्यानें दौलतीचे कामांत व दावांत कमी पडून उपहास होतो. खावदांचे दावावर दौलतीचे काम करावें लागतें. यास्तव कोणतेही कामास आंतून फूस व गुढगा नसावा. येणेंकडून कारभारी यांचा दाव राहात नाही. सरकार कामास उणें पडतें. हरएक कामाची भवति न भवति माहितगारीसाठीं करावी. परंतु शेवटीं कारभारी समजोन विनंती करितील ती मान्य होत असावी. ओढ पडूं नये, व खास दस्तूर कोणास लिहूं नये. हे रक्कम राखली असतां मोठे कामावर समयास उपयोगी पडावयाची त्यास जपणें असावें. शिक्कामोर्तव कारभारी यास कळल्याशिवाय होऊं नये. दौलतीची माहितगारी नाही. समक्ष येऊन हरएक कामाची माहितगारी होत असावी. येणें प्रमाणें करार.

६. हरकोणावर कारणानुरूप रोष व कृपा करणें त्याचा विचार आधीं कारभारी यांशीं होऊन ठरेल तसें होत असावें. राजकारण व कागदपत्र व निरोप परभारें कोणास जाऊं नये. लौकिकांत फूट दिसते. हलक्या माणसाचा सहवास नसावा. येणेंकडून मनांत विपर्यास येणार नाही. योग्यता पाहून ज्यांसीं

* गर्दी, घोळका.

जितकें काम तितकेंच बोलावें. कोणतेही कामाची जलदी नसावी. समजोन उमजोन होत असावें. गैरवाका होऊं नये. येणें प्रमाणें करार.

कलमें सुमार साहा. सदरहू प्रमाणें धन्यांनीं व कारभारी यांनीं वैवाट करावी. येणेंकडून दौलतीचा दाव व बंदोबस्त राहून काम चांगलें चालेल. येणेंप्रमाणें करार. शु १ रजव पौष मास सु॥ सवा सितैन.

७०

पं. ले. सं. भा. १२ ले. ५३२८]

[१३ मार्च १८००

नाना फडणिसाचा मृत्यु

[पुण्याहून पटवर्धनांचें मिर्जेस पत्र]

विज्ञापना ऐशी जे—

श्री॥ नाना यांचा काळ वा॥ ३ गुरुवारीं मध्यरात्रीस जाला. समस्त मुत्सद्दी आले होते. प्राणोत्क्रमण समर्थीं श्री॥ राजश्री (अमृत) रावसाहेब हेही आले. परंतु भाषण नाहीं. तसेच वाड्यांत गेले. शव माजघरांतून जाळीपुढें आणिलें. गंगेवर न्यावयाची सिद्धता जाली, तों आरवांनीं आपले फडशाकरितां अडथळा घातला. नंतर राजश्री दुल्लभदास यांनीं हवाला घेतला, तेव्हां शव बाहेर जाऊं दिलें. या खटपटीस सूर्योदय जाला. नदीवर दहा सहस्र माणूस मिळालें होतें. नानांकरितां शहरांत ते दिवशीं हाहाकार जाला तो काय वर्णावा ? मातोश्री बाया सिद्धटेकास होत्या, त्यांस भृगुवासरीं प्रहर रात्रीस वर्तमान समजलें. नंतर निघाल्या. सायंकाळचे श्री॥ राजश्री रावसाहेब व बाबा फडके, चक्रदेव वगैरे झाडून समाचारास्तव आले होते. स्वामीस कळावें. सेवेशी श्रुत होय हे विज्ञापना.

७१

[म. रि. म. वि. १ पृ. ७३]

[डिसें. १७१६]

अतुल पराक्रमी सेवक

[बाळाजी विश्वनाथाची योग्यता शाहू महाराज केवढी मानीत होते हें पुढील पत्रांत व्यक्त होतें. बाळाजीपंत नाना बाहेर स्वारींत असतां सन १७१६ त चंद्रसेन जाधव व मुहकम्मसिंग यांनीं महाराजांवर कठिण प्रसंग आणिला, त्या वेळीं त्यांनीं हें पत्र लगवगीनें लिहिलेलें आहे. ही गोष्ट पे. द. भा. ३० पृ. २३६ वरील, २१ मोहरम सन सर्वां अशरच्या उल्लेखावरून स्पष्ट होते. कालानुक्रमानें हें पत्र वर ले. १६ च्या पुढें वाचावें.]

रा. रां. बाळाजी पंडित प्रधान यांस आज्ञा केली ऐसीजे.

अलीकडे तुमचें विनंतीपत्र येत नाहीं. सांप्रत तुम्हीं कोठें आम्हां काय मनसुवा-करितां तें कळलें नाहीं. या प्रांतीं करवीरकरांनीं निजामुल्मुल्काचे साह्य करून घेऊन दंगा करण्याचा विचार केल्या हें वर्तमान विस्तारें तुम्हांस कळावें याजकरितां पत्रें लिहिलीं. सादर जालींच असतील. नवावाचा अदूरपणाचा प्रकार व करवीरकराची कोती अंदेशी हे दोन अर्थ एकत्र झाले आहेत याचा परिणाम कळलाच आहे. तथापि तुम्ही दूर देशीं असतां मनसुवा प्राप्त जाल्याची तोड तुम्हांस कळेल त्या रीतीनें करावूच. तुम्हांसारखे अतुल पराक्रमी सेवक असतां स्वामीनी या मनसुव्याचा हद्दोग वागवावा असा प्रकार नाहीं. देशीं फौजा आहेत त्या जमा करविल्या आहेत. तुम्ही सत्वर निघून येणें.

७२

[इंग्रजीचा तर्जुमा, मालकम पत्र संग्रह]

[१६ मे १८१८]

बाजीरावाची शरणागति

[खालील पत्र बाजीरावानें धूळकोटाहून मालकम यास लिहून आपली शरणागति कळविली, तेंच त्याचें शेवटचें राजकारणी कृत्य होय.]

माझे अत्यंत जुने दोस्त तीन. पैकीं कर्नल क्लोझ दिवंगत झाले, दुसरे जनरल वेल्स्ली, थोर पुरुष, स्वदेशीं युरोपांत आहेत, आणि तिसरे आपण. आपण आजपर्यंत अनेकांचा सांभाळ करून त्यांस पदरांत घेतलें आहे. सिंदे होळकर वगैरे सरदारांवर मेहेरनजर करून आपण त्यांची व्यवस्था लावली आहे. तर या संकट समयीं मलाही आपण हात देऊन माझा निभाव करावा. भंगलेल्या होडींतल्या खलाशाप्रमाणें मी आज असाहय स्थितींत असतां मला आपला हा आधार सांपडला तो मी कसा सोडूं शकणार ?

७३

म. रि. उ. वि. ३. पृ. ४७५]

[११ नोव्हें. १८१५]

स्वहस्तानें हुंड्या पाठवाव्या

[इंग्रजी भाषा मराठ्यांस येत नसल्यामुळें इंग्रजांच्या हालचालींची बातमी त्यांस विलकूल कळत नसे. शिवाय इंग्रज आपला पत्रव्यवहार सांकेतिक परिभाषेनें करीत, तो संकेत बाहेर कोणास ठाऊक नसे. मराठ्यांच्या पत्रांतही असा कांहीं अल्प संकेत प्रसंगानुसारं वापरलेला आढळतो. त्याचें खालील एक उदाहरण भालेराव संग्रहांतून मासल्याकरितां दिलें आहे. पत्र सरदारांनीं बाजीराव पेशव्यास सावकारी भाषेंत लिहिलेलें आहे.]

ही पेढी खरें म्हटलें तर विठोबा नाइकांचीच* आहे; आणि जरूर लागेल तेव्हां ते ज्या हुंड्या करतील त्या आमच्या कडून स्वीकारण्यांत विलंब होणार नाही. पण तुमच्या पेढींत ऐवज शिल्लकच नसेल तर तूर्त सावकारांची तरी समजूत काढावी. कांहीं दिवस विठोबा नाइकांनीं तीर्थयात्रेच्या निमित्तानें बाहेर पडावें आणि स्वहस्तानें हुंड्या पाठवाव्या म्हणजे ज्या ज्या ठिकाणीं ऐवजाची जरूर पडेल त्या त्या ठिकाणीं तो विनतकार इकडून पाठविण्यांत येईल.

* बाजीरावाचा हुजऱ्या विठोबा नाइक शिंदे होळकरादि सरदारांकडे फौजेची याचन करण्यास पाठविलेला होता. तोच बाजीरावाचा प्रतीक. ऐवज म्हणजे फौज. पेढ्या म्हणजे सरदार. स्वहस्तानें हुंड्या पाठवाव्या म्हणजे बाजीरावानें स्वतः युद्धास पुढें व्हावें. सावकार म्हणजे इंग्रज.

[पे. टि. भा. २ ले. २२]

[सेप्टेंबर १८१९]

सतीची बंदी

[सती जाण्याची अमानुष चाल बंद करण्यासाठी इंग्रजांनी प्रयत्न कसे केले व शास्त्री मंडळींची सभा भरवून समजूत पाडण्यासाठी इंग्रज अधिकारी किती आग्रही युक्तिवाद करित होते ते पुढील लेखांत व्यक्त होतें.]

श्री

वेदशास्त्रसंपन्न समस्तशास्त्री यांचे मजलसींत—क्याप्टन हेनरी डंडास रॉबर्टसन साहेब बहादूर म्याजिस्ट्रेट सुभा पुणे यांचे बोलणे कीं.—

जी सती भाद्रपद वद्य ८ शनिवारी गेली, त्या सतीचे हाल झाले. ते हाल ह्या मजलसींत जितके आहेत त्यांनी पाहिले असते, तरी त्यांचे मनांत येतें कीं, असें पुन्हां कोणासही होऊं नये. येविषयीं अम्हांस मदत करते. त्यास हल्लीं आमचे दिलांत येतें कीं, सती जावयाचा दस्तुर फार खराब; आणि तुमचे शास्त्रांत असें लिहिलें नाहीं, गेल्यास कांहीं चिंता नाहीं, इतकेंच मात्र आहे. ऐसियास ही गोष्ट पुन्हां होऊं नये. यास्तव शास्त्रांत जी रीत लिहिली आहे, कीं सती मुकरर जावी असेंही नाहीं. त्या रीतीनें जावें.

हल्लीं शास्त्राची उलट रीत करून जातात. त्यास आम्ही गैर रीतीनें जाऊं देणार नाहीं. याजकरितां येविशीं आम्ही सरकारांत लिहून बंदोबस्त करूं. यांत तुम्हांस वाईट लागूं नये. तुमचे मनांत येईल कीं, सरकार मना करूं लागल्यास निरुपाय. त्यास येविशीं सरकार बंदोबस्त करूं लागल्यास, त्यास कां अवघड नाहीं? परंतु सरकार असें मनांत आणितें कीं, ज्या जातीचा जो धर्म आहे, तो मना करण्याचें कारण नाहीं. परंतु सती जाते, तिचे असे हाल होतात हें कांहीं चांगलें नाहीं. हल्लीं या मजलसींत वृद्ध आहेत, त्यांच्याही दिलांत आलें असेल कीं, ऐसा दुर्लौकिक होतो, त्यापेक्षां बंद जाहल्यास बहुत चांगलें, ऐसें आलें असेल. ऐसियास या गोष्टीचा बंदोबस्त सरकारांतून जाहल्यास आम्हांस कांहीं वाईट लागणार नाहीं, ऐसी सल्ला तुम्हीं सगळ्यांनीं दिल्यास तुमची अब्रू सारे हिंदुस्थानांत बहुत होईल, आणि ब्राह्मणधर्म वरकड सारे गोष्टींत दयाधर्म आहे, आणि सती जाण्याविषयींच मात्र बहुत सक्ति आहे, ऐसें इतर जातीचे

लोक यांचे दिलांत येतें; आणि तुमचे शास्त्रांत असें लिहिलें नाहीं कीं, सती गेली नाहीं तरी तिची वेअब्रू आहे व वेदस्तुर होतो असेंही नाहीं; व हल्लीं लोकांतही सती गेली नाहीं तरी तिची अब्रू गेली असें कोणी बोलत नाहीं.

असें असतां हल्लीं बायको सती जाते याची सवय तीन प्रकारची आहे. एक, त्या बायकोचा भ्रतार मृत्यु पावतो, ते वेळेस त्या स्त्रीस अत्यंत दुःख होऊन तिचा दिल बहुत कठिण होऊन ती जात्ये. व दुसरी सवय कीं, घरामध्ये स्त्रीचा भ्रतार नित्य म्हणत असतो कीं, माझी मातुश्री सती गेली, तिची बहुत अब्रू आणि लौकिक फार चागला जाला, असें म्हणत असतो. तेणें करून त्या स्त्रीच्या मनांत येतें कीं, कदाचित् मी अशीच गेलें, तरी माझाही असाच लौकिक व अब्रू फार होईल. असें चित्तांत येऊन ती सती जाते. तिसरी सवय कीं, आपला पति मृत्यु पावला, आतां आपणास कांहीं आधार नाहीं, सती जावें तरी धैर्य नाहीं. परंतु चिंता नाहीं. मांडव अथवा खोप करून वरती लांकडें बहुत घालतात. तो मांडव तोडल्यानंतर जीव कांहीं रहावयाचा नाहीं, व कदाचित् मन फिरल्यास बाहेर निघूं सकत नाहीं. मग कांहीं तरी होवो. ऐशा तीन सवयेनें बायका आपला दिल सक्त करून जातात.

ऐसीयास सती जातेवेळेस तिजला मांडव करून त्याजवर फार लांकडें मोठमोठीं घालून, तो मांडव तिच्या अंगावर एकदां तोडून पाडावा, असें तुमचे कोणतेही शास्त्रांत निघणार नाहीं. शास्त्रांत इतकेंच कीं, तृणाची वर्णकुटिका करून त्यांत प्रवेश करावा असें असेल. आणि कदाचित् त्यांतून बाहेर निघाली असतां, त्यास थोडें प्रायश्चित्त देऊन पुन्हां शुद्ध करून जातींत घ्यावी असेंही शास्त्रांत आहे. हल्लीं राधाबाई सती गेली, तिनें आपले पतीचे लोभानें त्याज-बरोबर सती जावें म्हणून निश्चयेंकरून सती गेली. ते वेळेस आपल्या हातानें आंत जाऊन आग्नि लावून घेतला. तेव्हां अग्निज्वाळा अंगास लागूं लागल्या ती आंच सोसावेना, सवय बाहेर निघाली. ते वेळेस तिनें पुन्हां हिंमत बांधून पुन्हां त्या अग्नीज्वळ आली; परंतु आंत जाण्याची हिंमत जाहली नाहीं. असें समजून त्या बाईचे दीर ज्वळ होते, त्यांनीं तिला जवरदस्तीनें पुनः आंत टाकली. त्यास तुमचे शास्त्रांत असें कांहीं लिहिलें नाहीं कीं, सती बाहेर निघाली तरी पुन्हां जवरदस्तीनें टाकावी. असें नसतां तें केलें हें शास्त्राच्या उलट होतें.

याजकरितां आमच्या दिलांत असें मुकरर येतें कीं, हा दस्तुर बहुत खराब आहे. तेव्हां अशी गोष्ट पुन्हां होऊं नये, व आम्हांस मंजूर आहे कीं अशी

खराब चाल पुन्हां होऊं देऊं नये. यास्तव पुन्हां आम्ही असें होऊं देणार नाहीं. राधावाईस तिचे दिरानें अग्नींत लोटल्यावर पुन्हांही निघाली. ते वेळेस तिचे हाल असे झाले कीं, तिचे अंगाची कातडी जळून, मांसाचे गोळे बाहेर निघून पायांतूनहि रक्त चाललें. हें तुमचे पाहिल्यांत आलें असतें, तरी तुमचेही दिलांत येतें कीं, ब्राह्मणाचा दयाधर्म आहे, त्याचा हा फार उलटा प्रकार होतो. असें समजून तेच वेळेस तुम्हीं सर्वत्रांनीं म्हटलें असतें कीं, हें झालें असें कदापि होऊं नये. आतां हल्लीं जे मजलसींत बसले आहेत, त्यांनीं तिचे हाल पाहून व ऐकून दिलांत आणीत असतील कीं, जर करितां आपली वायको, तिची माया आपल्यावर जरी बहुत आहे, तत्रापि मुलांलेकरांची आई ती, असे हाल करून घेऊन सती जावयाची हिंमत तिला होईल असें क्षणभर देखील कोणाचे दिलांत येणार नाहीं. राधावाईस जळते वेळेस तिजला हिंमत झाली, तशी हिंमत या पाठीमागें कोणासही जाहली नसेल व पुढेंही कोणास होणार नाहीं. कारण कीं, अर्थी जळाली असतां पुन्हा अग्नीजवळ कांपत कांपत आली. यास हल्लीं या मजलसींत कोण शकस आहे कीं इतकी हिंमत करूं शकेल ?

सारांश हाच कीं, शास्त्रामध्ये सती मुकरर जावी असें निघणार नाहीं, व सती जाऊन माघारीं पुन्हा निघाली असतां, तिजला जवरदस्तीनें आंत टाकून द्यावी अगर तोडून टाकावी असें नाहीं. तुम्ही म्हणाल कीं, शास्त्र नाहीं परंतु आचार बहुत दिवसीं आहे, कीं पुन्हा माघारीं निघूं देऊं नये. त्यास हा आचार बहुत खराब आहे. कारण कीं, तुमचे शास्त्रांत दुसरे आचार किती सांगितले आहेत ? ते आचार हल्लीं सोडून देऊन मनस्वी अनाचार करितात, त्यांस कोणीं पाहात नाहीं, व त्यांचा बंदोबस्त करावा याविषयीं फिकीर कोणीही करीत नाहीं, व सतीविषयीं शास्त्रार्थ असतां त्याप्रमाणें बहिष्कार करीत नाहीं. दुसरें, सती गेल्यानें स्वर्गप्राप्ति आहे, असें शास्त्रांत लिहिलें आहे, असें तुम्ही म्हणाल, तरी निश्चयेंकरून जी जाते आणि इमान शाबूत राखते ती स्वर्गास जाते. परंतु अशी कोणी नाहीं कीं, अग्निस्पर्श अंगास जाहलियावर, तेंच इमान शाबूत राहातें असें नाहीं. तेव्हां अग्निस्पर्शसमयीं बुद्धीस भ्रंश होऊन, नंतर इहलोकही नाहीं व परलोकही नाहीं असें होतें. ऐशियास कोणतेही माणसाचे दिलांत नाहीं कीं, आपले खुशीनें अग्नींत ठरून जळून घ्यावें. असें कदापि कोणतेही काळीं घडणार नाहीं. कोणतेही दयावंत माणसास जळण्याचें दुःख खुद्दास अनुभव आल्याशिवाय विचार करूं शकत नाहीं. ऐशियास तुमचे दिलांत या गोष्टीचा विचार काय आला असेल ?

आम्हांवर मेहरवानी करून, तुम्ही सर्वांनीं मिळून असा बंदोबस्त करावा कीं, अशी गोष्ट पुन्हां आमचे दृष्टीस पडूं नये. त्या वायकोस पुन्हां ज्यानें टाकिली, त्यास दया आहे असें कोणी बोलणार नाहीं, व शास्त्रांतही टाकावी असें नाहीं. त्यास ज्या शकसानें हें काम केलें, त्यास मुकरर सजा व्हावी, व आम्हांस मंजूर आहे कीं त्यास सजा द्यावी. शास्त्रकर्ते मोठमोठे होऊन गेले, त्यांस बहुत दया होती. त्यांनीं सर्व गोष्टींचा विचार करून, त्यांत असा बंदोबस्त केला असेल कीं, सतीच्या मनांत बाहेर निघावयाचें जाहल्यास तिला बाहेर निघण्याविषयीं फुरसत असावी. कारण कीं, जिचें इमान शाबूत राहत नाहीं, तिनें बाहेर निघावें हें चांगलें. असें जाणून तृणाच्या पर्णकुटिकेचा कायदा त्यांनीं केला. परंतु तुम्ही आतां शास्त्राची आज्ञा उलट करून आपले मगरुरीनें दया सोडून देऊन त्या सतीस मारतां. त्यास तुमचे शास्त्रांत असेंही आहे कीं, सती बाहेर निघाली असतां, तिला जो वांचवील त्यास बहुत पुण्य आहे हा शास्त्रार्थ तुम्हांस माहित आहे काय? आम्हांस ठाऊक नाहीं व आम्हांस मंजूर नाहीं कीं, आम्ही तुम्हांस समजवावें. परंतु आम्हांस मुनासब आहे कीं, हा खराब दस्तुर मना केल्यानें तुमचे शास्त्राचे उलट होत नाहीं. तेव्हां आम्ही ही गोष्ट होऊं देणार नाहीं. पण तुम्ही क्षमावंत आहां, आणि साऱ्यांचे दिलांतही आहे कीं हा दस्तुर बहुत खराब आहे, हा मोडावा. परंतु तुम्हांस या गोष्टीची शरम आहे. याजकरितां तुम्ही आमची अर्जी ऐकून घेऊन, हा दस्तुर खराब आहे, हा मोडल्यास आम्हांस वाईट लागणार नाहीं. अशी खातरी करावी. म्हणजे, येविषयींचे बंदोबस्ताविषयीं सरकारांत लिहून पाठवूं. अशी खातरी तुम्हीं केलीयास तुमची अब्रू, दया व धर्माविषयीं फार होईल. परंतु सती कोणतेही तऱ्हेनें न जावी याविषयींची खातरी करणेंही तुमचे मर्जीची गोष्ट आहे. आतां इतकें तुम्ही समजावें कीं, आजपासून जी सती जाणार, तिनें शास्त्रांचा जो कायदा तृणाची पर्णकुटिका करून जावें असें आहे, त्याप्रमाणें जावें. तें न होतां शास्त्राच्या उलट होऊं लागल्यास आम्ही होऊं देणार नाहीं. कदाचित् शास्त्रमार्गाप्रमाणें एकादी सती गेली आणि पुन्हां अग्नींतून बाहेर निघाली, तर तिला जो कोणी जबरदस्ती करून आंत टाकील किंवा तोडून टाकील, त्या शकसास आम्ही खुनी असा जाणून, त्याचें पारिपत्य मुनासब आहे त्याप्रमाणें केलें जाईल.

रियासत कारांचे ग्रंथ

मुसलमानी रियासत		किंमत
भाग १	(स. १००७ - १५२६)	शिल्लक नाही
भाग २	(स. १५२६ - १८६७)	"
मराठी रियासत		
१ शहाजी	(स. १५९४ - १६६४)	आठ आणे
२ शककर्ता शिवाजी	(स. १६२७ - १६८०)	दीड रुपया
३ उग्रप्रकृति संभाजी	(स. १६८० - १६८९)	आठ आणे
४ स्थिरबुद्धि राजाराम		बारा आणे
५ बाळाजी विश्वनाथ		एक रुपया
६ पहिला बाजीराव		अडीच रुपये
७ बाळाजीराव नानासाहेब १		दोन रुपये
८ " " २		छापत आहे
९ थोरला माधवराव		
१० उत्तरविभाग १		साडेतीन रुपये
११ " २		"
१२ " ३		"
ब्रिटिश रियासत पूर्वार्ध (१६०० - १७५७)		"
ब्रिटिश रियासत उत्तरार्ध (१७५७ - १८५८)		"
New History of the Marathas Vols. 1-3		Rs. 40
Main Currents of Maratha History		Rs. 5
Shivaji Souvenir [English, Marathi & Gujrati]		Rs. 2-8
शिवसंस्मृति		आठ आणे
इंग्रजी भाषेची गृहशिक्षा		आठ आणे
शालोपयोगी भारतवर्ष		तीन रुपये
बालोपयोगी महाराष्ट्राचा इतिहास		चार आणे
चित्रमय हिंदी राजवंश		एक रुपया
मराठ्यांच्या राज्यकथा		दीड रुपया

केशव भिकार्ज

मुंबई ४

REFBK-0007830